

İEFD

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi
Journal of Islamic Economics and Finance

İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSI DERGİSİ

Journal of Islamic Economics and Finance

İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSI DERGİSİ

Journal of Islamic Economics and Finance

ISSN 2149-3820 / e-ISSN 2651-5342

Sahibi / Proprietor

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi / *Istanbul Sabahattin Zaim University International Research Center for Islamic Economics and Finance*

Editör / Editor-in-Chief

Mehmet BULUT - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yönetim Editörü / Managing Editor

İbrahim Güran YUMUŞAK - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Editör Yardımcıları / Vice Editors

Burhan ULUYOL - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye

Hüseyin İÇEN - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye

Murat İŞIKER – American International University, Kuwait

Mustafa ÇAKIR - Samsun Üniversitesi, Türkiye

Šejma Šikalo AYDIN - Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna Hersek

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ahmet Cevat ACAR, Rektör, İstanbul S. Zaim Üniversitesi, Türkiye

Mehmet BULUT, Baş Editör, İstanbul S. Zaim Üniversitesi, Türkiye

İbrahim Güran YUMUŞAK, Yönetim Editörü, İstanbul S. Zaim Üniversitesi, Türkiye
Šejma Šikalo AYDIN, Yardımcı Editör, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Bosna Hersek

Hüseyin İÇEN, Yardımcı Editör, İstanbul S. Zaim Üniversitesi, Türkiye

Ahmet Faruk AYSAN, Hamad bin Khalifah Üniversitesi, Katar

Ali KUTAN, Southern Illinois Üniversitesi (Edwardsville), ABD

Hakan SARIBAŞ, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Türkiye

Mansor IBRAHİM, INCEIF, Malezya

Mehmet ASUTAY, Durham Üniversitesi, Birleşik Krallık

Mohamad Akram LALDİN, International Shari'ah Research Academy ISRA, Malezya

Necmettin KIZILKAYA, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Ozan MARAŞLI, Marmara Üniversitesi, Türkiye

Servet BAYINDIR, İstanbul S. Zaim Üniversitesi, Türkiye

Dil Editörleri / Language Reviewers

Esra BALCI, Türkçe Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İbrahim KEÇECİ, Türkçe Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Zehra KİLLİK, Türkçe Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Fatma YILMAZ, İngilizce Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Rıfıq Buğra Bağcı, İngilizce Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Muhammed Enes AKDEMİR, Arapça Dil Editörü, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdullah DURMUŞ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye	Mehmet ASUTAY, Durham Üniversitesi, İngiltere
Abdulazeem ABOZAIID, Hamad bin Khalifa Üniversitesi, Katar	Mohamad Akram LALDIN, International Shari'ah Research Academy ISRA, Malezya
Abdullah Qurban TURKISTANI, King Abdul Aziz Üniversitesi Islamic Economic Institute, Suudi Arabistan	Mohammad K. HASSAN, New Orleans Üniversitesi, ABD
Abdullmuttalip ARPA, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye	Mohd Daud BAKAR, IIUM, Malezya
Adem ESEN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye	Monzer KAHF, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye
Ahmad Khaled BABAKER, Islamic Fiqh Academy, OIC, Suudi Arabistan	Munawwar IQBAL, King Abdulaziz Üniversitesi, Suudi Arabistan
Ahmad M. HASNAH, Hamad bin Khalifah Üniversitesi, Katar	Murat Ali YÜLEK, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
Ahmet Faruk AYSAN, Hamad bin Khalifah Üniversitesi, Katar	Murat ÇIZAKÇA, Karatay Üniversitesi, Türkiye
Ahmet TABAKOĞLU, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye	Mustafa ÇALIŞIR, Sakarya Üniversitesi ISEFAM, Türkiye
Ali KUTAN, Southern Illinois Üniversitesi (Edwardsville), ABD	Mustafa SİNANOĞLU, 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Azmi OMAR, INCEIF, Malezya	Mürteza BEDİR, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Azura OTHMAN, CIIF, Chartered Institute of Islamic Finance, Malezya	Nebil DABUR, SESRIC, OIC, Türkiye
Bayram SADE, KTO Karatay Üniversitesi, Türkiye	Nor Shamsiah MOHD YUNUS, IFSB, Malaysia,
Cengiz KALLEK, Marmara Üniversitesi, Türkiye	Omar HAFIZ, IAIE, International Association for Islamic Economics, İngiltere
Ekrem ERDEM, Erciyes Üniversitesi, Türkiye	Ömer DEMİR, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Engku Rabiah Adawiah Bt. ENGU ALİ, IIUM, Malezya	Recai AYDIN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Erol ÖZVAR, Marmara Üniversitesi, Türkiye	S. Nazim ALI, Katar Üniversitesi, Katar
Ersin Nazif GÜRDOĞAN, Maltepe Üniversitesi, Türkiye	Sabri TEKİR, OSTİM Teknik Üniversitesi, Türkiye
Ertuğrul BOYNUKALIN, Marmara Üniversitesi - ISIFAM, Türkiye	Saim KAYADİBİ, Karabuk Üniversitesi, Türkiye
Ferhan NIZAMI, Oxford Centre for Islamic Studies, İngiltere	Salina Bt. KASSIM, Institute of Islamic Banking and Finance, IIUM, Malezya
Guillaume DUGIN, Paris Üniversitesi, Fransa	Sami al SUWAILEM, Islamic Development Bank IRTI, Suudi Arabistan
h. Ebrahim Bin Khalifa AL KHALIFA, AAOIFI, Bahreyn	Seif Ibrahim TAG EL, Din Imam Saud Üniversitesi, Suudi Arabistan
Habib AHMED, Durham Üniversitesi, İngiltere	Taha EĞRİ, IKAM & Kırklareli Üniversitesi, Türkiye
Hakan SARIBAŞ, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye	Talat ULUSSEVER, Boğaziçi Üniversitesi, Türkiye
Hamdi DÖNDÜREN, Konya Karatay Üniversitesi, Türkiye	Tariqullah KHAN, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye
Harun ŞENCAL, 29 Mayıs Vakıf Üniversitesi, Türkiye	Temel HAZIROĞLU, Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Türkiye
Himmet TAŞKÖMÜR, Harvard Üniversitesi, ABD	William O'REILLY, Cambridge Üniversitesi, İngiltere
Humayun DAR, Cambridge Üniversitesi, İngiltere	Yusuf BALCI, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
James BALDWIN, New York Üniversitesi, ABD	Yusuf O. KAVUNCU, Federal Deposit Insurance Corporation, ABD
Jonathan A. BROWN, Georgetown Üniversitesi, ABD	Zahid PARVEZ, Mihe Markfield Institute of Higher Education, İngiltere
Joseph FALZON, Malta Üniversitesi, Malta	Zamir IQBAL, World Bank, ABD
Mabid Ali AL-JARHI, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye	Ziyad MOHAMED, INCEIF, Malezya
Mansor IBRAHIM, INCEIF, Malezya	

Yavına Hazırlama Komitesi / Committee for Publishing

Fatma YILMAZ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	Murat İŞIKER American International University, Kuwait
Esra BALCI İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	Zehra KİLLİK İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Safa YILDIRAN İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	Eren YILDIRIM İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Hüseyin İÇEN İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	Rıfı Buğra BAĞCI İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Muhammed Enes AKDEMİR İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	İbrahim KEÇECİ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Grafik Uygulama / Graphic Design

Gökhan KOÇ - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İletişim / Contact

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi Editörlüğü / JIEF Editorial Office
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Halkalı Cad. 34303,
İSEFAM EK 108 Halkalı - Küçükçekmece / İSTANBUL
Tel : +90 0212 692 88 42, Fax :+90 (212) 693 82 29

Web: <http://dergipark.gov.tr/jief>,

<https://www.izu.edu.tr/en/research/izu-yayinlari/journals/journal-of-islamic-economics-and-finance>

E-Mail: jief@izu.edu.tr

Yıllık Abonelik Bedeli / Annual Subscription Fee

Yurt İçi Kurumsal / Domestic Institutions: 250 TL, Yurt Dışı
Kurumsal / International Institutions: 25 USD, Bireysel
Abonelik / For Individuals: 100 TL,
Öğrenci / Students: 50 TL,
Tek Sayı Fiyatı / Single Issue Price: 100 TL

Abonelik İrtibat Bilgileri / Contact for Subscription:

Ar. Gör. Hüseyin İÇEN

E-mail: huseyin.icen@izu.edu.tr; Office Tel: +90 212 692 87 07

Hesap Bilgileri / Account Info. : İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi;

Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş. /Sefaköy Şubesi; IBAN: TR08 0020 5000 0083 3555 8000 04

Swift Code: KTEFTRIS

**Dergide yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
All legal responsibility for the articles published in the journal belongs to the authors.**

Elma Basım - Elma Printing

Halkalı Cad. No:162/7 Sefaköy, Küçükçekmece İSTANBUL, TURKEY

Tel : (0212) 697 30 30 Fax: (0212) 697 70 70

E-mail: elma@elmabasim.com

Indexed by

Amaç ve Kapsam

Türkiye'nin son 10 yılda dünya ekonomisinde ve finansında almış olduğu yol, kısa sürede İstanbul'u küresel finansın önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. Tarihsel mirası ve kültürü İstanbul'u İslami finans kuruluşlarının da gözdelelerinden biri yapmıştır. Yüzyıllık moladan sonra Türkiye'nin kendi gerçek kimliğine dönme çabasının bir sonucu olarak Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Kuzey Afrika ve Orta Asya toplulukları Türkiye'nin geleceğine daha çok ilgi duymaya başlamıştır. Böyle önemli tarihsel bir süreçte İslam ekonomisi ve finans gibi tarihsel ve kültürel olarak doğal mirasçısı olduğumuz alanda yapılan araştırmaları daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi (ISSN 2149-3820) Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmave Uygulama Merkezi tarafından 2015'ten itibaren yayımlanmaktadır. İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi, İslam ekonomisi ve finansı alanında özgün fikir ve araştırmalarını yayınladığı, asırların mirasının tekrar günümüze aktarıldığı, yeni düşünce ve araçlarla bualana yön verebilecek araştırmaların yayımlanmasını temel alan bir dergidir.

Aim and Scope

Istanbul has become one of the most critical centres of global finance, thanks to Turkey's economic and financial developments in the last decade. Historical heritage and culture have made Istanbul one of the attractions of Islamic financial institutions. A hundred years after the break, the Balkans, the Caucasian, North African, and Central Asian societies began to hear much more interest in the future of Turkey as a result of the efforts to return to its true identity. Journal of Islamic Economics and Finance (ISSN 2149-3820) has been published since 2015 by the International Research Centre for Islamic Economics and Finance in order to convey the research on the field that we are historically and culturally natural inheritors of Islamic economics and finance to the large masses in such a necessary historical process. The Journal of Islamic Economics and finance aims to publish novel studies, which carry the historical heritage to the current era and lead the field with new ideas and methods.

Hakem Kurulu / Referee Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Bal	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Behzat Ekinci	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahman ÇETİN	Finansal Kurumlar Birliği
Doç. Dr. Abdurrahman Savaş	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan Abdalla Mohammad OWEIDA	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Mete Bumin	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
Doç. Dr. Cem Korkut	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Gülçin Kazan	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Kalkavan	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Hamdi Çilingir	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. İhsan Uğur Delikanlı	İstanbul Topkapı Üniversitesi
Doç. Dr. Mervan Selçuk	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed Emin Durmuş	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Yurtseven	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Alpin Gülşen	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Doç. Dr. Necmeddin Güney	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Erdem Gezgin	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Abdulkerim Seydaoğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Ali Can Yenice	Sakarya Üniversitesi
Dr. Burak Çıkıryel	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Derviş Tuğrul Koyuncu	Eskisehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Eşref Devabe	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Fatih Kazancı	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Feyza Cevherli	Sakarya Üniversitesi
Dr. Hasan Kazak	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. M. Hadin Öner	Aksaray Üniversitesi
Dr. Mücahit Özdemir	Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Ozan Maraşlı	Marmara Üniversitesi
Dr. Sadullah Yıldırım	Marmara Üniversitesi
Dr. Saime Kavakcı	Marmara Üniversitesi

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi

Journal of Islamic Economics and Finance

Cilt/Volume 10 Sayı/Number 1 Bahar/Spring 2024

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Salih Ülev, Osman Eminler MUHAFAZAKÂR İŞ ADAMLARININ VADELİ SATIŞLARINDA MÜŞTERİNİN ÖDEMİYİ GECİKTİRMESİ DURUMUNDAKİ UYGULAMALARI: SAKARYA İLİ ÖRNEĞİ/ CONSERVATIVE BUSINESSMEN'S PRACTICES IN THE CASE OF A CUSTOMER'S PAYMENT DELAY: EXAMPLE FROM SAKARYA PROVINCE	
Araştırma Makalesi / Research Article	1-39
Ozat SHAMSHIYEV DOĞAL KAYNAKLARIN YÖNETİMİNDE NEGATİF DIŞSALLIKLAR VE BEDAVACILIK SORUNU ÜZERİNE İSLAM HUKUKU PERSPEKTİFİNDEN TEORİK BİR İNCELEME / A THEORETICAL STUDY ON NEGATIVE EXTERNALITIES AND THE FREE-RIDER PROBLEM IN NATURAL RESOURCE MANAGEMENT FROM AN ISLAMIC LAW PERSPECTIVE	
Araştırma Makalesi / Research Article	40-68
Bahjt Mouhamd ALMOUSTAFA ESKİ ÂLİMLERİN HİSBE KONUSUNDA ESER VERİRKEN İZLEDİKLERİ YÖNTEMLER / THE METHODS OF THE ANCIENTS IN COMPOSITION ON THE SUBJECT OF HISBAH	
Araştırma Makalesi / Research Article	69-104
Ahmet TAHİROĞLU, İbrahim Güran YUMUŞAK ŞİRKETLERİN TEMEL FİNANSAL VERİLERİNDE HELAL STANDARTLARA İHTİYACIN NİTEL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ / EXAMINING THE NEED FOR HALAL STANDARDS IN FINANCIAL DATA OF COMPANIES USING QUALITATIVE RESEARCH METHOD	
Araştırma Makalesi / Research Article	105-140
Serdar BAŞTUĞ KATILIM ESASLI PAYA DAYALI KİTLE FONLAMA MODEL ÖNERİSİ / EQUITY-BASED CROWDFUNDING PARTICIPATION MODEL PROPOSAL	
Araştırma Makalesi / Research Article	141-174
Bora ALTAY RUMELİ PARA VAKIFLARI ÖRNEĞİNDE HİZMETLER VE SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK BİR ANALİZİ / AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SERVICES AND CAPITAL IN THE CASE OF RUMELIA CASH WAQFS	
Araştırma Makalesi / Research Article	175-203
Yavuz KILINÇ BİR NAKİT KULLANDIRMA YÖNTEMİ OLARAK TEVERRUK: MUHASEBE AÇISINDAN BİR İNCELEME / TAWARRUQ AS A CASH ACQUIRING METHOD: A REVIEW FROM AN ACCOUNTING PERSPECTIVE	
Araştırma Makalesi / Research Article	204-239
Ekrem ERDEM MESNEVÎ'DE MEVLÂNA'NIN DÜNYA, ZÜHD, RIZIK VE KANAAT TELAKKİLERİ: İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME / MAWLANA'S CONSIDERATIONS OF THE WORLD, ZUHD, RIZQ AND CONTENT IN MASNAVI: AN EVALUATION THROUGH ISLAMIC ECONOMIC THOUGHT	
Araştırma Makalesi / Research Article	240-273

Yazım Kuralları

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (ISSN 2149-3820) , APA 6. sürüm atıf formatını kullanmaktadır. Dergiye gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stilinde hazırlanmalıdır.

Microsoft Office Word programında otomatik olarak Başvurular sekmesinden APA Altıncı Sürüm'ü seçebilirsiniz. Alıntı Ekle sekmesinden dilediğiniz kaynakları ekleyebilir, çalışma içinde atıf olarak ve çalışma sonunda Kaynakça sekmesinden Kaynakça olarak çalışmanıza ekleyecektir.

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi'ye gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir. Eğer aşağıdaki kurallara uymayan bir durum ön kontrol aşamasında tespit edilirse makale hakemlere gönderilmeden yazara geri iade edilir ve aşağıdaki kurallar çerçevesinde düzenlemesi talep edilir.

1. Başlık:

İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle ortalımsı şekilde büyük harfler ile yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi:

Yazarın unvanı, adı, görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi buradaki sıra ile belirtilmelidir.

3. Özet:

Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve 150-200 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir.

Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak verilmelidir.

3.1 Genişletilmiş Özet:

Çalışmaların uluslararası görünürlüğünü artırmak için yapılan bu uygulamada, **1000-1500 kelimelik** İngilizce genişletilmiş özet sunulması gerekmektedir. Bu özet makale ile beraber sunulabileceği gibi çalışma basım için kabul edildiğinde de sunulabilir. Fakat ikinci durumda çalışmanın genişletilmiş İngilizce özeti, İngilizce editörlerine tekrar iletilip değerlendirilecektir.

Writing Rules

Journal of Islamic Economics and Finance (JIEF-ISSN 2149-3820) adopts APA 6 referencing style. Manuscripts sent to Journal of Islamic Economics and Finance (JIEF-ISSN 2149-3820) should have citations, footnotes and bibliography prepared in American Psychological Association (APA) style.

In Microsoft Word, you can set and automatically generate a bibliography in APA 6 citation style.

Attention should be paid to presenting the articles sent to JIEF in accordance with the guidelines listed below. In case of non-compliance with the stated rules, the article shall be returned to the author without being sent to the referees, hence it is highly recommended to be framed in accordance with the following rules:

1. Title of the article:

The title of the manuscript should concisely reflect the focus of the study, and it should be in bold letters.

2. Name(s) and address(es) of the author(s):

First and last names, the institution the author is affiliated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.

3. Abstract:

On the front page, the manuscript should contain an abstract both in Turkish and English, which briefly explains the content of the paper, in maximum 150-200 words. The abstract should not include references to sources, figures or charts.

Three to eight keywords should be placed below the body of abstract leaving one line empty.

3.1 Extended Abstract:

In order to increase the international visibility of the manuscript, this journal requires an **English extended abstract of 1000-1500 words**. The abstract can be submitted together with the article, or it can be sent after the work is accepted for publication. In the latter case, the extended English abstract of the paper will be re-transmitted to the English editors.

4. Ana Metin:

Çalışmanın ana metni;

- Microsoft Office Word programında,
- Times New Roman
- 12 punto,
- 1.5 satır aralığıyla (16x24cm format) yazılmalıdır.

Sayfa kenarlarında 2 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. 10.000 kelimeyi geçen istisnai durumlarda çalışmanın basımı konusunda yayın kurulu yetkilidir.

5. Tablolar ve Şekiller:

Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır.

Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır.

Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortali şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.

6. Alıntı ve Göndermeler:

Yazarlar mümkün olduğunca dipnot kullanımından kaçınılmalıdırlar. Dipnotlar sadece açıklayıcı mahiyette olmalı ve düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

JIEF, sonnot kullanmamaktadır. Fakat istisnai ve zorunlu durumlarda sonnotlar sadece açıklama için kullanılabilir ve metnin sonunda yer almalıdır.

Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük (11 punto) yazılmalıdır.

7. Kaynaklar/Kaynakça:

Çalışma esnasında kullanılan ve atıf yapılan tüm kaynaklar (klasik metinler ve kişisel görüşmeler hariç) Kaynakçaya eklenir. Çalışmada atıf yapılmayan eserlere Kaynakçada yer verilmez.

4. Main Text:

Main text should be typed

- In Microsoft Office Word program
- In Times New Roman
- 12 type size,
- 1,5 spacing line on (16x24cm format) paper.

There should be 2 cm on the margins and pages should be numbered. The manuscript should not exceed 10.000 words. The editorial board is authorized to publish works exceeding this limit in exceptional cases.

5. Tables and Figures:

Tables should include numbers and captions. Vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles from the contents of the table.

The number should be written at the top of the table, aligned to the left, and should NOT be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized (e.g., Table 1: *Example*). Tables should be placed where they are most appropriate in the text.

Figures should be prepared in black-and-white format. Numbers and captions should be centered just below the figure. The figure number should be written in italic with a dot at the end (e.g., Figure 1: *Example*).

6. Citations:

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for clarification purpose and should be numbered automatically.

JIEF does not use endnotes. However, endnotes could be used for explanations, and should be placed at the end of the text body. For referencing to sources in footnotes, the author should adhere to the principles of in-text citation.

7. References:

Full references (bibliography) should be located at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below.

When mentioning more than one source from the same author, they should be listed according to their publication date; sources to the publications of the same author issued in the same year will be shown as (1995a, 1995b) within the text.

Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1995a, 1995b) şeklinde gösterilmelidir.

Örnek kaynakça yazımları

Bulut, M. (2011). Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı'dan Günümüze Dünya Ekonomisi'nde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez. *İEFD Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 11-28.

Bulut, M., & Korkut, C. (2017). A Look at Cash Waqfs as Islamic Financial Institutions and Instruments. *Critical Issues and Challenges in Islamic Economics and Finance Development* (ss. 85-96). Springer International Publishing.

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları* (Vol. 124). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Demir, C., & Çevirgen, A. (2006). *Ekoturizm yönetimi*. Nobel Yayınları. İstanbul.

İnalçık, H., & Quataert, D. (Eds.). (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar internet sayfası üzerinden kabul edilmekte ve ön kabul, alan editörü incelemesi, hakem atama, revizyon, ret, kabul işlemleri yine online olarak yürütülmektedir.

Makalelerin kabulü için TÜBİTAK'ın altyapı sunduğu DERGİPARK sistemi kullanılmaktadır.

Some examples:

Bulut, M., & Korkut, C. (2017). A Look at Cash Waqfs as Islamic Financial Institutions and Instruments. In *Critical Issues and Challenges in Islamic Economics and Finance Development* (pp. 85-96). Springer International Publishing.

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları* (Vol. 124). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Demir, C., & Çevirgen, A. (2006). *Ekoturizm yönetimi*. Nobel Yayınları. İstanbul.

İnalçık, H., & Quataert, D. (Eds.). (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.

Karağöl, E. T., & Akgeyik, T. (2010). Türkiye'de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, 21.

Pamuk, Ş. (2004). The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914. *Financial History Review*, 11(1), 7-32. doi: 10.1017/S0968565004000022

Shaw, S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sermet Matbaası.

Submission of Manuscripts

Online Submissions of Manuscripts

Written manuscript prepared in accordance with the above principles should be submitted online. Article pre-admission, field editor review, referee appointments, revision, rejection, acceptance procedures are all carried out online.

The DERGİPARK platform provided by TÜBİTAK is used for the article submissions.

Telif Hakkı Düzenlemesi

Telif Hakkı Devri

Yayınlanmak üzere İEFD'ye gönderilen çalışmalar, daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış veya herhangi bir yere yayınlanmak üzere gönderilmemiş özgün çalışma niteliği taşımaktadır.

Yazarlar çalışmalarının telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek, değerlendirme için gönderimle birlikte çalışmalarının telif hakkını Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi'ne devretmek zorundadır. İEFD Yayın Kurulu makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır. Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır;

- Patent hakları,
- Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmemiş haklar,
- Çalışmayı satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,
- Yazarın kendi kitap ve diğer akademik çalışmalarında, kaynak göstermesi koşuluyla, çalışmanın tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı,
- Çalışma künyesini belirtmek koşuluyla kişisel web sitelerinde veya üniversitesinin açık arşivinde bulundurma hakkı.

İEFD'ye çalışma gönderecek yazarlar, "Telif Hakkı Devir Formu" belgesini doldurmalıdır. Yazar(lar) doldurdıkları formu ıslak imza ile imzalamalıdır. İmzalanan form taranarak online sistem üzerinden yüklenmelidir. **Telif Hakkı Devir Formunu iletmeyen yazarların çalışmaları yayınlanmaz.**

İEFD'de yayınlanan tüm makaleler **Creative Commons Alıntı 4.0 Uluslararası Lisansı** ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştırır, farklı disiplinlerin birbiriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. İEFD bu doğrultuda makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katma değer sağlamaktadır.

Copyright Notice

Copyright Transfer

Work submitted to JIEF for publication must carry the original work which has not been previously published or sent for publication at any time.

Authors must agree to waive copyright of their work to JIEF with sending it for evaluation. JIEF Editorial Board is authorized to publish the article. The authors reserve the following rights:

- Patent rights,
- All unregistered rights, except copyright,
- The right to reproduce the work for his/her own purposes with the condition not to sell (not for commercial purposes),
- The author has a right to use all or part of his/her work in his/her books and other academic work under the condition of giving reference to it,
- The right to keep in the open archive of personal web sites or university under the condition of giving the source of it.

Authors sending their works to JIEF, must fill in the "Copyright Transfer Form" document. The author(s) must sign the completed form with a wet signature. The signed form must be scanned and uploaded via the system with the additional file upload option on the 4th step during the manuscript submission process. At the same time, it is advised to send the wet signed form in print on behalf of JIEF. The works of authors who do not transmit the Copyright Transfer Form are not published.

All articles published on JIEF are licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. This license grants you the right to reproduce, share and disseminate data mining applications, search engines, websites, blogs and all other platforms, provided that all published articles, data sets, graphics and attachments are cited. Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages different disciplines to work with each other.

JIEF provides added value to its field by offering more access and more transparent evaluation process to its articles in this direction.

Gizlilik Beyanı

İEFD dergi yönetim sistemine girilen isim ve elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler, yalnızca bu derginin ve Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi'nin bilimsel amaçları doğrultusunda kullanılacaktır.

Bu bilgiler başka bir amaç veya bölüm için kullanılmayacak olup, üçüncü taraflarla paylaşılmayacaktır.

Taranma ve Dizinleme

İEFD, aşağıda yer alan servisler tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir:

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi;

- TUBİTAK-ULAKBİM TR DİZİN
- [İSAM \(İslam Araştırmaları Merkezi\)](#),
- [Scientific Indexing Services \(SIS\)](#),
- [ASOS Index](#),
- [Journal Factor](#)

tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir

Açık Dergi Sistemi (OJS) ve ULAKBİM Dergi Sistemleri (UDS)

İEFD, makale kabulü, değerlendirmesi, hakem atama süreçlerini DERGİPARK altyapısını kullanarak sürdürmektedir.

Bu sistem açık kaynak kodlu dergi hazırlama ve yayınlama yazılımları olan Açık Dergi Sistemleri (Open Journal Systems) ve ULAKBİM Dergi Sistemleri (UDS) tarafından oluşturulmuştur.

Privacy Statement

The names and email addresses entered in JIEF site will be used exclusively for the stated purposes of this journal and will not be made available for any other purpose or to any other party.

Abstracting and Indexing

Journal of Islamic Economics and Finance

(JIEF) is abstracted and indexed in:

- TUBİTAK-ULAKBİM TR DİZİN
- [İSAM \(İslam Araştırmaları Merkezi\)](#),
- [Scientific Indexing Services \(SIS\)](#),
- [ASOS Index](#),
- [Journal Factor](#)

Open Journal System (OJS) and ULAKBİM Journal System (UDS)

JIEF maintains the process of accepting, evaluating and refereeing by using DERGİPARK infrastructure.

This system was created by Open Journal System (Open Journal Systems) and ULAKBİM Journal System (UDS) which are open source softwares for preparation and publishing journals.

Makale Değerlendirme Süreçleri

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

İEFĐ'ye gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre çift-körleme yoluyla değerlendirilmektedir. Çift-körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir. Bu sebeple yazarlardan sisteme makalelerini yüklerken isimlerini silmeleri talep edilir.

1. İlk Değerlendirme Süreci

İEFĐ'ye gönderilen çalışmalar ilk olarak editör tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe, İngilizce ve Arapça dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir.

Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç bir ay içerisinde bilgilendirilir. Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik bir alan editörüne gönderilir.

2. Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde alan editörleri çalışmaların, giriş ve literatür, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda uygun bulunmayan çalışmalar en geç bir ay içerisinde alan editörü değerlendirme raporu ile birlikte iade edilir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakem atama sürecine alınır.

3. Hakem Atama Süreci

Çalışmalara içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen alan editörü, İEFĐ Danışma Kurulu veyahut Hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir.

Alan editöründen gelen hakem önerileri editör tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Article Evaluation Processes

Blind Review and Evaluation Process

JIEF uses the double-blind review method, which means that both the reviewer and author identities are concealed from the reviewers, and vice versa, throughout the review process, in the evaluation process of all studies. For this reason, the authors are asked to **exclude their names and affiliations** while uploading the articles into the system. All manuscripts sent to JIEF are evaluated by blind-review method according to the following steps:

1. Initial Evaluation Process

The manuscripts submitted to JIEF are first evaluated by the editor. At this stage, studies that are not in line with the aim and scope of the journal, weak in terms of language and narrative rules of Turkish, English and other languages, contain scientifically critical mistakes, not original and worthy for publication or do not meet publication policies shall be rejected. Authors of rejected studies will be notified within one month at the latest from the date of submission. Eligible studies are sent to the field editor for pre-evaluation.

2. Pre-Evaluation Process

In the pre-evaluation process, the field editors examine the studies, introduction and literature, methods, findings, results, evaluation and discussion sections in detail in terms of journal publication policies, scope and authenticity of study. The manuscript which is deemed not suitable as a result of this examination shall be returned to the author together with the field editor's evaluation report within four weeks at the latest. The accepted manuscripts will be sent further through the referee process.

3. Referee Process

The manuscripts are sent to the referees who have expertise in the field of the study. The field editor examining the manuscript may propose at least two referees from the pool of JIEF Advisory Board or referee pool according to their field of expertise or may propose a new referee related to the field of study.

Referees guarantee that they will not disseminate or share any part of the manuscript they are evaluating.

4. Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur.

Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

Hakem Raporları

Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve literatür açısından incelenmesine dayanmaktadır.

Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve literatür: değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili literatür kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü, başlık, özet ve makale içeriği uyumu hakkında görüş içerir.

2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.

3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.

4. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu literatüre katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.

5. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili de görüşler içerir.

6. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim literatür ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

4. Referee Evaluation Process

The period given to the referee for the evaluation process is 6 weeks. Proposals for corrections from referees or editors must be completed by the authors within **1 month** according to the "corrections instruction".

Referees can decide on the suitability of the study by reviewing the corrections and may also request additional corrections if necessary.

Referee Reports

Referee evaluations are based in general on the originality of the studies, the method used, the conformity with the ethical rules, the consistence of presentation of the findings and results, and the examination of the literature. This review is based on the following elements:

1. Introduction and Literature: The evaluation report contains the presentation and purpose of the problem addressed in the study, the importance of the topic, the scope of the relevant literature, the timeliness and the originality of the study.

2. Methodology: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the choice and characteristics of the research group, validity and reliability, as well as on the data collection and analysis process.

3. Findings: The evaluation report includes opinions on the presentation of the findings obtained in the frame of the method, the correctness of the analysis methods, the aims of the research and the consistency of the findings, the presentation of the required tables, figures and images and the conceptual evaluation of the tests used.

4. Conclusion and suggestions: The evaluation report contains opinion on the contributions to the literature, future studies and recommendations for the applications in the area.

5. Style and narration: The evaluation report assesses the compatibility of the manuscript's title with the content, appropriateness of the usage of Turkish/English in the study, and referencing in accordance with the language of the study and APA 6 rules.

6. Overall evaluation: The evaluation report contains opinion on the authenticity of the study as a whole, its contribution to the academic literature and the applications in the area. Referees are not expected to make corrections on typographic characteristics during the evaluation process.

MUHAFAZAKÂR İŞ ADAMLARININ VADELİ SATIŞLARINDA MÜŞTERİNİN ÖDEMEYİ GECİKTİRMESİ DURUMUNDAKİ UYGULAMALARI: SAKARYA İLİ ÖRNEĞİ^a

Salih Ülev^b

Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Osman Eminler^c

Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 10 Ağustos 2023

Kabul: 29 Kasım 2023

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

G10

G40

G50

Anahtar Kavramlar:

Vadeli Satış,

Ödemenin Gecikmesi,

Enflasyon Farkı

ÖZ

Enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde, vadeli satışlardan doğan borcun zamanında ödenmemesi durumunda müşteri ile satıcı arasında birtakım problemler oluşabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, ticaret erbabının yaptığı vadeli satışlarda, vade tarihinde ödenmeyen alacakları tahsil ederken nasıl bir uygulama yaptığını tespit etmek ve taraflar arasında hakkaniyeti sağlamaya yönelik pratik öneriler getirmektir. Böylece hem alıcı hem de satıcının haksızlığa uğramayacağı bir uygulamanın mümkün olup olmadığı tespit edilecek, daha adil bir uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için öneriler getirilecektir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu Sakarya’da ticari faaliyette bulunan MÜSİAD üyesi 13 iş adamı oluşturmaktadır. Çalışma grubunda toptan, perakende ve her iki türlü satış yapan iş adamları bulunmaktadır. İş adamlarının vadeli satışlarda gecikme yaşanması durumunda çoğunlukla satım bedeli üzerine bir ekleme yapmadıkları, aynı tutarda parayı tahsil ettikleri görülmüştür. İş adamlarının kendi aralarındaki borç ilişkilerinde uzun süre gecikme yaşandığında ise kimi zaman altına endeksleme uygulamasına gittikleri görülmüştür. Çalışma, Türk lirası üzerinden yapılan ve gerek vadeli satışlar gerekse karz akdinden doğan borç ilişkilerinde her iki tarafın zarara uğramaması için belirlenecek en iyi kriterin enflasyon oranı olduğunu iddia etmektedir.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1340973>

^a Bu çalışma 21-24 Eylül 2021 tarihinde Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Kongresinde (ICISEF 2021) sunulan “Vadeli Satışlarda Ödemenin Gecikmesi Durumundaki Uygulamalar ve Enflasyon Farkı Meselesi” başlıklı bildirinin genişletilmesi ile oluşturulmuştur.

^b Sorumlu Yazar: Doçent Doktor, Sakarya Üniversitesi, E-posta: salihulev@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0653-6821>

^c Doktor, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), E-posta: ozel54@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0551-2801>

Kaynak göster: Ülev, S. ve Eminler, O. (2024). Muhafazakâr İş Adamlarının Vadeli Satışlarında Müşterinin Ödeme Geciktirmesi Durumundaki Uygulamaları: Sakarya İli Örneği. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(1), 1-39, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1340973>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

**CONSERVATIVE BUSINESSMEN'S PRACTICES IN THE CASE OF A CUSTOMER'S
PAYMENT DELAY: EXAMPLE FROM SAKARYA PROVINCE^a**Salih Ülev^b

Sakarya University, Türkiye

Osman Eminler^c*Independent Industrialists' and Businessmen's Association (MÜSİAD), Türkiye***ARTICLE INFO****Article History:**

Received: 10 Aug 2023

Accepted: 29 Nov 2023

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

G10

G40

G50

Keywords:

Sales on Credit,

Delay on Payment,

Inflation Difference

ÖZ

During periods of high inflation, if the debt deriving from sales on credit is not paid on time, some problems may arise between the customer and the seller. The aim of this study is to discover which methods businessmen apply when collecting unpaid receivables on the due date in sales on credit and bring practical suggestions to ensure fairness between the parties. Thus, we explore whether there is an application in which both the buyer and the seller will not suffer injustice, and offer suggestions for a fairer application. The qualitative research method was adopted in this study. The study group of the research consists of 13 business people who are members of MUSIAD, operating in Sakarya. The study group consist of business people who sell wholesale, retail, and both types. The results show that businessmen usually do not add to the sales price in case of a delay in sales on credit, and they collect the same amount of money. Moreover, when they are exposed to a long delay in their loan transaction, sometimes they apply indexing to the gold prices. The study claims that the best criterion ensuring that both parties do not harm in debt relations made in Turkish lira, whether arising sales on credit or loan contract, is the inflation rate.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1340973>

^a This study is the extended version of the paper titled "Practices in the Case of Delayed Payment in Forward Sales and the Issue of Inflation Differential" presented at the International Congress of Islamic Economics and Finance (ICISEF 2021) on September 21-24, 2021.

^b **Corresponding Author:** Assoc. Dr., Sakarya University, E-mail: salihulev@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0653-6821>

^c Dr., Independent Industrialists' and Businessmen's Association (MÜSİAD), E-mail: ozel54@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0551-2801>

To cite this article: Ülev, S. and Eminler, O. (2024). Conservative Business People's Practices in Case of a Customer's Payment Delay. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(1), 1-39, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1340973>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

GİRİŞ

Halk arasında veresiye satış olarak da bilinen vadeli satış kavramı, bir malın satış bedelinin kısmen veya tamamen satılan malın teslim vaktinden sonra ödenecek şekilde satılmasını ifade etmektedir (Fikriyat, 2019). Paranın değerinin zaman içerisinde azalmasından dolayı işletmelerin sattıkları mal ve hizmetlerin peşin ve vadeli satış fiyatları arasında farklılık olabilmektedir. İşletmelerin vadeli satış için belirledikleri fiyat, genellikle malın peşin fiyatından yüksek olmaktadır. Malın peşin ve vadeli fiyatı arasındaki farka vade farkı denmekte ve vade farkının meşruiyeti de kimi zaman fıkhi tartışmalara da konu olmaktadır. Bir malın peşin ve vadeli fiyatı arasındaki fark, kendi başına bir hukuki işlem olmayıp bir hukuki işlemin başlangıcında –örneğin satım akdi için- tarafların irade beyanlarını iki veya daha fazla ihtimal üzerine ortaya koymaları ve bunun neticesinde peşin ve vadeli fiyat arasında bir farkın meydana gelmesidir (Özdirek, 2012).

Son yıllarda teknolojinin hızla gelişmesi birçok unsuru etkilediği gibi ticaretin yapılış süreçlerini de etkilemiştir. Krediyeye ulaşma kolaylığı, kredi kartı kullanımının yaygınlaşması vb. gelişmeler, ticaret hayatındaki vadeli satışları (veresiye satış) azaltsa da halen belli bir oranda kredi kartı kullanmaksızın vadeli satış yapılmaktadır. Toptan satış yapan işletmeler yüksek oranlarda vadeli satış yapmaya devam etmektedir. Özellikle enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde vadeli satışlar neticesinde bir takım problemler oluşabilmekte ve bu durum İslami hassasiyeti olan kesimlerde uygulama açısından bir takım soru işaretlerini gündeme getirmektedir. Örneğin enflasyonist dönemlerde, vadeli olarak satılan malın vade tarihinde ödenmeyip geciktirilmesi durumunda ticaret erbabı tarafından nasıl bir uygulama yapılması gerektiği gündeme gelebilmektedir. Aynı parasal tutarı tahsil etmesi durumunda ticaret erbabı zarar görmektedir. Borçlunun ödeme yaptığı tarihte aynı parasal tutarı mı, ödeme tarihindeki malın fiyatını mı yoksa vade tarihi ile fiili ödeme tarihi arasındaki tarihteki enflasyon farkını mı ödeyeceği soru işaretlerine neden olmaktadır. Vadeli satışlardan kaynaklanan bu tür borç alacak ilişkisine benzer şekilde iş adamlarının kendi aralarında karşılıklı yardımlaşma

amacıyla verdikleri paralardan da bir alacak-borç ilişkisi doğmaktadır. Karz-ı hasen denilen bu tür borçlanmalarda, borç alan kişinin borcunu geciktirdiği durumda iş adamları nasıl bir yaklaşımda bulunmaktadır? Aynı tutarda parayı mı almaktadır, borcun vade tarihi ile ödeme tarihi arasındaki sürede gerçekleşen enflasyon farkını mı eklemektedir yoksa altın, dolar gibi farklı birimlere mi endekslemektedir?

Bu çalışmanın amacı, ticaret erbabının yaptığı vadeli satışlarda, vade tarihinde ödenmeyen alacakları tahsil ederken nasıl bir uygulama yaptığını keşfetmek ve taraflar arasında hakkaniyeti sağlamaya yönelik pratik öneriler getirmektir. Böylece hem alıcı hem de satıcının haksızlığa uğramayacağı bir uygulamanın mümkün olup olmadığı tespit edilecek, daha adil bir uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için öneriler getirilecektir. Literatürde gerek vadeli satışlardan kaynaklanan borçların gerekse karz akdinden kaynaklanan borçlanmalara ilişkin fihhi değerlendirmeler yapan pek çok çalışmaya rastlansa da doğrudan ticaret erbabının uygulamalarını tespit etmeye yönelik saha araştırmalarına rastlanmamıştır. Konuyu yalnız fihhi boyutuyla ele alıp borçlarda talep edilecek enflasyon farkının meşru olup olmadığını inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır. Esen (2012) borcun geciktirilmesi durumunda uygulanabilecek işlemleri İslam hukuku açısından değerlendirmekte, Destebaşı (2018) enflasyon farkı ile faizin birbirleriyle aynı şey olup olmadığını tartışmakta, Çubukçu (2015) ise enflasyon ortamında kişiler arasında yapılan karz akitlerinden doğan borçta enflasyon farkına odaklanmaktadır. Diğer taraftan konuyu mer'î hukuk bağlamında ele alan çalışmalar arasında, Duman (2018) gerek devlet ve kişiler arasındaki para alacaklarının enflasyon karşısında değer kaybına uğraması durumunda adaleti tesis etmek için Türk Borçlar Hukuku kapsamında neler yapılabileceğini tartışmaktadır. İnceoğlu ve Kabaklıoğlu Arslanyürek (2016) vade farkının Türk Borçlar Hukukunda kanuna karşı bir hile olarak kullanılması yönüne odaklanmaktadır. Konunun gerek İslam hukuku gerekse mer'î hukuk boyutlarının yanında saha araştırması boyutu da bulunmaktadır. Fiiliyatta bu tür borçlarda taraflar arasında ne tür uygulamaların yapıldığı, ne tür anlaşmazlıkların çıktığı, ne tür çözümlerin getirildiğinin tespit edilmesi, konunun daha sağlıklı ele alınmasını

sağlayacaktır. Literatürde konuyu bu tür saha araştırmalarıyla ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. İş adamları, ticaret hayatının doğası gereği pek çok farklı kişiyle borç-alacak ilişkisine girdiğinden bu konuda onların tecrübelerinin akademik bir çalışmaya aktarılması ve onların penceresinden tarafların zarara uğramayacağı öneriler getirmek hem ilmi birikime hem de güncel bir problemin çözümüne bir katkı mahiyetinde olacaktır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı şu şekilde ilerlemektedir. İkinci başlıkta vadeli satışları konu edinen çalışmalar değerlendirilecektir. Üçüncü başlıkta çalışmanın yöntemi açıklanacak, dördüncü başlıkta ise iş adamları ile yapılan görüşmelerin bulgularına yer verilecektir. Beşinci başlıkta, bulgular tartışılacak ve öneriler getirilecektir.

LİTERATÜR

Vadeli satışları ele alan çalışmalar incelendiğinde konuyu üç başlıkta kategorize edebiliriz. Bu kategorilerden ilki, bir malın peşin fiyatı ile vadeli fiyatı arasında farklılığın caiz olup olmayacağını tartışan vade farkı ile ilgili çalışmalardır. İkincisi, vadeli satış neticesinde ortaya çıkan durumları İslam hukuku açısından tartışan ve öneri getiren çalışmalardır. Üçüncüsü ise vade farkını günümüz Türk borçlar hukuku ve muhasebe standartları açısından ele alan çalışmalardır.

Vade Farkı

Vadeli satışlarla ilgili çağdaş fukahanın tartıştığı meselelerden ilki vade farkı meselesidir. Malın vadeli satış fiyatı, peşin satış fiyatından farklı olabilir mi? Bu mesele İslami Araştırma Vakfı (İSAV) tarafından gerçekleştirilen bir ilmi toplantı ile masaya yatırılmış ve toplantının çıktıları 1978 yılında kitap haline getirilmiştir (Karaman ve Şafak, 1990). Toplantıda oluşan genel kanaat vade farkının meşruiyeti yönündedir. Gözübenli de (1997) vade farkı meselesini ele almakta ve alışverişlerde vade farkının meşruiyetini tartışmaktadır. Vade farkını meşru görmeyip faiz cereyan ettiğini ileri süren görüşler ile vade farkını caiz görenlerin delillerini açıklamaktadır. Her ne kadar 25 yıl önce vade farkının meşruiyeti tartışılrsa da günümüzde vade

farkının meşruiyeti hakkında fazla tartışma bulunmamakta, meşru olduğu görüşü genel kabul görmektedir.

İslam Hukuku Açısından Vadeli Satışlar ve Önerileri

Paranın değerinin düşmesi durumunda vadeli satışlardan doğan borcun nasıl ödenmesi gerektiği konusunun klasik fıkıh kaynaklarında rahs (değer kaybetme), galâ (değer kazanma) bahislerinde işlendiği görülmektedir. Bu kaynaklarda para birimi olarak altın ve gümüşten üretilen dinar ve dirhemin yanında diğer metallerden üretilen felslerin bulunduğu ifade edilmektedir (Artuk, 1994; Sahillioğlu, 1994a, 1994b). Para biriminin değer kazanması ve değer kaybetmesi ile ilgili olarak da sırasıyla rahs ve galâ terimleri kullanılmaktadır (Habergetiren, 2017). İlk dönem Hanefi fakihleri arasında borç konusunun felsler olduğu akitlerde, felslerin değer kaybetmesi ya da değer kazanması durumunda nasıl ödeme yapılacağı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ebu Hanife felslerle borçlanan kişinin ödemesi gereken miktarın borçlanma anında taraflarca belirlenmiş olan ve zimmette sabit olan bedel olduğunu söylemiştir (Serahsî, 1993). Bu durumda alacaklının akit anında belirlenen bedelden farklı bir bedel belirleme hakkı yoktur (İbn Abidin, 2014). Ebu Yusuf'un da ilk görüşü bu yöndeyken daha sonra bu görüşünden rücu ederek felslerin satış anında veya teslim günündeki dirhem değerine göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmeye başlamıştır (Peşe, 2021). Ebu Yusuf'un ikinci görüşünün ise Osmanlı dönemi Hanefi fıkıh kaynaklarında fetvaya esas olan (müftâ bih) görüş olduğu zikredilmiştir (İbn Abidin, 2014; Yılmaz, 2023, s. 26). İbn Âbidîn de Ebu Yûsuf'un ikinci görüşünü benimsediğini ve bu görüşün kendi yaşadığı zaman için daha uygun olduğunu ifade etmektedir (Yılmaz, 2023, s. 29).

Hanefi mezhebinde fetvaya esas olan görüş Ebu Yusuf'un ikinci görüşü iken diğer mezheplerde baskın olan görüş farklıdır. Maliki mezhebinde rahs ve galâ durumunda biri meşhur diğeri meşhur olmayan iki görüş rivayet edilmektedir. Meşhur olan görüşe göre paranın değer kaybetmesi veya değer kazanması alacaklının başına gelen bir afet olarak kabul edilir. Buna göre ister satın alınan bir mal karşılığı olsun isterse karz akdinden doğsun

borcun mislinin yani borcun aynının ödenmesi gerekir. Mezhepteki meşhur olmayan diğer görüşe göre ise değer değişimi aşırı olursa borç tutarı misliyle değil kıymeti üzerinden ödenir. Şafii mezhebinde cumhurun görüşü ise felslerin değerlerinin artsa da azalsa da akit anında karşılaştırılan tutardan başkasının talep edilemeyeceğini yönündedir. Hanbeli mezhebinde de aynı şekilde alacaklının anlaşılabilir tutardan başkasını isteme hakkı yoktur. Özetle, klasik kaynaklarda paranın değer kaybetmesi durumunda Hanefi mezhebinde fetvaya esas olan görüş, borcun kıymetinin ödenmesi yönündeyken diğer üç mezhebin görüşü borcun misli ile, yani herhangi bir ekleme-çıkarma yapılmadan verilmesi şeklindedir (Yılmaz, 2023, s. 29).

Günümüzde tartışılan hususlardan biri, vadeli satışlardan doğan borcun geciktirilmesi durumunda alacaklının zarara uğramaması için ne tür uygulamalara başvurulması gerektiği ile ilgilidir. Esen (2012) borcun geciktirilmesi durumunda uygulanabilecek işlemleri İslam hukuku açısından değerlendirmektedir. Üç kısımdan oluşan çalışmada; ilk kısımda baştan borç verirken alınabilecek tedbirler zikredilmekte, ikinci kısımda borcun geciktirilmesi durumunda ortaya çıkan zararın giderilmesi için başvurulabilecek işlemler, son olarak da borcunu geciktiren borçluya uygulanabilecek cezalar zikredilmektedir. Üç kısımda zikredilen işlemler hakkında çağdaş fukahenin görüşleri karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Bizim çalışmamızı ilgilendiren boyutuyla ilgili olarak Esen, çağdaş fukahenin büyük çoğunluğunun enflasyon nedeniyle alacaklının zarara uğraması durumunda bu zararın karşılanmasını caiz gördüğünü ifade etmiştir. Esen, borcun geç ödenmesinde alacaklının uğradığı zararın tarafların kendilerinin tespit etmesi durumunda faize düşme riski olduğunu belirterek, tespitini mahkeme veya bilirkişi marifetiyle yapılmasının daha uygun olduğunu dile getirmektedir.

Türk lirası olarak yapılan borçlanmalarda, borçlunun ödemeyi geciktirmesi durumunda enflasyon nedeniyle borç verilen paranın satın alma gücünün azalması kaçınılmazdır. Bu durumda eğer borçlu aynı miktarda parayı alacaklıya ödediğinde alacaklı haksızlığa uğramaktadır. Bu haksızlığı

gidermek için başvurulabilecek yöntemler bazı araştırmaların konusunu oluşturmaktadır. Bu yöntemlerden biri, gecikme süresi boyunca oluşan enflasyonun borç verilen miktara ilave edilmesidir. Enflasyon farkının talep edilmesini eleştiren, bunun faize yol açtığını ileri sürenler de bulunmaktadır (Karaman, 2010). Destebaşı (2018) enflasyon farkı ile faizin birbirleriyle aynı şey olup olmadığını tartışmakta, bu konuda İslam hukukçularının görüşlerini aktararak değerlendirmeler yapmaktadır. Çubukçu (2015) benzer şekilde enflasyon ortamında kişiler arasında yapılan karz akitlerindeki enflasyon farkının borca eklenmesi meselesini ele almıştır. Hayrettin Karaman, Abdulaziz Bayındır, Osman Eskicioğlu ve Ali Bakka'ın enflasyon farkı hakkındaki görüşlerini ifade ederek, karz akitlerinde enflasyon farkının alınmasının adalet ve hakkaniyete daha uygun olduğunu belirtmektedir.

Hayrettin Karaman alacaklının uğradığı haksızlığı gidermek için gecikme süresi boyunca oluşan enflasyon farkının talep edilmesi haricinde farklı çözüm yolları da önermektedir. Önerdiği yöntemlerden biri şöyledir: Mal ödünç olarak alıcıya verilir. Resmi işlemlerde bu işlem satım olarak gözükmek zorundaysa resmiyette satım olarak gösterilir. Fakat alıcı ve satıcı bu işlemi ödünç verme işlemi olarak kesinleştirir. Malı ödünç alan onu istediği gibi kullanır, tüketir. Borçlu, vade tarihi geldiğinde alacaklıya, malı misliyle (piyasada bulunan aynı nitelikteki mal) geri vermeyi veyahut malın ödeme tarihindeki fiyatı ile ödemeyi teklif eder. Satıcı da o anki fiyatı kabul ederse, fiyat artışlarından dolayı uğrayacağı haksızlıktan kurtulmuş olur (Karaman, t.y.). Karaman'ın önerisi sonradan ödemeli isticrâr akdine benzemektedir. Bu akitte müşteri pazarlık ya da akit yapmadan talep ettiği malları satıcıdan peyderpey alır, satıcı ile alıcının mahsuplaşması sonradan yapılır (Kacı, 2017). Bazı fakihler isticrar akdini fıkıhın yerleşik ve genel kurallarına aykırı görse de bazı fakihler istihsanen bu tür bir akdi caiz görmüştür. Caiz görenlerin gerekçesi olarak örf, teamül ve umûmü'l-belva zikredilmektedir (Kacı, 2017).

Karaman'ın diğer bir önerisi ise ödeme vadelerine göre ayarlanmış fiyat listeleridir. Buna göre satıcı, müşteriye ödeme tarihlerine göre farklı fiyatlar

içeren bir fiyat listesi sunar. Örneğin peşin 100TL, 3 ay sonra 110TL, 6 ay sonra 120TL gibi bir fiyat listesi hazırlanır. Müşteri tek bir fiyatı değil ödeme tarihine göre ayarlanmış birden fazla fiyatı kabul etmiş olmaktadır. Müşteri hangi tarihte ödeme yaparsa o tarihin listedeki fiyatı esas alınır (Karaman, t.y.). Bayındır, Karaman'ın bu önerisini eleştirmektedir. Ona göre bu tür bir satım akdi, satımın tabiatını bozmanın yanında, uygulanacak gecikme faizinin baştan belirlenmesi anlamına gelmektedir. Bayındır'ın eleştirisi makul gözükmeyle birlikte, kanaatimizce Karaman'ın önerisi bir satışta iki satış (Bey'atân fî bey'a) yasağı kapsamına da girmektedir. Bir mala peşin ve vadeli olmak üzere iki ayrı fiyatın verilmesi ve bu fiyatlardan herhangi birine karar verilmeden satım akdinin yapılması şeklinde ifade edilen bir satışta iki satışın yasaklanmasının temel sebebi olarak fiyat ve vadedeki belirsizlikten dolayı gararın oluşması ve riba oluşma ihtimali gösterilmektedir (Güney, 2013).

Karaman gibi Bayındır da (2008) alacaklının haksızlığa uğramaması için borçluya verilebilecek cezaları İslam hukuku açısından tartışmaktadır. Ödeme gücü olduğu halde borcunu ödemeyen borçluya uygulanmak üzere yeni bir öneri getirmektedir. Bayındır'ın önerisi, borçlunun borcunu geciktirdiği süre kadar, alacaklıya borçlu olduğu miktarı kullanması için vermesidir. Örneğin 100 lira borcu olan bir kişi, borcunu 1 ay geciktirdiyse, alacaklıya bu 100 liralık borcu ödedikten sonra 1 ay boyunca kullanması için 100 lira daha vermesidir. Pekdemir (2014) ise İslam hukuku açısından cezai şartın para borçlarında uygulanıp uygulanamayacağını tartışmaktadır. Pekdemir, klasik fıkhıta yer alan borçlunun hapsedilmesi, seyahatinin engellenmesi, malının mahkemece satılarak borcun ödenmesi ve kefalet gibi tedbirlerin yeterli geldiğini; günümüzde önerilen gecikme cezası, asıl borca denk paranın gecikme süresi kadar kullanılıp borçluya iade edilmesi, borcun altına, dövize veya piyasa ortalama fiyatına endekslenmesi, belli bir miktar fazlalık şart koşularak hayır işlerinde kullanılması gibi önerilere gerek olmadığını düşünmektedir. Pekdemir para borçlarındaki gecikme durumunda ise borçlunun borç miktarına ilave olarak bir miktar daha para bağışlamasını önermektedir. İlave edilecek miktarın vade tarihi ile ifa zamanı dikkate alınarak altın olarak belirlenebileceğini ifade etmektedir.

Dereci (2020) borçlunun borcunu geciktirmesi durumunda uygulanacak cezaları, İslami bankaların uygulamaları üzerinden değerlendirmektedir. İslami bankaların takibe düşen kredi alacakları için uyguladıkları gecikme cezası uygulamalarını ele alan Dereci, bu konudaki İslam hukukçularının görüşlerini ifade etmektedir.

Özdemir (2012) karz-ı hasenin toplumda yaygınlaşmamasının sebeplerinden biri olarak karz olarak verilen paranın enflasyon sebebiyle değer kaybına uğramasını göstermektedir. Toplumda karz-ı hasenin yaygınlaştırılması için paradaki değer düşüklüğünün alacaklıya verilmesi gerektiği konusunda toplumu bilinçlendirmek gerektiğini ifade etmektedir. Paradaki değer düşüklüğünün hesaplanmasında devletin açıkladığı enflasyon oranı veya gıda maddeleri ve mesken gibi temel ihtiyaç kalemlerindeki artış oranının dikkate alınabileceğini belirtmektedir. Hazıroğlu (2021) ise toplumda karşılıklı borç vermenin yaygınlaştırılması için paranın değerindeki değişimi esas alan yeni bir para birimi önermektedir. ETL adını verdiği, para birimi üzerinden yapılan işlemlerde, borç alan ve borç veren herhangi bir zarara uğramayacaktır.

Diğer taraftan Din İşleri Yüksek Kurulu da itibari paralarda değer kaybı meydana gelmesi halinde borcun sabit olduğu tarihteki değer esas alınmasının hakkaniyete daha uygun olduğunu ve tahsil edilecek değer belirlenmesinde öncelikle tarafların karşılıklı rıza ile anlaşmalarını tavsiye etmektedir. Ayrıca ödenmesi gereken tutar belirlenirken yetkili kurumlarca açıklanan enflasyon oranlarının dikkate alınabileceğini ifade etmektedir (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2017). Din İşleri Yüksek Kuruluna ek olarak Mısır Fetva Kurulu da enflasyonun aşırı olduğu durumlarda “borcun ödenmesi hususunda borçlanılan paranın kıymetiyle ödenmesini adalet ve şeriatın maksadına daha yakın görüyoruz. Zira burada paranın değerinde aşırı yükselme ve düşme söz konusudur” şeklinde görüş bildirmiştir. Bununla birlikte, fahiş enflasyon oranının ölçütü olarak Hz. Peygamber’in, vasiyet edilecek mirasın ölçüsünü zikrettiği üçte bir hadisini delil göstererek paranın değer kaybının üçte birden fazla olması durumunda aradaki farkın, borçlu tarafından ödenmesi gerektiğini ifade etmektedir (Dârü’l-İftâi’l-

Mısriyye, 2008; Yılmaz, 2023, s. 47). Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin de (el-Meclisü'l-Ûrûbbî li'l-İftâ'i ve'l-Buhûs) görüşü Mısır Fetva Kuruluyla benzerdir (el-Meclisü'l-Ûrûbbî li'l-İftâ'i ve'l-Buhûs, 2018).

Bunun yanında borçlanmalarda paranın değer düşüklüğünü dikkate almayan, her halükarda borçlanılan miktarın aynının verilmesi kanaatinde olan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüş sahiplerinin en temel gerekçesi paradaki değer düşüklüğü nedeniyle borçludan alınan fazlalığı haram olan riba kapsamında değerlendirmeleridir. Başlangıçta bu görüşü savunan Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî daha sonra bu görüşünden dönmüştür. Fıkıh Akademisi, 2019 yılında aldığı 231 (24/2) numaralı kararında borcun doğmasından sonra “enflasyonun yükselmesi durumunda alacaklı ile borçlunun, ödeme esnasında borcu değeri üzerinden ödenmesi veya (yüksek enflasyondan kaynaklanan) zararın taraflar arasında paylaşılması üzerine anlaşmalarında hiçbir engel bulunmadığını” (İslam Fıkıh Akademisi, 2021, s. 106) ifade etmiştir.

Borçlar Hukuku ve Muhasebe Standartları

Vadeli satışlardan doğan borç ilişkisinin fıkhi yönünü ele alan çalışmaların yanında konuyu Türk Borçlar Hukuku ve Türk Vergi Sistemi çerçevesinde ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Duman (2018) gerek devlet ve kişiler arasındaki para alacaklarının enflasyon karşısında değer kaybına uğraması durumunda adaleti tesis etmek için Türk Borçlar Hukuku kapsamında neler yapılabileceğini tartışmaktadır. Duman, gerek kişiler arasında, gerekse devlet ve bireyler arasındaki para alacaklarının tahsilinde adaleti sağlamak için bir takım önlemler aldığını belirtse de enflasyon oranlarının çok yüksek seyrettiği dönemlerde bu önlemlerin yeterli gelmediğini ifade etmektedir. Örneğin kanun koyucu, para alacaklarının temerrüdü durumunda kanuni faiz öngörmüş olsa da bazı dönemlerde enflasyon oranları, kanuni faiz oranlarından çok yüksek seyretmektedir. İnceoğlu ve Kabaklıoğlu Arslanyürek (2016) vade farkının Türk Borçlar Hukukunda kanuna karşı bir hile olarak kullanılması yönüne odaklanmaktadır. Bazı satım sözleşmelerinde vade farkının gecikme faizi gibi kullanıldığı, böylece kanunen istenebilecek azami gecikme faizinin daha üzerinde bir faiz talep

edildiğini ifade etmektedir. Örneğin bazı satım sözleşmelerinde belirlenen vade tarihinde borcun ödenmemesi halinde “her ay için yüzde on vade farkı ödeyeceği” şeklinde maddeler koyulmaktadır.

Ekin Sucu (2017) işletmelerin vadeli satış yaparken uluslararası muhasebe standartları ve katma değer vergisi ile ilgili düzenlemeler nedeniyle uğradıkları zarara dikkat çekmektedir. İşletmeler vadeli satışlarında KDV’yi devlete peşin olarak öderken, alıcıdan bu KDV’yi vade tarihinde tahsil etmekte, bu durum da enflasyon nedeniyle işletmenin zararına cereyan etmektedir. Badem (2012) işletmelerin vadeli satışlarının muhasebeleştirilmesinde kullanılan tekdüzen muhasebe sisteminin gelir vergisi üzerindeki etkisini incelemektedir. Benzer şekilde Kaygusuzoğlu (2010) vade farkının muhasebeleştirilmesinde Türkiye Muhasebe Standartlarına uyum konusunda neler yapılabileceğini tartışmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, araştırma deseni olarak fenomenoloji (olgu bilim çalışması) tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Fenomenoloji, kişilerin bir fenomen (olgu) ile ilgili deneyimlerini tanımlamakta, kişilerin bu fenomenle ilgili deneyimlerinin ortak özelliklerine odaklanmaktadır. Fenomonolojik araştırmada, fenomenle ilgili deneyimi olan kişilerden veri toplanarak bu kişilerin deneyimlerinin özünü tanımlayan bütüncül bir betimleme yapılmaya çalışılmaktadır. Yapılan bu betimlemede kişilerin neyi, nasıl deneyimledikleri ortaya çıkarılmaktadır. Fenomonolojide fenomeni bütün yönleriyle tecrübe etmiş bir grup kişi ile çalışılmaktadır (Creswell, 2018, ss. 77–79).

İş adamlarının vadeli satış uygulamaları araştırmamızda ele alınan fenomeni oluşturmaktadır. Bu bağlamda iş adamlarının ne oranda vadeli satış yaptıkları, vadeli satış yaparken müşteri ile nasıl bir anlaşma yaptıklarını, vadeli satışlarda müşterinin ödemeyi geciktirmesi durumunda nasıl bir uygulama yaptıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca iş adamlarının kendi aralarındaki borç alışverişlerinde de gecikme olması

durumunda enflasyon farkı, altına veya dövize endeksleme gibi farklı uygulama yapıp yapmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Sakarya'da ticari faaliyette bulunan MÜSİAD üyesi 13 iş adamı oluşturmaktadır. Çalışma grubu, amaçlı örnekleme yöntemlerinden olan kartopu örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Çalışma grubunda toptan, perakende ve her iki türlü satış yapan iş adamları bulunmaktadır.

Araştırmada veri toplama tekniği olarak yarı yapılandırılmış görüşme kullanılmıştır. Görüşme yapılabilmesi için gerekli olan etik kurul izni Sakarya Üniversitesi Etik Kurulunun 07.07.2022 tarih ve E-61923333-050.99-149490 kararı ile alınmıştır. MÜSİAD üyesi 13 iş adamıyla görüşmeler gerçekleştirilmiş, her bir görüşme ortalama 10 dakika sürmüştür. Görüşmeler sırasında katılımcıların izni alınarak, ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Daha sonra ses kayıtları metne aktarılarak nitel analiz programlarından Atlas Ti 8 programı yardımıyla içerik analizine tâbi tutulmuştur. Veri analizi neticesinde tespit edilen bulgular dört tema altında sunulmuştur. Bu temalar sırasıyla; vadeli satış uygulamaları, vadesinde ödenmeyen borçlarda uygulama, karz alacaklarındaki uygulama, ticari meselelerde fihhi bilgi ihtiyacı şeklindedir. İçerik analizi sırasında görüşme metinleriyle ilgili anlaşılmayan noktalar ortaya çıktığında tekrar katılımcılar aranarak katılımcı teyidine başvurulmuştur. Böylece anlaşılmayan hususlar netleştirilmiş ve araştırmanın iç geçerliliği artırılmıştır.

BULGULAR

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan iş adamlarının dördü hazır giyim, ikisi dekorasyon, ikisi inşaat malzemeleri, biri reklamcılık, biri züccaciye ürünleri, biri süt ürünleri, biri kimyasal temizlik malzemeleri ve biri mühendislik hizmetleri alanlarında ticaret yapmaktadır. Katılımcılardan dördü sadece toptan, sekizi sadece perakende, biri ise hem toptan hem de perakende satış yapmaktadır. Katılımcıların toplam satışları içerisinde vadeli satışlarının oranlarına bakıldığında, en az vadeli satış yapanın %5, en fazla yapanın ise

%80 oranına sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların toplam satışları içerisinde vadeli satışların oranı, ortalama %33'tür.

Tablo 1: Katılımcılar Hakkında Bilgiler

	Sektör	Satış Türü	Vadeli Satış Oranı (%)
Katılımcı 1	İnşaat malzemeleri	Toptan/Perakende	80
Katılımcı 2	Kimyasal malzemeler	Toptan	35
Katılımcı 3	Mühendislik hizmetleri	Perakende	10
Katılımcı 4	Hazır Giyim	Toptan	70
Katılımcı 5	Hazır Giyim	Perakende	25
Katılımcı 6	Hazır Giyim	Perakende	3
Katılımcı 7	İnşaat malzemeleri	Toptan	25
Katılımcı 8	Süt ürünleri	Toptan	25
Katılımcı 9	Züccaciye Ürünleri	Perakende	10
Katılımcı 10	Hazır Giyim	Perakende	5
Katılımcı 11	Dekorasyon	Perakende	15
Katılımcı 12	Dekorasyon	Perakende	80
Katılımcı 13	Reklamcılık	Perakende	55

Vadeli Satış Uygulamaları

İşletmelerin vadeli satışlarında çek, senet kullanılabildiği gibi herhangi bir evrak düzenlemeden açık hesap şeklinde de mal ve hizmet sattıkları görülmüştür. Bu noktada kredi kartı ile yapılan satışların vadeli satış olarak değerlendirilmediğini ifade etmek gerekmektedir. Çünkü kredi kartı ile yapılan satışlarda ürün bedeli, bankanın komisyonu çıktıktan sonra işletmenin hesabına peşin olarak aktarılmaktadır. İşletmelerin vadeli satış uygulamalarını nasıl yaptıkları, ürünün peşin veya vadeli fiyatlarını nasıl tespit ettikleri önem arz etmektedir. Enflasyon oranlarının çok yüksek olduğu ve hızlı fiyat artışlarının yaşandığı 2000'li yılların öncesinde, vadeli satışlarda ürünün satış bedelinin belirlenmeyip ürünün cinsinin deftere kaydedildiği uygulamalar bulunmaktaydı. Örneğin 1 adet malın fiyatı 100TL iken, deftere veresiye olarak yazılırken 100 lira olarak değil 1 adet ekmek olarak kaydedilmekteydi. Günümüzde bu tür satışların olup olmadığını tespit etmek için katılımcılara vadeli satışlarını nasıl uyguladıkları sorulduğunda tamamı ürünün fiyatını belirledikleri ve alıcıyı o fiyat üzerinden borçlandırdıklarını ifade etmektedir. Deftere ürün olarak kaydetme gibi bir uygulamaya gitmediklerini ifade etmektedir. Konu ile ilgili K7 şunu ifade etmektedir:

“Biz normalde ürünü yazıyoruz. Fiyatı da karşısına yazıyoruz. Aslında ne aldığını da biliyor, kaç paralık borcu olduğunu da biliyor. Ama eskiden bunu sadece ürün olarak yazanlar vardı. Enflasyonun çok yüksek olduğu dönemlerde sadece ürünü yazarlardı. Belki içinde bulunduğumuz bu dönem [enflasyon oranının yüksek olduğu dönem] için bu uygulama daha doğru olabilir.”(K7)

İşletmelerin vadeli satışlarındaki uygulamanın nasıl olduğu ve fiyatın nasıl belirlendiğine yönelik K5'in ifadeleri gayet açıklayıcıdır:

“Biz deftere rakam olarak yazıyoruz. Yalnız şu şekilde yazıyoruz. Mesela bir ürünümüzün fiyatı atıyorum 250 lira. Bu nakit fiyatıdır. Bir de taksitli fiyatı vardır. Taksitli olduğunda 270 lira

olur. Bu durum biz mallarımızı toptan alırken de geçerli oluyor. Çekle vadeli olarak aldığımız fiyat farklı, nakit aldığımızda fiyat farklıdır. Bu arada ben vade farkını faiz olarak da görmüyorum. Şöyle görmüyorum. Ülkemizde enflasyon var. Bu fark esnafa yük oluyor.” (K5)

İşletmelerin tamamı vadeli satışlarını Türk Lirası cinsinden yapmaktadır. Bazı işletmeler senet veya çek kullanarak vadeli satışlarını yapmaktadır.

“Mesela vatandaşın tadilat işini yapıyoruz. 10 bin liralık iş anlaşması yaptık. 10 bin liranın üçte birlik kısmını bize nakit olarak verebilir misin diye soruyoruz. Dönemsel olarak vade şartlarımız ve şekillerimiz değişebiliyor ekonomik duruma göre. Bazen 5-6 aydan başlayıp bazen 10-12 aya kadar vade yaptığımız pozisyonlar oluyor. Anlaştığımız zaman bir senet yapıyoruz. Düzenlemiş olduğumuz senette bizim yapacağımız işler bir tarafta yazıyor, onun ödeme şekli başka bir tarafta yazıyor. Burada ödeme seçenekleriyle ilgili her ay olarak her ayın kaçında ödeyebileceği ile ilgili notlarımızı düşüyoruz senete. Tek senet yapıyoruz, toplam borcu tek senet üzerinden yapıyoruz. Alt tarafında da ödeyeceği miktar üzerinden taksitlendirme kısmı oluyor” (K12).

Vadesinde Ödenmeyen Borçlarda Uygulama

Vadeli satışlarda, müşteri vade tarihinde borcunu ödemeyip geciktirdiğinde satıcının bir mağduriyeti oluşmaktadır. Çünkü ödeme geciktikçe borcun parasal değeri enflasyon nedeniyle azalmaktadır. Gecikme süresi uzadıkça satıcının mağduriyeti de aynı nispette artmaktadır. Gecikme durumunda işletmelerin kendi mağduriyetlerini gidermek için herhangi bir uygulama yapıp yapmadıkları merak konusudur. İlk akla gelen önlemlerden bazıları, malın satış fiyatındaki değişimi alacağa yansıtmak, vade tarihi ile müşterinin ödeme tarihi arasındaki enflasyon oranı kadar borçlunun borcunu artırmak veyahut bu borcu altın, dolar, euro gibi farklı birimlere endekslemektir. İşadamlarına kendi uygulamalarının nasıl olduğu sorulduğunda büyük çoğunluğu borç miktarında herhangi bir artışa gitmediklerini, aynı miktarda borcu tahsil ettiklerini ifade etmektedir.

Katılımcılar bu durumu “yeter ki mevcut parayı getirsin. Aynı miktara razıyız” (K9) “Biz anaparayı alma derdindeyiz, hukuki takibe başladığımızda da ana parayı alıyoruz.”(K7) şeklinde dile getirmektedir.

Gecikme süresi çok uzadığında ise bazı katılımcılar müşteriye mağduriyetlerini ifade ederek ortak bir nokta bulma çabası içerisine girmektedir.

“Birincisi karşı taraftaki müşterimizin ödememesiyle ilgili olan durum bizim için çok önemli. Ticaret yaptığımız çoğu insan zaten bizim tanışığımız oluyor. Dolayısıyla aramızda ciddi bir muhabbet de var. Birinci yol karşı tarafta olan müşterimizi anlamaya çalışıyoruz. Ötelemiş olduğu vade ne ise onu dinliyoruz ve ona yardımcı olmaya çalışıyoruz hiçbir vade farkı koymadan. Onun akabinde süreç daha da uzun bir noktaya geliyorsa veya gelecekse kendisini çağırıp, bunun iki tarafa da zarar vermeyeceği hal ne ise onun üzerine anlaşmaya çalışıyoruz. Yani bu altın olabilir veya herhangi bir şey olabilir, bunun üzerine mutabakata varmaya çalışıyoruz. Borcunu bizim de zarar etmeyeceğimiz şekilde ortak noktada buluşmaya çalışıyoruz” (K12).

İş adamları kendilerinin uğradıkları bu mağduriyetin farkında olmasına rağmen uygulamada borcun miktarının güncellenmesi yoluna çok sık gitmedikleri görülmektedir. Katılımcılar için adalet ve hakkaniyete uygun olarak ne yapılmasına yönelik olarak K11 altına endeksleme veya malın bugünkü değerine endekslemeyi önermektedir:

“Vadeli satışların ödenmemesi durumu son iki üç yıldır ciddi problem oluyor. Bizim vadesi iki yıl geçmiş alacaklarımız oluyor. 50-60 bin lira ama bugün aynı malı yerine koysak 200-250 bin lira. Ama biz yine aynı parayı almanın peşindeyiz şu anda mesela. Karşılıklı konuşup biraz karşı tarafın yerine de kendini koyup ya altına ya da malın şu anki değerine göre bir şey belirlenebilir. Ama tabi İslamiyet göz önüne alındığında bu altın

olabilir en garanti. Çünkü döviz biraz problem olabilir. Bence altına veya malın bugünkü değerine endekslenabilir” (K11).

K6 ise gecikme durumunda TEFE ve TÜFE ortalamasının baz alınabileceğini ifade etmektedir.

“Lira sabit alınabilecek bir birim olmadığı için o günkü, mesela tefe tüfe ortalaması alınabilir veya bir enflasyon karşılığı alınabilir. En mantıklı gördüğüm budur” (K6).

K7 ürünün ödeme tarihindeki fiyatının baz alınmasını K10 ise altına endekslemenin daha uygun olduğunu düşünmektedir.

“Vadesinde ödenmiyorsa da ne zaman ödenecekse o ürünün o günkü fiyatı değerlendirilmelidir. Çünkü burada gerçek olan, ticaret tarafıdır. Çünkü ticari açıdan ayakta durması için o malı yerine koyabilmesi lazım. %100 veya %300 olmasa da ortak bir noktada buluşulması lazım” (K7).

“Adalet ancak altın üzerinden olursa olur. Bugünkü altın kuru kaç paraysa ona göre değerlendirebilsek belki öyle olabilir ama yani zaten insanlar fakir olduğu için ödeyemiyor” (K10).

K12 ise ödenmeyen borçlarda borçlunun hapsedilme imkanının getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

“Karşı taraftaki adamın bazı haklarından ve özgürlüklerinden alıkonulması gerekir. Çünkü adam hem malı alıyor hem hayatındaki konforundan herhangi bir şey değiştirmiyor. Bir de bizim karşımıza geçip tabiri caizse bizim karşımıza geçip kıs kıs gülebiliyor. Dolayısıyla burada bizim hakkımızı savunabilecek, hakkımızı alabilecek hukuki manada boşluk var. Vatandaş eğer, mesela diyelim ki eskiden hapis olayları vardı mesela. Hapse girdiği zaman adam hemen borcunu ödeyebiliyordu. Dolayısıyla benim talep ettiğim noktayla ilgili haklarından ve özgürlüklerinde alıkonulma pozisyonunda olursa, bizim

alacaklarımız pozisyonu daha hızlı bir şekilde çözülebilir. Öbür türlü, biz bunu çözme imkanına sahip değiliz” (K12).

Tablo 2: Katılımcılar Hakkında Bilgiler

	Vadeli Satış Oranı (%)	Vadesinde Ödenmeyen Borçlardaki Uygulama	Öneri
Katılımcı 1	80	Sadece anapara tahsilatı	Sadece anapara talep edilmeli.
Katılımcı 2	35	Sadece anapara tahsilatı	Sadece anapara talep edilmeli.
Katılımcı 3	10	Sadece anapara tahsilatı	Altına endeksleme
Katılımcı 4	70	Sadece anapara tahsilatı	Altına endeksleme
Katılımcı 5	25	Sadece anapara tahsilatı	Altına endeksleme
Katılımcı 6	3	Sadece anapara tahsilatı	Dolar kuru veya enflasyon
Katılımcı 7	25	Sadece anapara tahsilatı	Ödeme zamanındaki malın fiyatı
Katılımcı 8	25	Sadece anapara tahsilatı	Ödeme zamanında karşılıklı anlaşma

Tablo 2: Katılımcılar Hakkında Bilgiler (devamı)

Katılımcı 9	10	Sadece anapara tahsilatı	Sadece anapara alınmalı, karşı taraf yine de fazla verirse alınan miktar hayır kurumlarına verilmeli.
Katılımcı 10	5	Sadece anapara tahsilatı	Altına endeksleme
Katılımcı 11	15	Sadece anapara tahsilatı	Altına endeksleme veya malın ödeme günündeki değerini talep etme.

Katılımcı 12	80	Karşılıklı anlaşarak altına veya malın fiyatına göre borcu revize etme.	Karşılıklı anlaşarak borcu revize etme.
Katılımcı 13	55	Sadece anapara tahsilatı	Sadece anapara talep edilmeli.

Karz Alacaklarındaki Uygulama

İşadamlarının kendi aralarında yardımlaşma amacıyla birbirlerine verdikleri borçlarda nasıl bir uygulama yaptıklarına bakıldığında büyük çoğunluğunun Türk Lirası olarak verdiği miktarın aynısını talep ettiği görülmüştür.

“Biz borç verdiğimiz arkadaşımızdan vade farkı veya enflasyon farkı adına bir ücret almıyoruz. Zaten borç vermişsek Allah rızası için vermiş oluyoruz. Nakit parayı yine aynı değerinde nakit olarak almaya çalışıyoruz. Yaşamış olduğumuz örnekler de var. Arkadaşımız sıkıntılı duruma düştüğü için veremiyor bazen. Sözünü de yerine getiremiyor. Tabi borç alışı özel bir hukuk esasında. Hiçbir ticari menfaat gözetmeksizin herhangi bir kâr etme amacı olmaksızın bir yardımlaşma. Bizim kendi içimizde olan, belki de bize has olan şeyler bunlar aynı zamanda. Dolayısıyla biz gücümüz hizmetinde borç verdiğimiz arkadaşları yormamaya gayret ediyoruz” (K12).

“Ben, kendi vicdani hesabımı yapıp verdiğim borcu gene aynı para olarak geri alırım. Tabi bunun doğruluğunu yanlışlığını tartışmak lazım” (K11).

“Biz ne borç verdikse onu alırız. Borç verme niyetimizde yardım amaçlı olduğu için o anki işi gereği rakam ne ise onu alırız” (K13).

“Tabi emanet bir para veriyorsam, verdiğim para zamanında geri gelecek diye umut ediyoruz. Ama zamanında gelmezse bile

yok şöyleydi yok böyleydi altına çevireyim böyle bir şey yok” (K1).

“Parayla fazla oynanmasına ben karşıyım ama 10 bin lira verdiyse veya durumu müsait olmadığı için getiremediyse iyi niyetliyse 10 bin lira olarak almak daha eftaldır” (K10).

Katılımcılar yardımlaşma amacıyla çevrelerine Türk Lirası olarak verdikleri borçlarda aynı miktarı geri aldıklarında, aldıkları paranın satın alma gücündeki azalmanın farkındadırlar. Bunu bir yardımlaşma olarak gördüklerinden hiçbiri ilave bir fazlalığı borçludan talep etmemektedir. Fakat borçlunun, kendilerine paradaki değer düşüklüğünü bir şekilde karşılamayı teklif ettiğinde bunu olumlu karşılayacaklarını ve kabul edeceklerini ifade eden katılımcılar da bulunmaktadır. K8 uzun vadeli olarak borç isteyen kişinin bunu altına veya dövize endeksleyerek istemesinin daha hoş olacağını ifade etmektedir. Fakat başlangıçta altına veya dövize endeksleme teklifini kendisinin yapmayacağını altını çizmektedir:

“Borç isteyen kişi, uzun vadeli olduğu için altın olarak veya döviz olarak ödeyeyim derse ve bir şekilde adı konursa, karşılıklı anlaşılabilir bir durum olursa bu daha hoş olur. Tabii bu benim tarafımdan, kardeşim bak ben sana veriyorum ama altın veya döviz dayattığın zaman o da pek hoş olmaz” (K8).

K9 ise borçlunun borcunu öderken ilave bir fazlalık vermesi durumunda bu parayı alıp bir hayır kurumuna bağışlayacağını ifade etmektedir:

“Onun insafına kalmış bir şey. Ben 10 bin lira borç verdimsem 10 bin lirayı alırım. Geri kalanı için eğer bir şey derse ben almam. O derseki abi enflasyon oldu. Şu oldu, bu oldu. Ben o parayı alıp bir hayır kurumuna yatırırım” (K9).

K3 de borçlunun ödemesi gereken tarihte borcunu ödemeyip daha geç bir tarihte ödemesi durumunda borçlunun altın olarak ödemeyi teklif etmesi durumunda bunu kabul edeceğini belirtmektedir.

“Eğer bir yıl sonra vermek kaydıyla 10 bin TL verdiğim, 10 bin TL olarak geri alırım. Ama benden bir sene veya bir buçuk sene daha süre isterse, ve kişi sevdiğim bir kişiye, yardımcı oluyorsam yine TL isterim. Ama illa karşı taraf, sen burada mağdur oldun, o zamanki 10 bin TL şu kadar altın yapıyordu, şimdi altının fiyatı bu vs. derse ve bugünkü altın fiyatından teslim ederse o zaman bir şey demem. Tabi bu şekilde ödemeye gücü yetiyorsa. Yoksa benim ekstra talebim olmaz. Adam bunu da zor ödüyorsa üstüne yük bindirmek olmaz bize yakışmaz” (K3).

K8 ise karz-ı hasen olarak verdiği parayı geri dönmeyecekmiş gibi düşünmenin gerektiğini dile getirmektedir:

“Şöyle söyleyeyim, atıyorum benim rahat bir ortamım var. Param var. Geldi bir arkadaşım. Samimiyetimin olduğu bir insan. Ben ona borç verdim. Ben o paraya, gelecek gibi bakmam. Bakmamam lazım. Çünkü öyle bakarsan, bir süre koyarsan benim orada arkadaşlığım bozulur. Ya vermeyeceksin ya da verdiysen beklemeyeceksin. Bu kefillikte de böyledir. Borç para vermek de böyledir.” (K 8)

Ticari Meselelerde Fıkhi Bilgi İhtiyacı

İşadamlarının dile getirdiği hususlardan biri de ticari hayatın akışı içerisinde neyin fıkhi olarak doğru neyin yanlış olduğu noktasında çelişkiye kaldıklarıdır. Kimi zaman faize bulaşacakları endişesiyle bazı işlemleri yapmadıkları görülmektedir. Örneğin katılımcılara sorulan “müşteri vade tarihinde borcunu ödemezse nasıl bir uygulama yapıyorsunuz” sorusuna K10, sadece anaparayı tahsil ettiklerini ifade ederken enlasyon farkı, malın fiyatındaki değişim vb. dikkate alarak borcu yenilemenin faiz olacağını düşünmektedir:

“Araştırmacı: Vadeli satışlarda satışlarda müşteri vade tarihinde borcunu ödemezse nasıl bir uygulama yapıyorsunuz?

Katılımcı: Biz herhangi bir uygulama yapmıyoruz. Neyse ana borcu, gecikmeli de olsa herhangi bir şey yapmıyoruz. Neyse o.

Araştırmacı: İki sene sonra getirirse?

Katılımcı: Tabi fark etmez. Faiz olur o” (K10).

K11 de ticari meselelerle ilgili fıkhi konularda tüccarların çok bilinçli olmadığını ve bu konuda bir eğitime ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir:

“Ticari meselelerde tüccarlar daha çok bilgilendirilebilir. Bu vadesinde ödenmeyen borçlar, ne şekilde yapılırsa İslam’a daha uygun olur. Bunların eğitimlerinin verilmesi lazım. Bilinçlendirilmesi lazım esnafların” (K11).

K5 ve K8 ise vadesinde ödenmeyen borçlardan dolayı oluşan mağduriyetlerini ifade ederken nasıl bir uygulama yapacakları konusunda dini otoritelerin somut bir şey söylememesinden dert yanmaktadır.

“Bu ülkede enflasyon çok aşırı varsa bizim de ona göre bir uygulama yapmamız lazım. Hocalarımız demiyor mu, bir müslüman sıkıştığı zaman diğer müslümanın yardım etmesi gerekiyor. Yani olan olmayana vermesi gerekiyor. Bunu tavsiye ediyor din. Kardeşim biz veriyoruz. Adam ödeyemiyor. Aradan uzun bir zaman geçiyor. Peki bizim suçumuz ne yani? Veren insanın suçu ne şimdi? Vermek mi suç oldu baktığın zaman. Bunu yeterince işlemeleri lazım. Bunu diyanetteki hocalarımız, en üst fetva veren kurul ile ekonomistlerin bir araya gelip bir karar çıkarması lazım. Böyle yapması lazım ki imamlar da ona göre bir fetva versin. Diğer türlü etkili değil. Çünkü imamlara soruyorsun. Onlar da bilmiyor. Bir şey diyemiyor.” (K5)

“Ticarete yönelik bir şey yok diyanette. Hiçbir şey yok. Yani nasıl anlatayım. Diyanetten bir şey gelecekse önce bize gelmesi lazım. Ticaret yapanlara gelecek ki biz de yayacağız. Diyanetten ticaret adamlarına bir şey gelse, alırız biz onu. Genişletiriz üstüne koyarız.” (K8)

K5'in söylediklerine benzer sözleri, K6 da dile getirmektedir. K6, özellikle hutbelerde ticari meselelerle ilgili problemlere yer verilmemesini eleştirmekte, bu konudaki sorumluluğu sadece fıkhi konulardaki uzmanlara değil ticareti yapan kişilere de yüklemektedir. Ticaretle uğraşan kişilerin de bu konuda dini bilgi almak için talepkâr olması gerektiğini ifade etmektedir:

“Yani hutbelerde bu tür teknik konulara pek yer verilmiyor. Bu konular meraklılar tarafından sorgulanıp, araştırılıp bulunabiliyor. Mesela diyanet görevlileri veya ilahiyat fakültesi görevlileri bu tür teknik konularda da bu işi yapan, ticareti yapan, sanayicilik yapan kişilere, lehte ve aleyhte olan bilgileri aktarabilecek STK'lara sunumlar yapması gerektiğini düşünüyorum. Bunun hem STK'lar tarafından hem de ticareti yapan ve büyük bütçeleri yöneten kişiler tarafından talebin olması lazım. Sadece bunu dini açıdan anlatan değil ticareti yapan kişiden de talep gelmesi lazım” (K6).

K12 ise hem tüccarların bilgi sahibi olmamasına hem de bu konuda bilgiyi aktaracak kurumların yeterince başarılı olamadığına dikkat çekerek bu konuda yeni bir kurum önermektedir:

“Genel piyasa anlamında insanlar ticaret yapıyorlar. Ama ticaret yaparken, yapmış oldukları ticaretin İslami kurallara ne kadar doğru olup olmadığıyla ilgili, bu konunun vericileri olan yani anlatması gereken kurumların bu konuda çok yeterli olduğunu düşünmüyorum. Üzerine düşen ciddi bir mesuliyetin ve sorumluluğun olduğunu da düşünüyorum. Piyasanın içine biraz daha iyi bir şekilde girip bir firmanın kurulumundan başlayıp esasında, ondan sonra yürütmesiyle ilgili olan bütün kısımların hepsiyle ilgili en azından kendisine baş vurulabilecek bir yer, müessese teşkil edilmesi gerekiyor. Mesela bir örnek vereceğim, siz araba kullanmak istiyorsunuz ancak önce bir ehliyet sahibi olmanız gerekiyor. Şimdi insanlarda kervan yolda dürülür mantığı ne yazık ki var. Biz bir yola çıkalım bakalım bunları yolda bir şekilde hallederiz. Ama bazen bakıyorsunuz ki

halletmiş olduğunuz konular esasında İslam'a uygun değil. Dolayısıyla bir işin İslam'a uygun olup olmadığı başlangıcından başlanarak belirlenirse hem o iş üzerinde olan Allah'ın bereketi ve rahmeti üzerinde olur hem de doğru işler yaparsak sonuç olarak insanlara da doğru örnek olmuş oluruz" (K12).

TARTIŞMA

Katılımcılar gecikmeden dolayı kendilerinin zarara uğradıklarının farkında olmalarına rağmen vadeli satışlarında gecikme yaşanması durumunda çoğunlukla satım bedeli üzerine bir ekleme yapmadıkları, aynı tutarda parayı tahsil ettikleri görülmüştür. Kendilerinin uğradığı bu zararı telafi etme noktasında adaletli bir çözümün ne olabileceği sorulduğunda katılımcıların büyük çoğunluğu altına endekslemeyi zikretmiştir. Katılımcılara altın daha adaletli bir çözüm olarak görünmesine karşılık, Dolar ve Euro gibi farklı para birimlerine endekslemeye çok sıcak bakmamaktadır. Yalnızca bir katılımcı vade tarihi ile ödeme tarihi arasında meydana gelen enflasyon oranının borca ilave edilebileceğini ifade etmiştir. Bazı katılımcılar ise vadeli satışa konu olan malın ödeme tarihindeki fiyatının baz alınması gerektiğini ifade etmiştir. Katılımcıların genellikle vadeli satıştan doğan borca herhangi bir ilave yapmayıp sadece anaparayı talep etmelerinin temel sebebi kanaatimizce bu tür bir uygulamaya gitmenin dinen uygun olmadığını düşünmeleridir.

İş adamlarının kendi aralarındaki borç alışverişlerinde de genellikle enflasyon farkını talep etmedikleri, bunu kendi arkadaşlarına bir yardım olarak gördükleri söylenebilir. Kendi aralarındaki borç ilişkilerinde uzun süre gecikme yaşandığında ise kimi zaman altına endeksleme uygulamasına gittikleri görülmüştür. Bu tür borç ilişkilerinde de borcun yeniden değerlendirilmesi sırasında altın ön plana çıkmakta, Dolar, Euro gibi para birimleri veyahut enflasyon farkı çok dikkate alınmamaktadır. Dövizin tercih edilmemesinde son yıllarda döviz cinsi paralarda aşırı dalgalanmanın olması etkili bir faktör olarak gözükmektedir. Her ne kadar altın da son yıllarda aşırı dalgalı bir seyir izlemesine karşın katılımcılara altın daha sıcak

gelmektedir. Bunun nedeni olarak paradaki değer düşüklüğünden korunmak için altının geçmişten gelen bir gelenek olarak sürdürülmesi gösterilebilir. Paranın değer düşüklüğünün tespitinde enflasyon farkının dikkate alınmamasının sebebi ise kanaatimizce hesaplama zorluğu ve işlemin faize benzemesidir. Karşı tarafın bu fazlalığı faiz olarak algılama ihtimali, katılımcıları bu tür bir uygulamadan uzak tutmaktadır.

Gerek vadeli satıştan gerekse karz akdinden doğan borca ilişkin endeksleme uygulaması hakkında şu hususları ifade etmek gerekir. Öncelikle her iki türde oluşan borç başlangıçta Türk lirası üzerindedir. Bu nedenle vadeli satış akdinin veya karz akdinin başında Türk lirası olan borcun altına, dolara veya euroya endekslenmesi caiz görülmemektedir (Duman, 2019, s. 214). Fakat borcun vadesi geldiğinde, borçlu borcunu ödeyemiyorsa, bu durumda taraflar sulh yoluna giderek mevcut borcu, vade tarihi itibarıyla altına çevirebileceği yönünde Din İşleri Yüksek Kurulu kararı bulunmaktadır (Din İşleri Yüksek Kurulu, t.y.). Burada borcun verildiği tarihteki altın kuru değil vade tarihindeki (borçlu ve alacaklının sulh yaptığı tarih) altın kuru dikkate alınmalıdır. Akdin başlangıcında (borcun verildiği tarihte) ödenmeme durumunda paranın altına çevrileceği yönünde bir şart ileri sürmemek gerekmektedir. İş adamlarının borç ilişkilerinde yaptıkları endeksleme uygulamalarında bu hususlara dikkat etmeleri gerekmektedir.

Her ne kadar çağdaş fukahanın son yıllarda bu tür borç ilişkilerinde paradaki değer düşüklüğünü en doğru ölçecek kıstas olarak enflasyon oranını zikretmesine karşın, uygulama tarafında bu önerinin çok dikkate alınmadığı açık biçimde görülmektedir. Bu önerilerin dikkate alınmamasının temel sebebi kanaatimizce iş adamları tarafından bu bilginin bilinmemesidir. Her ne kadar gerek Din İşleri Yüksek Kurulunun kamuya açık kaynaklarında gerekse Hayrettin Karaman gibi hocaların websiteleri ve yazılarında bu bilgilere ulaşılmamasına rağmen iş adamlarına bu bilginin ulaştırılması noktasında bazı problemlerin olduğu görülmektedir. Nitekim iş adamları bu durum hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve uzman hocaların bu konuda kendilerine ulaşma konusunda eksik kaldığını ifade etse de kanaatimizce bilgiye ulaşmak için iş adamlarının da yeteri kadar çaba sarf etmemektedir.

ÖNERİLER

Türk lirası üzerinden yapılan ve gerek vadeli satışlar gerekse karz aktinden doğan borç ilişkilerinde her iki tarafın zarara uğramaması için belirlenecek en iyi kriter kanaatimizce enflasyon oranıdır. Enflasyon hesaplamasının geriye dönük yapılması ve bu hesaplamanın yapılması için gereken matematiksel işlemlerin karmaşık olması, enflasyon oranının uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Fakat bu hesaplamayı kolaylaştırmak adına TCMB tarafından geliştirilen enflasyon hesaplayıcısı kullanılabilir (Güney, 2021). Bu uygulama, ay, yıl ve Türk lirası tutarlarının girilerek geçmişteki bir bedelin bugün kaç Türk lirasına tekabül ettiğini göstermektedir. Uygulama, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) hesapladığı tüketici fiyat endeksine (TÜFE) göre hesaplamalarını yapmaktadır. Bu hesaplayıcı vadeli satışlar ve karz akitlerindeki parasal bedellerin bugünkü değerini hesaplamada rahatlıkla kullanılabilir. Enflasyon hesaplayıcısının arka planda işlettiği matematiksel formül şu şekildedir (TCMB, 2020b):

“Enflasyon Hesaplayıcısı seçilen tarih aralığındaki toplam değişimi ilgili dönemlerin birleştirilmiş TÜFE'lerini oranlayarak bulur. Örneğin: 1993 Ocak ayı ile 2010 yılı Haziran ayları arasındaki 100 liralık bir mal sepetinin değerindeki değişim hesaplanmasında orantılanmış endeks verilerine göre:1993 yılının Ocak TÜFE'si yaklaşık olarak 0.43067, 2010 yılının Haziran TÜFE'si 177,04'tür. Buna göre 1993 yılı Ocak ayında 100 TL ederi olan bir mal sepeti TÜFE'ye göre 2010 yılı Haziran ayında: $100 \times 177,04 / 0,43067 = 41.108$ TL eder (Enflasyon hesaplayıcısı kuruşlu değerleri yuvarlamaktadır). Yıllık enflasyonun hesaplanması, aylık enflasyonun hesaplanıp bir yıla genişletilmesi ile gerçekleşir. Aylık enflasyon, aylık verilerin basit ortalaması alınarak değil bileşkesi toplam değişimi verecek şekilde hesaplanır.”

Yukarıda ifade edilen hesaplamalarda kullanılan formül aşağıdaki gibidir (TCMB, 2020b):

$$\text{Log}_{10}(1 + \pi m) = \text{Log}_{10} \frac{(\text{son yılın TÜFE'si})/(\text{ilk yılın TÜFE'si})}{n} = Z \quad (1)$$

$$\pi m = 10 \cdot Z - 1 \quad (2)$$

$$\pi a = (1 + \pi m) \cdot 12 - 1 \quad (3)$$

$$\pi a = (1 + \pi m) \cdot 12 - 1 \quad (4)$$

$$yd = 100x \frac{\text{Son yılın TÜFE'si} - \text{İlk yılın TÜFE'si}}{\text{İlk yılın TÜFE'si}} \quad (5)$$

Notlar: πm = aylık enflasyon, n = tarihler arasındaki toplam ay sayısı,
 πa = yıllık enflasyon, yd = toplam yüzde değişim

İlgili hesaplamalar arka planda yapılmakta, borç ilişkisine taraf olan kişilerin yapacakları işlem, yalnızca tarihleri ve Türk lirası tutarları yazmaktır. Bir vadeli satış işleminden ve bir de karz akdinden doğan borç ilişkileri için birer örnek vermek, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Örneğin X kişisi 2021 yılı Ocak ayında Y kişisine 10.000TL borç verdiğini ve borcun geri ödemesinin de 2022 yılı Ocak ayında yapılacağını düşünelim. 2021 yılı Ocak ayında verilen bu borç 2022 yılı Ocak ayında ödenirken 14.869TL olarak ödenmesi gerekecektir.

Benzer şekilde X kişinin 10.000TL tutarında bir malı Y kişisine 1 Ocak 2021 tarihinde vadeli olarak sattığını ve ödeme tarihi olarak 1 Ocak 2022 tarihinin belirlendiğini varsayalım. Fakat müşteri 1 Ocak 2022 tarihinde değil de bu tarihten 4 ay sonra 1 Mayıs 2022 tarihinde ödemeyi yapmak istedi. Bu durumda vade tarihi olan 1 Ocak 2022 tarihi ile fiili ödeme tarihi olan 1 Haziran 2022 tarihi arasındaki TÜFE oranının borç tutarına ilave edilmesi gerekecektir. Yani müşteri 10.000TL olarak ödemesi gereken tutarı 12.208TL olarak ödemesi gerekecektir.

Şekil 1: Karz akdinden doğan borçta enflasyon hesaplayıcısının kullanılması

Enflasyon hesaplayıcısını kullanmak için ilgili yılları ve tutarı girerek hesapla tuşuna basınız. Kuruşlu miktarları virgöl değil nokta ile ayırmanız gerekmektedir. Yapacağınız hesaplamalarda 1 Ocak 2005 tarihinde paramızdan 6 sıfır abldığını unutmayınız.

2021 yılı Ocak ayındaki 10000 Türk Liralık bir mal sepeti

2022 yılı Ocak ayında 14,869.08 Türk Lirası eder.

HESAPLA

Toplam	1 Yıl	Ay
Toplam Değişim (%)	48.69	
İlk yılın TÜFE'si	513.30000	
Son Yılın TÜFE'si	763.23000	

Kaynak: TCMB, 2022

Şekil 2: Vadeli satıştan doğan borçta enflasyon hesaplayıcısının kullanılması

Enflasyon hesaplayıcısını kullanmak için ilgili yılları ve tutarı girerek hesapla tuşuna basınız. Kuruşlu miktarları virgöl değil nokta ile ayırmanız gerekmektedir. Yapacağınız hesaplamalarda 1 Ocak 2005 tarihinde paramızdan 6 sıfır abldığını unutmayınız.

2022 yılı Ocak ayındaki 10000 Türk Liralık bir mal sepeti

2022 yılı Mayıs ayında 12,208.12 Türk Lirası eder.

HESAPLA

Toplam	0 Yıl	4 Ay
Toplam Değişim (%)	22.08	
İlk yılın TÜFE'si	763.23000	
Son Yılın TÜFE'si	931.76000	

Kaynak: TCMB, 2022

Enflasyon hesaplayıcısının uygulanmasını zorlaştıran unsurlardan biri enflasyon verilerinin izleyen ayın üçüncü gününde ve aylık hesaplanıyor olmasıdır. Bu nedenle enflasyon hesaplamasının yapılamadığı tarihler için Hazıroğlu (2021) tarafından önerilen bir önceki ayın enflasyon oranı veya son üç aylık artış trendi baz alınarak günlük artış oranı hesaplanabilir. Örneğin 1 Ocak 2021 tarihinde verilen bir borcun 15 Ocak 2022 tarihinde ödenmesi durumunda 2022 Ocak ayının enflasyon oranı hesaplanmadığı için 15 günlük enflasyon oranının ne olacağına yönelik bir tahmin yapılması gerekecektir. Bu hesaplamanın yapılabilmesi için TCMB'nin enflasyon hesaplayıcısı uygulamasına yeni bir modül eklenebileceği gibi aynı işlemleri yapabilen yeni bir uygulama rahatlıkla geliştirilebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada ticaret erbabının yaptığı vadeli satışlarda, vade tarihinde ödenmeyen alacakları tahsil ederken nasıl bir uygulama yaptığı tespit edilmiştir. İş adamlarının vadeli satışlarda gecikme yaşanması durumunda çoğunlukla satım bedeli üzerine bir ekleme yapmadıkları, aynı tutarda parayı tahsil ettikleri görülmüştür. Kendilerinin uğradığı bu zararı telafi etme noktasında adaletli bir çözümün ne olabileceği sorulduğunda katılımcıların büyük çoğunluğu borcun altına endekslenmesini zikretmiştir. İş adamlarının kendi aralarındaki borç alışverişlerinde de genellikle enflasyon farkını talep etmedikleri, bunu kendi arkadaşlarına bir yardım olarak gördükleri söylenebilir. Kendi aralarındaki borç ilişkilerinde uzun süre gecikme yaşandığında ise kimi zaman altına endeksleme uygulamasına gittikleri görülmüştür.

Gerek vadeli satıştan gerekse karz akdinden doğan borç Türk lirası üzerindedir. Bu nedenle vadeli satış akdinin veya karz akdinin başında Türk lirası olan borcun altına, dolara veya euroya endekslenmesi fıkhen caiz görülmemektedir (Duman, 2019, s. 214). Fakat borcun vadesi geldiğinde, borçlu borcunu ödeyemiyorsa, bu durumda taraflar sulh yoluna giderek mevcut borcu, vade tarihi itibarıyla altına çevirebileceği yönünde Din İşleri Yüksek Kurulu kararı bulunmaktadır (Din İşleri Yüksek Kurulu, t.y.). Altına

endeksleme hususunda bu tür küçük ayrıntıların hükümlere etki etmesi hususunda iş adamlarının çoğunun bilgi sahibi olmadığı görülmektedir. Altına endeksleme uygulamasını borcun oluştuğu tarihten başlatabilmektedir. Burada borcun verildiği tarihteki altın kuru değil vade tarihindeki (borçlu ve alacaklının sulh yaptığı tarih) altın kurunun dikkate alınacağı hususuna dikkat çekmek gerekmektedir.

Bu çalışma Türk lirası üzerinden yapılan ve gerek vadeli satışlar gerekse karz akdinden doğan borç ilişkilerinde her iki tarafın zarara uğramaması için belirlenecek en iyi kriterin enflasyon oranı olduğunu iddia etmektedir. Enflasyon hesaplamasının geriye dönük yapılması ve bu hesaplamanın yapılması için gereken matematiksel işlemlerin karmaşık olması, enflasyon oranının uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Fakat bu hesaplamayı kolaylaştırmak adına TCMB tarafından geliştirilen enflasyon hesaplayıcısı pratik bir yöntem olarak önerilmektedir.

İş adamlarının vurguladıkları hususlardan biri de ticari işlemlerde uymaları gereken İslami prensipler konusunda kendilerine yeterince bilginin aktarılmadığıdır. Kendilerinin vadeli satışlar, enflasyon farkı, endeksleme, kredi kartı kullanımı gibi konulardaki uygulamalarının İslami olarak doğru olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmekle birlikte, konunun çözümüne yönelik fıkhi hükümlerin topluma yayılması konusunda eksiklikler olduğunu vurgulamışlardır. İş adamları ve muamelat konusunda uzman İslam hukukçuları arasında iletişimi kanallarının geliştirilmesi, çok hızlı gelişen ve değişen ticari hayatta ortaya çıkan yeni meselelerle ilgili karşılık bilgi aktarımı mekanizmalarının oluşturulması daha doğru hükümlerin ve hakkaniyete uygun işlemlerin yapılmasını sağlayacaktır. Bu amaçla, ticaretin yoğun olarak yapıldığı bölgelerde görev yapan din adamlarının, güncel ticari meselelerle ilgili fıkhi bilgilerin yer aldığı eğitimlere tâbi tutulması, aldıkları bu eğitimler neticesinde sahip oldukları bilgileri çeşitli yollarla ticaret erbabına aktarmaları sağlanabilir. Hutbe, vaaz, seminer veyahut ticaret erbabına gönderilecek bilgilendirici kısa mesajlar ile proaktif bir tavır geliştirmelerinin, yapılan ticaretin İslam fıkhına daha uygun yapılmasını sağlayacağı ve taraflar arasındaki

anlaşmazlıkları asgari seviyeye indirmede büyük katkıları olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Artuk, İ. (1994). Fels. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fels> adresinden erişildi.
- Badem, A. C. (2012). Tms 18 hasilat standardi kapsamında senetsiz vadeli satışlar ve ertelenmiş vergi etkisi; tmsugt ile karşılaştırma. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, (36), 61–82.
- Bayındır, A. (2008). Faizsiz sistemde ödemeyi geciktiren borçluya uygulanacak maddi ceza. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 51–70.
- Çubukçu, E. (2015). Enflasyon Ortamında Karz Akitlerinin Ribâ Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* içinde (ss. 325–333).
- Dârü'l-İftâi'l-Mısıriyye. (2008). *Sedâdü'd-deyn bi kıymeti'l-'Umlle*.
<https://www.daralifta.org/Home/ViewFatwa?ID=11793&tit> adresinden erişildi.
- Dereci, M. (2020). İslami Finansta Gecikme Cezası Uygulamaları. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(2).
- Destebaşı, A. N. (2018). Enflasyon ve Faiz İlişkisi Üzerine İslamiyet Açısından Bir Değerlendirme. *Enderun Dergisi*, 2(1), 32–37.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. (2017). Paranın değerinde artma veya azalma olması halinde karz (ödünç) veya alışveriş sonucu oluşan borçlar nasıl ödenir? 10 Ekim 2023 tarihinde <https://fetva.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/959/paranindegerinde-artma-veya-azalma-olmasi-halinde-karz-odunc-veya-alisveris-sonucu-olusan-borclar-nasil-odenir> adresinden erişildi.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. (2022). Alınan borç para vadesi geldiğinde ödenmediği zaman altına çevrilerek vadesi uzatılabilir mi? 11 Kasım 2022 tarihinde <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38279/alinan-borc-para-vadesi-geldiginde-odenmedigi-zaman-altina-cevrilerek-vadesi-uzatilabilir-mi> adresinden erişildi.
- Duman, Ö. (2018). Enflasyon Karşısında Para Alacaklarının Korunması ve Mülkiyet Hakkı. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (12), 401–462.
doi:<https://doi.org/10.18771/mdergi.496876>
- Duman, S. (2019). *Günümüz Fıkıh Problemleri*. İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Ekin Sucu, Ö. (2017). Vadeli Satış İşlemlerinde Katma Değer Vergisinin Etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), 668–674.

- el-Meclisü'l-Ûrûbbî li'l-iftâ'i ve'l-Buhûs. (2018). Eserü't-tedahhum fi'nnukûd. 10 Ekim 2023 tarihinde <https://www.e-cfr.org/blog/2018/11/08/-أثر-التضخم-2-النقود/> adresinden erişildi.
- Esen, H. (2012). İslam Hukuku Açısından Borcun Giderilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(36), 9–46.
- Fikriyat. (2019). İslam hukuku açısından vadeli satış nasıl olmalıdır? 11 Kasım 2022 tarihinde <https://www.fikriyat.com/ilahiyat/islam-ilmihali/2019/03/13/islam-hukuku-acisindan-vadeli-satis-nasil-olmalidir-vadeli-satis-caiz-midir> adresinden erişildi.
- Gözübenli, B. (1997). İslam borçlar hukukuna göre vadeli satışlar ve selem. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 5–20.
- Güney, N. (2013). *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar*. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Güney, N. (2021). *İslam'da Faiz Yasağını Anlamak*. Doğu Batı Bilim Sanat. https://www.youtube.com/watch?v=_P-fy7j83Vs&ab_channel=DoğuBatıBilimSanat adresinden erişildi.
- Habergetiren, Ö. (2017). İslam Hukukunda Fulûs' un Değerinde Değişimi İfade Eden Dört Kavram: RaHS, Galâ, Kesâd, Inkita'. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 106–120.
- Hazıroğlu, T. (2021). İktisadi dayanışma için yeni bir sistem olarak enflasyona endeksli tl ve karz-ı hasen fonu. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 7(2), 255–292.
- İbn Abidin, M. E. b. Ö. (2014). Tenbîhu'r-rukûd alâ mesâili'n-nukûd. *Mecmûatü resâili İbn Âbidîn* içinde (ss. 74–88). Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İnceoğlu, M. ve Kabaklıoğlu Arslanyürek, Y. (2016). Kanuna Karşı Hile Örneği Olarak Vade Farkı ve Gecikme Cezası. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(3), 1351–1362.
- İslam Fıkıh Akademisi. (2021). İslam Fıkıh Akademisi 24. Toplantı Kararları. *Mutalaa*, 1(1), 104–121.
- Kacı, T. (2017). Bir Finansman Yöntemi Olarak İsticrâr Akdi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi (IHAD)*, (30), 273–297.
- Karaman, H. (2010). Enflasyon ve faiz. <https://www.hayrettinkaraman.net/makale/0628.htm> adresinden erişildi.

- Karaman, H. (2022). Vâdesinde Ödenmeyen Borçlar. 11 Kasım 2022 tarihinde <https://www.hayrettinkaraman.net/yazi/hayat/0389.htm> adresinden erişildi.
- Karaman, H. ve Şafak, A. (1990). *İslam Hukukuna Göre Alışveriş'te Vade Farkı ve Kar Haddi* (4. bs.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kaygusuzoğlu, M. (2010). Vadeli Alım Satım İşlemlerinin Tekdüzen Muhasebe Sistemi Ve Muhasebe Standartları Açısından İncelenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(5), 184–199.
- Özdemir, A. (2012). Karz akdinin mahiyeti ve faizli işlemleri önleme fonksiyonu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 12(1), 125–145.
- Özdirek, R. (2012). Vade Farkı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pekdemir, Ş. (2014). İslam Hukuku Açısından Para Borçlarında Cezai Şart. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi (IHAD)*, 23, 129–156.
- Peşe, A. M. (2021). Hanefî Hukuk Düşüncesinde Enflasyonun Borca Etkisi. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 4(2), 329–345.
- Sahillioğlu, H. (1994a). Dinar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dinar> adresinden erişildi.
- Sahillioğlu, H. (1994b). Dirhem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dirhem> adresinden erişildi.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (1993). *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- TCMB. (2022). Enflasyon Hesaplayıcısı. https://www3.tcmb.gov.tr/enflasyoncalc/enflasyon_hesaplayici.html adresinden erişildi.
- Yılmaz, M. (2023). *Enflasyon farkının para borçlarına etkisinin fıkhi tahlili ve katılım bankacılığı uygulamalarına yansımaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi.

EXTENDED ABSTRACT

The rapid development of technology in recent years has affected the processes of trade as well as many other factors. Although the ease of access to credit and the widespread use of credit cards have reduced sales on credit in commercial life, sales on credit are still used to a certain extent without using credit cards. Wholesale businesses continue to sell on credit at high rates. Especially in periods of high inflation, some problems may arise due to the sales on credit and this situation raises some questions among those with Islamic sensitivity. For example, in inflationary periods, if the goods sold on credit are not paid on the due date and are delayed, the question of what kind of practice should be applied by the business people may arise. Business people suffer injustice if they receive the same amount of money from their customers. It raises questions whether the debtor/customer will pay the same amount, the price of the goods on the payment date, or an additional amount equal to the inflation rate between the due date and the actual payment date. Similar to this type of debt relationship arising from sales on credit, a debt relationship stems from the money given by business people for aid among themselves. In this type of borrowing, called *qard al hasan*, what is the approach of business people when the borrowers defaults on their debt? Do they receive the same amount of money, do they add the inflation surplus between the maturity date of the debt and the payment date, or do they index it to different units such as gold price, exchange rates?

The aim of this study is to explore which methods business people apply when collecting unpaid debts on the due date in sales on credit and propose practical suggestions to ensure fairness between the parties. Thus, it will be determined whether it is possible to implement a practice in which neither the buyer nor the seller will be unfairly disadvantaged, and suggestions will be made to realize a fairer practice. Although many studies in the literature make jurisprudential evaluations of both debts arising from sales on credit and debts arising from the contract of *qard*, there are no studies directly aimed at determining the practices of business people. Since business people enter into debt relations with many different people due to the nature of commercial life, transferring their experiences to an

academic study and making suggestions that do not harm the parties from their perspective will contribute to scientific knowledge and the solution of a current problem.

In this study, qualitative research method was adopted and phenomenology was preferred as the research design. The study group of the research consists of 13 businessmen who are members of Independent Industrialists' and Businessmen's Association (MUSIAD) and are engaged in commercial activities in Sakarya. The study group was selected by snowball sampling method, which is one of the purposive sampling methods. In the study group, there are business people who sell wholesale, retail and both types of sales. Semi-structured interview was used as data collection technique in the research. During the interviews, a voice recorder was used with the permission of the participants. The audio recordings were then transcribed and subjected to content analysis using Atlas Ti 8 qualitative analysis program.

It is observed that in case of delay in sales on credit, businessmen usually do not add any surplus to the sale price and receive the same amount of money. When asked what would be a fair solution to compensate them for this loss, most participants mentioned the indexation of debt to gold price. It can be said that businessmen generally do not demand the inflation surplus in debt relationships among themselves, and they think this debt is an aid to their colleagues. When there is a long delay in their debt relations among themselves, it is observed that they sometimes index the debt amount to the gold price.

This study argues that the inflation rate is the best criterion in Turkish lira borrowings that stemmed from both sales on credit and qard contracts to avoid losses for both parties. The retrospective calculation of the inflation rate and the complexity of the mathematical procedures required for this calculation makes applying the inflation rate challenging. However, the inflation calculator developed by the Central Bank of the Republic of Türkiye is recommended as a practical method to facilitate this calculation. One of the issues emphasized by businesspeople is that they have not been adequately informed about the Islamic principles they should follow in business transactions. While they stated that they do not have any definite

information about whether their practices on sales, inflation surplus, indexation, and credit card use are Islamically correct, they emphasized that there is a lack of dissemination of fiqh rulings to society to resolve the issue. The development of communication channels between business people and Islamic commercial law experts and the establishment of mechanisms of information transfer in response to new problems arising in the rapidly developing and changing commercial life will ensure more accurate judgments and equitable transactions.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Araştırmacıların her birinin mevcut araştırmaya katkı oranı aşağıda belirtildiği gibidir.

Yazar 1'in araştırmaya katkı oranı %50, yazar 2'nin araştırmaya katkı oranı %50'dir.

Yazar 1: Alan araştırması, verilerin analizi, araştırmanın tasarımı, modelin oluşturulması, literatür taraması, yazım.

Yazar 2: Alan araştırması, verilerin analizi, araştırmanın tasarımı, modelin oluşturulması, literatür taraması, yazım.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZNI

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

ETİK KURUL ONAYI

Bu araştırma için Sakarya Üniversitesi Etik Kurulu'nun 07.07.2022 tarih ve E-61923333-050.99-149490 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

HAKEM DEĞERLENDİRMESİ

Dış Bağımsız

DOĞAL KAYNAKLARIN YÖNETİMİNDE NEGATİF DIŞSALLIKLAR VE BEDAVACILIK SORUNU ÜZERİNE İSLAM HUKUKU PERSPEKTİFİNDEN TEORİK BİR İNCELEME^a

Ozat SHAMSHIYEV^b

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 25 Ekim 2023

Kabul: 27 Aralık 2023

Yayın: 30 Haziran 2024

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

B55

K38

K42

Anahtar Kavramlar:

İslam Hukuku,
Doğal Kaynaklar,
Negatif Dışsallık,
Bedavacılık,
Sorunlar ve Öneriler

ÖZ

Bu çalışma, doğal kaynakların üretimi sırasında karşılaşılan iki önemli sorunu, negatif dışsallık ve bedavacılık sorununu ele almayı ve İslam Hukuku çerçevesinde politika yapıcılar için bazı ilgili çözümler ve öneriler sunmayı amaçlamaktadır. Bu makalede, sorunları tanımlamak için betimsel bir araştırma metodolojisi kullanılmış ve araştırma boyunca kullanılan birincil yöntem olarak kavramsal analiz modeli kullanılmıştır. Genel teorilerden ve yerleşik İslam hukuku ilkelerinden spesifik tahminler türetmek için tümdengelim yöntemi kullanılmıştır. Araştırma bulguları, negatif dışsallık ve bedavacı sorununun ekonomik kaygıların ötesine geçtiğini ve İslam hukuku çerçevesinde hakların ihlaliyle iç içe geçtiğini göstermektedir. Hem negatif dışsallıkların hem de doğal kaynaklardan bedavacılığın insan hakları (hukûku'l-'ibâd) ve toplum hakları (hukûku'l-İlâh) ihlallerine yol açabileceği açıktır. Bu gözlem, İslami bağlamda ekonomik ve hukuki boyutların kritik bir kesime noktasının altını çizmektedir. Çalışmanın pratik ve sosyal çıkarımları, İslami ekonomi ve çevre politikalarının İslam hukuku ve etiği ile uyumlu olması, kamu yararı ve refahına öncelik vermesi ve sorumlu kaynak yönetimi ve sürdürülebilirliği teşvik etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca çalışma, politika yapıcıları küresel bir bakış açısı benimsemeye teşvik etmekte ve daha geniş bir bağlamda Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak rollerinin farkına varmalarına davet etmektedir.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1381347>

^a Bu çalışma, 20-21 Ekim (2023) tarihlerinde Houston, Teksas'ta düzenlenen *The First North American Conference on Islamic Finance*'de sunulan bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

^b **Sorumlu Yazar:** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı, E-posta: ozat.shamshiyev@asbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9385-7235>.

Kaynak göster: Shamsiyev, O., (2024). Doğal Kaynakların Yönetiminde Negatif Dışsallıklar ve Bedavacılık Sorunu Üzerine İslam Hukuku Perspektifinden Teorik Bir İnceleme. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(1), 40-68, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1381347>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

A THEORETICAL STUDY ON NEGATIVE EXTERNALITIES AND THE FREE-RIDER PROBLEM IN NATURAL RESOURCE MANAGEMENT FROM AN ISLAMIC LAW PERSPECTIVE^a

Ozat SHAMSHIYEV^b

Social Sciences University of Ankara, Turkiye

ARTICLE INFO

Article history:

Received: Oct 25, 2023

Accepted: Dec 27, 2023

Published: Jun 30 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

B55

K38

K42

Keywords:

Islamic Law,
Natural Resources,
Negative Externality,
Free-riding,
Problems and
Recommendations

ABSTRACT

This paper aims to address two major problems faced throughout the production and management of natural resources: negative externality and free-rider problem and to offer some relevant solutions and suggestions for policymakers within the framework of Islamic Law. This paper used a descriptive research methodology to identify the problems, using a conceptual analysis model as a primary method used throughout the research. Deductive reasoning was employed to derive specific predictions from general theories and established Islamic jurisprudence principles. The research findings indicate that the negative externality and free-rider problem extend beyond economic concerns and are intricately linked to the violation of rights within the framework of Islamic law. It is evident that both negative externalities and the free-riding of natural resources can lead to violations of human rights (ḥuqūq al-‘ibād) and community rights (ḥuqūq Allāh). This observation underscores a critical intersection of economic and legal dimensions within an Islamic context. The practical and social implications of the study highlight the need for Islamic economic and environmental policies to align with Islamic law and ethics, prioritize public interest and well-being, and promote responsible resource stewardship and sustainability. Additionally, the study encourages policymakers to adopt a global perspective, recognizing their role as stewards in a broader context.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1381347>

^a This study is an improved and expanded version of the paper presented at *The First North American Conference on Islamic Finance* in Houston, Texas, on October 20-21 (2023).

^b **Corresponding Author:** Asst. Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Islamic Economics and Finance, E-mail: ozat.shamshiyev@asbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9385-7235>.

To cite this article: Shamsiyev, O., (2024). A Theoretical Study on Negative Externalities and The Free-Rider Problem in Natural Resource Management From An Islamic Law Perspective. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(1), 40-68, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1381347>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

INTRODUCTION

The challenges within natural resource production are intricate, entailing both environmental and socio-economic dimensions. A paramount issue is the depletion and degradation of natural resources. Various sources indicate that the incessant exploitation of natural resources, especially nonrenewable ones, has led to their depletion, posing a grave threat to future generations by constraining their access to vital resources like fossil fuels, minerals, and freshwater. Furthermore, extracting natural resources frequently results in environmental degradation (Wojciechowska-Solis, 2018).

Another predicament intertwined with natural resource production is the overproduction of renewable resources. This pertains to the extraction of resources from ecosystems at a rate that outpaces their natural replenishment, ultimately causing their decline or even collapse. Moreover, the capitalist ideology often fosters this overproduction of natural resources due to its unwavering pursuit of profit and economic growth. Under this system, the absence of incentives and regulations to ensure sustainable resource extraction, coupled with the short-term focus of many industries and governments, cultivates a disregard for long-term sustainability. This excessively emphasizes immediate economic gains without considering the long-term repercussions (Alhassan & Kwakwa, 2023).

The uncontrolled production of natural resources also engenders other environmental, social, and economic predicaments. These include climate change, loss of biodiversity, air and water pollution, long-term sustainability challenges, and even the emergence of social conflicts and socio-economic disparities. Notably, negative externalities are a salient issue associated with natural resource production.

Economic externalities denote the unintended costs or benefits imposed on third parties due to economic activities conducted by individuals or firms. These externalities can manifest in various forms, such as environmental pollution, traffic congestion, or noise pollution. They wield a significant impact on the well-being of bystanders and frequently yield adverse consequences for society at large. For instance, when a factory emits pollutants into the air, it not only imperils the health and well-being

of nearby residents but also contributes to overall environmental degradation.

Given the well-established status of the negative externalities problem in economics, numerous studies have addressed it, offering diverse approaches and solutions. However, given the specific focus of our conference on Islamic finance, it becomes imperative to scrutinize this issue from an Islamic perspective. Thus, the central inquiry concerning negative externalities in this paper is:

(RQ1): What are the implications of negative externalities in Islamic law, and how does Islamic jurisprudence discern and tackle the ethical and legal challenges posed by these externalities in economic and environmental contexts?

On the flip side, another issue that arises during the production of natural resources, especially in the context of public goods, is the “free rider” problem. The free rider problem refers to a situation in which individuals or entities benefit from a public good or resource without contributing their fair share to its provision or maintenance. This problem emerges because public goods are non-excludable (Jakubowski & Kusmierczyk, 2007), meaning that once they are provided, it is challenging to prevent anyone from accessing or benefiting from them, irrespective of whether they have contributed or not (Deneulin and Townsend, 2007).

The free rider problem can be attributed to various factors. One of its causes is the existence of incomplete or weak property rights. In situations where property rights are not clearly defined or protected, individuals may be more inclined to free-ride on the contributions of others, as they lack a clear incentive to contribute themselves. Another cause of the free rider problem is the absence of effective enforcement mechanisms. When there are no robust mechanisms for enforcement, individuals may not face any consequences for free riding, further discouraging them from contributing. The free rider problem can also result from a lack of information or coordination among individuals. In the absence of proper knowledge or coordination, individuals may not fully comprehend the benefits of contributing or may assume that others will bear the costs. Moreover, the presence of social norms or cultural beliefs can also influence the occurrence of free riding. For instance, individuals may be more likely to engage in free riding behavior if there is

a prevailing belief that it is acceptable to free-ride or a norm of not contributing to public goods.

The behavior of free riding is detrimental to society as a whole and can lead to the under-provision or degradation of public goods. However, our primary focus in this paper will be on the non-excludability aspect as the root cause of the free rider problem.

To underscore the significance of the free rider problem and establish the connection between non-excludability and this issue, it is appropriate to present the following matrix:

Matrix 1. Classification of Goods in Terms of Consumption (Gasper, 2007)

	Excludable	Non-excludable
Rival	Private Goods: <i>Car, House, Food and Clothing</i>	Common Resource: <i>Water, Air, Forests</i>
Non-rival	Artificially Scarce Goods: <i>Private Park, Satellite Service, Cable Television</i>	Public Goods: <i>State-owned Resources, Natural Resources, National Defense, the Law</i>

As illustrated in the provided matrix, the free rider problem prominently surfaces within the context of public goods. Owing to the non-excludable nature of public goods, Des Gasper (2007, p. 10) aptly characterizes them as “problematic commodities.” The central concern revolves around the fact that, despite numerous research endeavors dedicated to addressing the free rider problem and offering recommendations, our particular interest lies in conceptualizing this issue within the framework of Islamic law. Therefore, the second primary question of this paper is as follows:

(RQ2): How can the well-known economic issue of the free rider problem be identified within the framework of Islamic law, and what are the potential approaches to its resolution?

Moving forward, we will embark on a comprehensive review of the relevant literature.

LITERATURE REVIEW

Kuran (2018) criticizes Islamic economics for its perceived limitations in addressing issues such as the free rider problem and market failure theory. It is crucial to note that these challenges are not unique to Islamic economics but are fundamental issues within contemporary economics and the mainstream economic system. Consequently, many studies have been dedicated to addressing the challenges posed by negative externalities and the free-rider behavior of consumers.

Negative Externalities and Proposed Solutions

The operation of free markets gives rise to negative externalities, wherein companies engaged in various forms of production, civilian or military, tend to generate harmful effects in any economic context. These effects impose significant costs on society but do not directly affect the producing companies. Since the companies do not bear these costs, their primary focus remains on individual profitability rather than benefiting society, resulting in economic inefficiencies (Cosma & Cosma, 2010).

Numerous papers address negative externalities broadly, with some explicitly focusing on negative externalities stemming from natural resource production. Among existing studies, various solutions from different perspectives have been proposed to mitigate these negative externalities.

Two broad approaches to addressing negative externalities exist. On one hand, there are market-based mechanisms, including taxes, subsidies, fees, and marketable pollution rights. On the other hand, there is the command and control approach, involving direct regulation and standards to internalize the market failure caused by environmental externalities (Kargi & Yuksel, 2010). Each approach has its strengths and weaknesses depending on the specific context. However, two key approaches have been emphasized: the “double dividend” approach, which aims to achieve both economic and environmental benefits, and the “pricing and standards” approach, which combines market-based

mechanisms with regulatory standards to address externalities effectively.

Within the context of Shared Social Responsibility (CSR), Barboza et al. (2021) explore the role of socially responsible consumers as stakeholders in firm strategy and develop a model demonstrating how proactive firm actions, in response to consumer and stakeholder demands, lead to overall social welfare improvement when negative externalities from production are incorporated into the decision-making process of both consumers and firms.

From a market-centric perspective on corporate social responsibility (CSR), Laudal (2012) concludes that a tangible link exists between mounting external costs and corporate accountability. He advocates for a nuanced CSR policy framework and emphasizes the need for governments to adapt their strategies, accounting for sector-specific characteristics and reducing adverse externalities in various segments of the value chain within each sector.

Rayamajhee and Joshi (2018) propose a locally negotiated endogenous externality mitigation fund (EMF) as a policy alternative to mitigate negative externalities and compensate individuals for specific environmental damages caused by hydroelectricity generation. This approach effectively reduces crop loss and balances the disparity caused by locally concentrated negative externalities and nationally or globally dispersed benefits.

Countermeasures against negative externalities arising from natural resource production include addressing the relationship between the short-term cost of business and long-term social cost, enhancing division of labor cooperation in small, medium, and large natural resource exploiting enterprises, and strengthening national macro-control through rational use of government subsidies, taxes, and regulatory measures (Lv, 2011). Referring to traditional Pigouvian taxes and Coase theorem, Wiseman (2021) suggests combining taxation and negotiation incentives to bridge the regulatory void in the US political-economic system. Patel and Ramachandran (2022) offer a bargaining model for sharing water in a river with a negative externality.

Jing & Sun (2018), focusing on the sharing economy, propose several policy recommendations, including highlighting platform corporate

responsibility, establishing a multi-subject governance framework, and building a multi-level safeguard and constraint mechanism. This entails establishing and improving industry norms and laws and using new technologies like big data and cloud computing to incorporate individual behavior into the personal credit system and form a new constraint mechanism.

In summary, numerous studies, such as Christiansen (2013), Fuadah & Qudsi Fauzi (2019), Adegbite *et al.* (2020), Ekici *et al.* (2022), Alhassan & Kwakwa (2023), and others, whether closely or loosely related to the subject, endeavor to formulate solutions. A common trait among them is their identification of problems through mainstream economic theory and the subsequent proposal of solutions aligned with this perspective. In contrast, our research will approach the issue of negative externalities from the vantage point of Islamic law and economics. Both the problem's framework and essence will be exclusively derived from Islamic economic theory, and the proposed solution will be assessed accordingly.

The Free-Rider Problem

Yudanov *et al.* (2016) try to reinterpret the classic "free rider problem" from a unique perspective. Instead of focusing solely on the free rider's behavior, they consider the impact of the free riders' actions on their surrounding environment and introduce the concepts of public and private harm resulting from the free riders' activities. The article describes various situations where the private harm suffered by significant social groups becomes substantial enough to prompt active opposition to free riders. Further, the authors offer a mathematical model to describe resolving the free rider problem. They mention using a Markov chain with single or multiple absorbing states. This mathematical model likely helps quantify the dynamics of the problem and understand when and how it can be effectively resolved.

In fact, free-riding is a complex issue often considered unsolvable in mainstream economics (Jakubowski & Kusmierczyk, 2007; Olsson-Yaouzis, 2010; Rogna, 2016). Interestingly, traces of this concept can be found even in al-Tabari's "History of the Prophets and the Kings", where he conducts a free-rider analysis of the decline of Abbasid state power (Martensson, 2011). Al-Tabari's perspective suggests that he viewed the

‘misāḥah tax system’ and establishing a ‘rule of law’ as crucial factors for maintaining imperial rule. In essence, al-Tabarī’s historical account already provides insights into questions that modern historians have posed regarding the reasons behind the downfall of the Abbasid state and the role of religion in the political economy.

Approaching the issue from the property allocation aspect, (Chari & Jones, 2000) explore the relationship between property rights, competition, and efficient allocations in economies with global externalities. The authors show that the Coase Theorem may not work well in such economies due to the free-rider problem manifesting as a complementary monopoly problem. They also examine the incentives for strategic behavior in economies with complementarities and discuss alternative formulations of Tiebout’s hypothesis. The authors suggest a set of conditions under which theories of markets give rise to efficient outcomes in economies with local public goods.

Luqman et al. (2022) offer a solution to the free-riding problem in the context of international environmental agreements, particularly those related to climate change. They introduce a novel approach using evolutionary game theory to address this challenge. The primary focus is on the enforcement and effectiveness of International Environmental Agreements (IEAs), which play a significant role in global environmental protection.

In substance, some studies aim to directly confront the issue and propose solutions to the free-riding problem through taxation (Bogoviz et al., 2019), while others concentrate on addressing the underlying causes of free-riding, providing comprehensive recommendations for the optimal management of public goods; trade policy and lobby formation (Magee, 2002); a flexible design for funding public goods (Pittel & Rübhelke, 2006; Bonini et. al., 2015; Buterin et al., 2019); social responsibility in public goods revenues (Deneulin & Townsend, 2007; Vilke, 2019); rent-seeking solutions for public goods management (Cheikbossian, 2008); and some others highlighting the importance of cooperative agreements in controlling free-riding behavior (Skarzhinskaia & Tsurikov, 2019) and significance of corporate governance (Munyo & Regent, 2016) etc.

We attempted to provide a literature review concerning the challenges posed by negative externalities and the free rider problem, specifically

focusing on potential solutions. While a substantial body of research addresses these issues in a broader context, it is noteworthy that a significant portion of this research is not directly associated with the production processes of natural resources. Moreover, there is a notable scarcity of studies that relate these economic phenomena to the principles of Islamic economics and Islamic law. What sets our study apart in terms of significance is its unique perspective. We strive to shed light on these economic challenges through the lens of Islamic law, providing a distinct framework rooted in Islamic economics. This approach not only identifies these problems but also situates them within the context of Islamic economic principles. Furthermore, our study goes beyond mere identification by delving into practical solutions for these economic predicaments, culminating in actionable recommendations tailor-made for policymakers.

METHODOLOGY

In the introductory phase of our research, we employed the descriptive research methodology to identify and delineate the primary issues addressed in our study. Notably, these issues had not been previously explored in academic research. To address this gap, we adopted the concept analysis model to elucidate the problems of negative externality and non-excludability from the perspective of Islamic law.

The core method employed throughout our research is conceptual analysis, which is a widely recognized approach in the fields of social sciences. This method involves a comprehensive examination and clarification of the meanings and definitions of key concepts and terms within a theoretical framework (Jabareen, 2009, p. 52). Additionally, our research encompassed elements of comparative analysis, particularly in drawing parallels between economic principles and Islamic legal perspectives, facilitating a juxtaposition of different theoretical frameworks or models (Brada & Wachtel, 2018, p. 640). This approach allowed us to assess these frameworks' relative strengths and weaknesses.

In addressing fiqh-related issues within our study, we employed deductive reasoning as a prominent method. This method is characterized by using logical reasoning to derive specific predictions or

implications from a general theory or hypothesis (Tariq, 2015, p. 230). Subsequently, these predictions were subjected to theoretical exploration and testing.

It must be stated that the chosen approach for framing the problems within the context of fiqh is analogous to the methodology known as *tahrīj al-furū' alā al-usūl*. This method involves the systematic alignment of emerging issues and challenges with the established and well-recognized principles and foundations of Islamic jurisprudence (Ahmad, no date, p. 27), the method which is otherwise called "deduction". Furthermore, throughout the study, a selective (eclectic) approach was consistently applied when considering the opinions of mujtahids without confining itself to any single school of Islamic law (Mohamed et al., 2019).

Thus, the research approach and methods are clearly presented, allowing readers to understand the progression and rationale behind the study's methodology.

RESULTS AND DISCUSSIONS

1) Negative externality is an inevitable problem of the economy. We aim to define this universal problem in terms of Islamic Law and identify and reveal its problematic aspects. As it is known, one of the most fundamental principles of Islamic Law is that "*Neither causing harm to others is lawful, nor retaliating with harm*". This judgment is also one of the legal maxims of *al-Majallah* (Committee, 1876 Article: 19), originating from a ḥadīth narration. Therefore, in general terms, according to Islamic Law, no one has the right to harm anyone. If it is the case, then the harm must be eliminated following the principle "*the damage must be eradicated*" (Committee, 1876. Article: 20). However, we can see that these general principles are undermined in negative externalities. Because in the production and utilization of natural resources, there is a "direct" or "indirect" harm to third parties. To better understand the problem, we must examine the rights theory in Islamic Law.

In the Islamic ethical and legal tradition, two fundamental categories of "rights" are recognized: the "rights" of God and the "rights" of human beings. The term *ḥuqūq al-'ibād* is used to describe human obligations towards one another. While contemporary discourse often translates

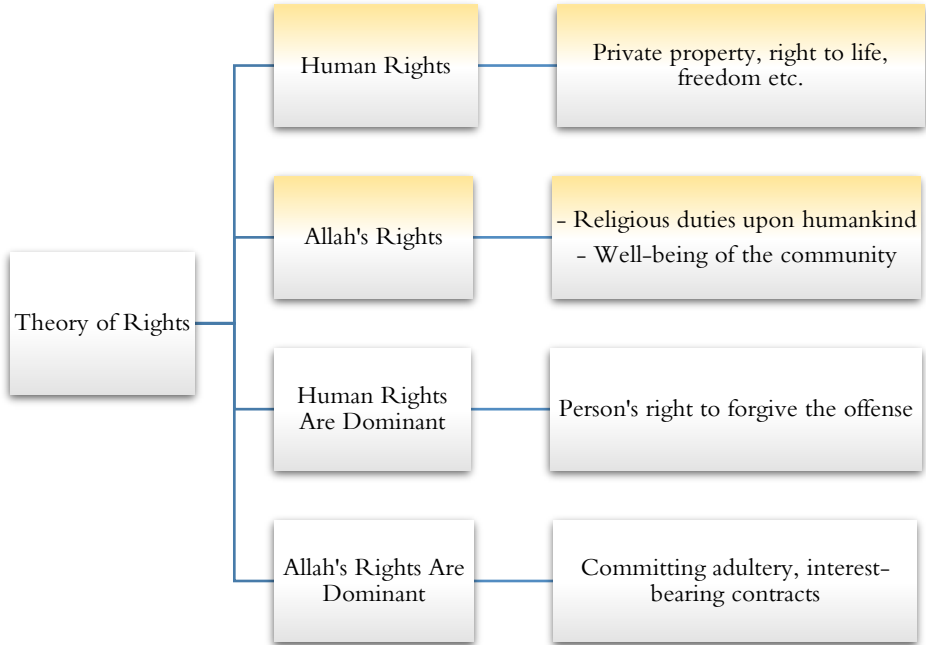
ḥuqūq al-‘ibād as the “rights of humankind”, its lexical essence aligns more closely with the concept of duties, signifying “that which is owed to man”. Conversely, *ḥuqūq Allāh* pertains to the “rights of God”. However, translating the term as “rights of God” presents, from theological aspect, challenges due to God’s inherent lack of needs. Nevertheless, these “rights” are neither liberties granted to God by others nor mere obligations humans owe to God. Instead, *ḥuqūq Allāh* is a technical term employed by Islamic jurists to classify two types of obligations. The first category encompasses devotional duties, such as the five pillars of worship, which serve religious purposes and are thus owed to God. The second category involves obligations related to societal well-being recognized as “beneficial to the community at large” (*maṣlaḥah al-‘āmmah*). In this context, Islamic jurists regard the welfare of society and social inviolability as God’s “right” over a Muslim ruler and humanity at large (Padela, 2017).

In contrast, the “rights of humankind,” or Islamically saying *ḥuqūq al-‘ibād*, concern individual interests and possessions, including rights such as ownership of purchased goods and receivables from other parties.

Islamic jurists employ the framework of God’s rights and humankind’s rights to identify and balance competing interests at both the individual and societal levels, in line with the preservation objectives of Islamic law.

The full picture of the right theory according to Islamic law is illustrated below:

Figure 1. Theory of Rights in Islamic Law (Moosa, 2000; Emon, 2006)

Returning to the “direct” and “indirect” damages to human beings and the environment as a result of negative externalities, those who suffer direct harm in any way in the production and management of natural resources are victims in the context of “humankind rights”. On the other hand, society or future generations indirectly affected by the process are considered harmed in the context of “God’s rights”. Notably, the latter means that Allah presents Himself as a Successive of the community and The Protector of rights of all mankind (Padela, 2017). Then, afflicting harm upon the community is tantamount to causing harm to God (Hallaq, 2019).

According to Islamic jurisprudence, the theory suggests that when harm is done to an individual, it is possible to make amends by rectifying the harm caused and returning the individual’s rights. In other words, if someone is wronged, it is within the realm of possibility to address this wrong by fixing the harm that was done and ensuring that the person gets what he or she is entitled to. In the case of the usurpation of *ḥuqūq al-*

‘ibād, the right to pardon lies exclusively with the real owners of those rights. Not even divine authority has the jurisdiction to forgive violations of human rights. This underscores the principle that human rights are sacrosanct and can only be absolved by the individuals only.

However, a broader responsibility extends beyond the individual’s rights. The duty of society as a whole and, more specifically, the head of state to consider the public interest, which is often associated with what is right in the eyes of the Higher authority, is referred to as “the right of Allah” (Yildirimer, 2021).

Until now, we have expounded upon the problematic aspects of negative externalities. Moving forward, our primary focus will shift towards exploring potential solutions in accordance with Islamic law. The central question that guides our inquiry is: “How can negative externalities be prevented, resolved, or mitigated from an Islamic law perspective?” In this regard, we present two alternative approaches that differ from the solutions proposed by conventional economists.

a) The first alternative presents a consumer-stakeholder (CS) model based on Islamic profit-loss sharing instruments. This shared economic model advocates for the inclusion of ordinary citizens in both the production and consumption processes. By involving consumers who would otherwise suffer from the negative externalities of natural resource production, they become integral stakeholders in project decision-making. This involvement can be facilitated through Profit and Loss Sharing (PLS) partnership arrangements or the issuance of project sukuks. As a result, by empowering consumers as stakeholders, decision-makers in natural resource production are compelled to consider the potential repercussions of their choices, which may directly impact themselves and their loved ones. Whether these decision-makers are government officials or citizen stakeholders, the pursuit of profit maximization is tempered by the realization that their decisions could harm their own relatives or future generations. This model, grounded in shared social responsibility, shares similarities with (Barboza et al., 2021)’s proposal. However, their divergence lies in the practical implementation of these models. However, since the model they propose is based on a capitalist worldview, it does not

seem economically sustainable due to factors such as profit maximization, interest-bearing investment instruments, bubble economy resulting from interest rate policy, unjust income distribution, etc. In our model, inclusivity, which involves ordinary citizens affected by the production process, may foster a sense of ownership and responsibility among consumers, potentially leading to more sustainable resource management. Additionally, the model aligns with the principles of social responsibility based on the Islamic concept of *khilāfah* (Khawar, 2023), encouraging decision-makers to consider the broader societal and environmental impacts of their choices beyond profit because the driving force in economic activities carried out according to Islamic law is not only capital and profit maximization but also the protection mechanism that forces the observance of the right of human (*ḥuqūq al-ʿibād*) and the right of God (*ḥuqūq Allāh*).

b) Another proposal of Islamic Law is to try to minimize negative externalities by imposing restrictive sanctions on the production of natural resources by prioritizing the public interest (*maṣlaḥah al-ʿāmmah*) over any economic concerns and needs (Cebeci, 2012). Natural resources are the right of present and future generations (Bukhari *et al.*, 2019). In the practice of Caliph Umar, we can see an example of an exception to the general legal practice for the sake of public interest and the benefit of future generations. Normally, places conquered by war should have been divided among the conquering soldiers, subject to the rules of *khumus* following verse 41 of Surah al-Anfāl. As a matter of fact, this was the Prophet's (pbuh) practice regarding the land of Khaybar. However, Caliph' Umar did not divide the Iraqi lands conquered by the sword (the lands of Sawād) and left them in the hands of their owners, and considering the public interest of the Muslims of that day and the interest of the Muslims of the future generations, he deemed it appropriate to collect taxes from these lands. Because if he had divided them based on the previous practice, those lands would have been privatized. Consequently, the enriched soldiers would have been economically superior to those who came later and this situation would have paved the way for potential injustice. Therefore, in this example, we can witness that Caliph' Umar prioritized the public interest over

everything else for economic sustainability and justice with a more wise perspective, even if it seems contrary to the explicit source-texts and legal practices. This practice of Caliph' Umar can be justified by the evidence of *istihsān* (Kayadibi, 2019), which refers to ruling differently by making exceptions from the general rules and going beyond the usual discourse. Additionally, this practice laid the foundation for the establishment of the legal maxim of Islamic law, "*the ruler's actions concerning citizens are rooted in public interest and social expediency*" (Committee, 2006).

2) The second phase of our discussion of the production and management of natural resources is the utilization of resources and the distribution of the revenues derived from them. One of the most important problems in this context is the free-rider problem. According to Islamic law principles, free-rider can be related to the issue of wrongful/undue acquisition of benefit.

According to the philosophy of Islamic jurisprudence, no financial benefit is given without a corresponding exchange. Every financial value carries a cost, as even unclaimed flowing water in Islam is subject to question. Furthermore, every financial value ultimately represents either the cost of human labor or a direct blessing bestowed by Allah. While natural resources are a blessing from Allah to humanity, their incorporation into the economy requires human intervention. Consequently, the income generated from the management of natural resources not only holds a spiritual responsibility towards Allah but also entails a worldly responsibility towards the rights of individuals. We can either say that the free-rider has directly usurped someone's right and thus violated the *ḥuqūq al-'ibād*, or can we say that he has violated *ḥuqūq Allāh* because he has taken away the share of future generations.

In accordance with a fundamental principle of Islamic law, which asserts that benefits are only legitimate when accompanied by risk-sharing or active participation in economic endeavors (known as "*al-ghunm bi al-ghurm*") (al-Marghīnānī, no date; Committee, 1876. Article: 87), a parallel concept states that "revenue entitlement is contingent upon assuming responsibility" (referred to as "*al-kharāj bi al-damān*") (Subkī, 1991). Consequently, regardless of its nature, any form of free-rider obtains benefits without shouldering any responsibility or participating in the

cost-bearing process. Therefore, the free-riding act contradicts the principles mentioned above.

Furthermore, if we liken the free-rider’s “usurpation”, through *kiyās al-shabah* concept, to a form of “unjust profit”, the actions of the free-rider are in contrast to the legitimate means of earning a profit according to Islamic principles, which illustrated below:

Figure 3. Bases For Legitimate Profit (Guney, 2019)

Bases for legitimate profit (and benefit)	Wealth (Māl)
	Effort ('Amal)
	Responsibility (Ḍamān)

As depicted in Figure 3, benefiting from natural resources revenue is contingent upon fulfilling the associated obligations. To rightfully deserve this benefit, one must contribute through wealth, effort, or the responsibility tied to both wealth and effort.

However, the following questions emerge from this discussion: “Should citizens be obliged to compensate the state for all the services provided?”; “Must children, disabled individuals, the elderly, and vulnerable members of society pay for the social aids they receive from the state, potentially sourced from the production of natural resources?”; “Could this scenario also be seen as a manifestation of the free-rider problem?”.

In a nutshell, Islamic legal theory strongly emphasizes social justice, mutual support, and the provision of essential services to all members of society, particularly vulnerable individuals. While individuals may not be required to compensate the state for all services, the state is responsible for ensuring that these services are accessible to all, including those in need, with funding from various sources, including revenue from natural resource production. This approach aligns with the principles of ethical

resource stewardship and societal well-being in Islamic jurisprudence (Padela, 2017; Ciftci, 2019).

a) One possible solution to address the free-riding problem in the context of natural resource production is to adapt the *iqtā'* system. *Iqtā'* was historically a land grant provided by the Islamic state during the medieval period to individuals in exchange for their services. Typically, this grant consisted of uncultivated and unowned land, which the recipient could cultivate and utilize for their own benefit. In return, the grantee was responsible for paying taxes on the land and providing military service as needed. The *iqtā'* system served various purposes, including encouraging the settlement of new territories, rewarding loyal service, and generating revenue for the state (Oner, 2020). To adapt the *iqtā'* system for the management of natural resources, a legal framework would be needed to grant resource extraction rights to individuals or companies in exchange for their services or the payment of taxes. While there is no direct equivalent to the *iqtā'* system in conventional economics for managing public goods, some economic concepts share similarities. For instance, the idea of a public-private partnership (PPP) is often employed to oversee public goods like infrastructure projects. In a PPP, the government contracts a private company to finance, construct, and operate a public project (Nshimbi & Vinya, 2014). The private company assumes responsibility for project management and generating a return on investment, while the government retains ownership and oversight. Another concept akin to the *iqtā'* system involves using land leases or concessions to extract natural resources. In this arrangement, the government grants a lease or concession to a private company to extract natural resources, such as oil or minerals, in exchange for royalties or other fees. The private company takes on the role of managing resource extraction, with the government maintaining ownership and oversight. Building upon the principles of the *iqtā'* system, the details of implementing these concepts can be reorganized and redesigned to ensure that the entire process of natural resource production adheres to Islamically accepted principles and tools (Hamed, 1993).

b) Addressing the free-rider problem in natural resource production processes often involves contemplating the imposition of direct taxes

on consumers. Nevertheless, this approach can still face challenges in preventing free-riding, primarily due to the difficulty in accurately identifying which consumers benefit from natural resource revenues and in what quantities. This essay explores potential strategies to mitigate this issue. Two key approaches are examined: 1) Benefit Measurement through Technology: One potential avenue for addressing the free-rider problem is leveraging technological advancements. As technology continues to evolve rapidly, it becomes increasingly feasible to develop tools capable of accurately quantifying the benefits derived by individual consumers from natural resource revenues. These tools could track and measure the consumption of such benefits, providing a more equitable basis for taxation. 2) Categorization of Consumers: Another approach involves categorizing consumers into distinct taxable groups, utilizing relevant parameters such as age, geographical location, socio-economic status, and other pertinent criteria. This concept draws inspiration from the principle of *qasāmah* in Islamic law, where a group of individuals residing in the same neighborhood can be held collectively responsible for an offense committed nearby. By categorizing consumers in this manner, it becomes possible to tailor tax assessments more effectively, ensuring that those who benefit from natural resource revenues contribute in proportion to their consumption.

From an Islamic jurisprudential standpoint, the implementation of direct taxes can be justified within the boundaries of shariah compliance. Islamic scholars have reached a consensus that taxes are permissible as long as they do not violate the explicit teachings of the Qur'an and Sunnah or contravene established legal maxims. In this context, the imposition of direct taxes can be seen as an application of *al-siyāsah al-shar'iyyah* (sharia-based governance). This concept acknowledges the authority of leaders in Muslim communities to manage and administer the community's affairs, including revenue collection for the collective welfare (Fourati *et. al.*, 2019). Such measures are rooted in the Islamic legal maxim that "*governing the society depends on the interest of the society*" (Committee, 1876. Article: 58). However, taxation in Islam is not merely political. Given the theocratic nature of Islamic law, the directives issued by religious scholars, often referred to as "*ulū al-amr*", are

regarded as religious obligations as well. This is because non-compliance with these directives can potentially result in the violation of the “human” and “divine rights” mentioned earlier.

In summary, addressing the free-rider problem in the context of natural resource production through direct taxation presents challenges, but technological advancements and the categorization of consumers offer promising avenues for improvement. These strategies can be assessed within the framework of Islamic law, which supports taxation for the more significant benefit of the community while adhering to Shariah principles.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

There is a close and, so to say, organic link between Islamic law and Islamic economics. According to Aristotelian logic’s terminology, there is an inter-transitive (*‘umüm khusûş min wajh*) relationship between the two disciplines. At some points, it can even be said that Islamic law plays a role in shaping Islamic economics and determining its worldview. This is because the legal dimension and strategy-setting aspect of the Islamic economy is undertaken by Islamic law. For instance, the regulation of Islamic financial instruments such as murabahah, mudarabah, musharakah, salam, istisna’ etc. is fully governed by Shariah law. Similarly, when a new issue or challenge emerges, Islamic economics must address and work within the framework of the principles and regulations defined by Islamic jurisprudence.

The problematic aspect of negative externalities in Islamic law stems from their conflict with the principle of avoiding harm to others and the tensions they create between societal well-being, considered as Allah’s “right”, and harm to individuals as well. From an Islamic law perspective, potential solutions for negative externalities include either a) the incorporation of a consumer-stakeholder (CS) model based on Islamic profit-loss sharing instruments or b) the imposition of stringent sanctions on natural resource production, with a primary focus on safeguarding the public interest (*maslahah al-‘ammah*).

As for the free-riding issue, in terms of Islamic law, the problem with free-riders lies in their acquisition of benefits without shouldering any

corresponding responsibility, which contradicts the ethical principles of risk-sharing and active participation emphasized in Islamic jurisprudence. Potential solutions include either privatizing the production of natural resources while adhering to *iqta'* regulations or implementing direct taxes on free-riding consumers, with a foundation in the public interest principle (*maslahah al-'ammah*).

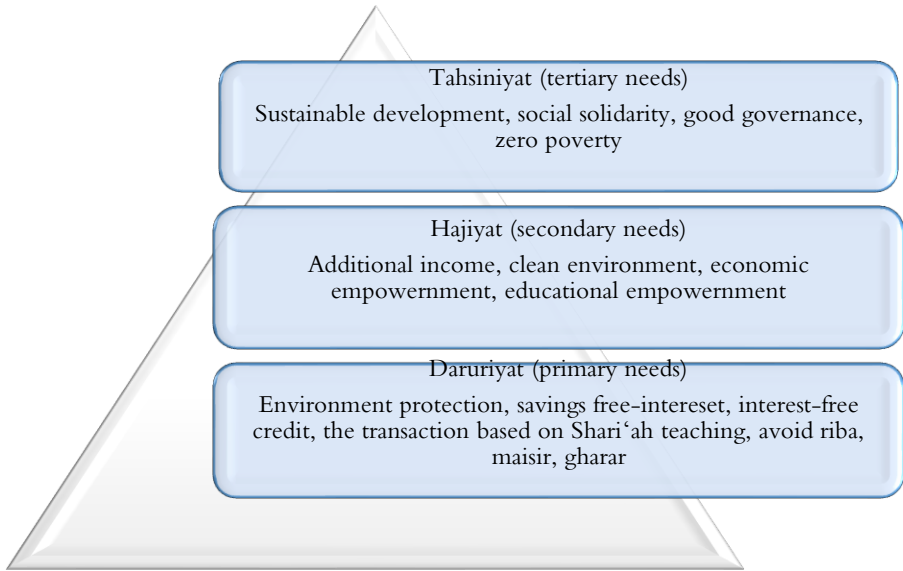
The scope of this study predominantly centers on the adverse externalities and free-riding issues prevalent in the production phase of natural resources, as indicated by the topic. However, it is essential to acknowledge that other dimensions within the production of natural resources remain unexplored within this research framework. Furthermore, examining these aforementioned challenges is rooted in a theoretical analysis under the framework of Islamic law. Consequently, a pressing need exists for further empirical and applied research to delve into these matters comprehensively. Future studies should aim to expand beyond theoretical constructs and incorporate empirical data, thereby enhancing our understanding and offering pragmatic solutions to these complex issues.

It is strongly recommended that we adopt a holistic and environmentally responsible approach to the production of natural resources. A deep understanding of the laws of nature and the concept of scarcity should underpin this approach. While individualism has its merits, it's crucial to recognize that it may not always align with the broader system-level principles that govern both nature and human interactions. As we navigate the intricate landscape of natural resource utilization, we must appreciate the interconnectedness and consequences of our actions. Externalities, such as the pressing issue of climate change, degradation of the nature etc. should be at the forefront of our considerations rather than being treated as mere afterthoughts. To ensure the preservation of our environment and effectively tackle resource management challenges, a paradigm shift towards prioritizing collective well-being and sustainability over immediate individual gains is imperative. This shift respects the laws of nature and upholds the principles of ethical resource stewardship.

The Islamic concept of stewardship, often referred to as *khilafah* and *amanah*, plays a significant role in guiding the production of natural

resources. In Islam, humans are considered stewards (*khalīfah*) of the Earth, signifying a profound responsibility to manage and utilize natural resources wisely. This concept underscores the need for sustainable and ethical resource use, suggesting that humans are caretakers of the Earth, and their actions should not deplete or harm the environment, keeping in mind the well-being of future generations. There is a strong correlation between the *khalīfah* concept and *sustainability*. Stewardship, as advocated by these principles, encourages moderation in resource consumption and calls for responsible management to prevent overproduction while striving to maintain ecological balance. Additionally, the principle of *amānah* reinforces the concept of trust from Allah. It signifies that natural resources are a trust (*amanah*) from Allah, and humans are entrusted with their responsible management. This emphasizes that resources should be used ethically and responsibly, avoiding harm and misuse. *Amanah* further discourages wasteful practices and extravagance, promoting the efficient use of resources and minimizing excess or unnecessary consumption. Together, these Islamic principles advocate for a harmonious and sustainable coexistence with the natural world, emphasizing ethical, responsible, and efficient resource utilization, all within the framework of *khilāfah* and *amanah*, representing the profound responsibilities of stewardship and trust in Islam.

Figure 4. *Maqasid pyramid* (al-Ghazali, 1993; Miftahorrozi et al., 2022; Monawer et al., 2022)

Furthermore, when managing natural resources, it is imperative to consider the maqāsid theory, which emanates from the principles of Islamic jurisprudence. As illustrated in the pyramid diagram above, the prioritization should address fundamental needs before progressing to activities of a complementary nature. Complementary needs should be fulfilled before embarking on supererogatory needs as well. In this context, Muslim policymakers are encouraged not to limit their focus to the framework of the nation-state concept but to adopt a global perspective, aligning with the requirements of the stewardship position.

REFERENCES

- Adegbite, E., Amaeshi, K., Nakpodia, F., Ferry, L., & Yekini, K. (2020). Corporate Social Responsibility Strategies in Nigeria: A Tinged Shareholder Model. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 20(5), 797–820.
- Ahmad, A.A. (no date). *Structural interrelations of theory and practice in Islamic law: A study of takhrīj al -furū’ ‘alā al -usūl literature*. Ph.D. <https://www.proquest.com/docview/305001680/abstract/5F92895C88984FCDPQ/1> (Accessed: 4 September 2023).
- al-Ghazālī, A.H.M.B.I.M. (1993). *al-Mustaşfā*. Beirut: Dar al-Kutub al-'ilmiyyah.
- Alhassan, H., & Kwakwa, P.A. (2023). The Effect of Natural Resources Extraction and Public Debt on Environmental Sustainability. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 34(3), 605–623.
- Barboza, G., Pede, V., & Madero, S. (2021). Shared Social Responsibility. Dual Role of Consumers as Stakeholders in Firm Strategy. *Social Responsibility Journal*, 17(1), 48–68.
- Bogoviz, A.V., Rycova I.N., Kletsikova, E.V., & Rudakova, T.I. (2019). Tax Awareness and “Free Rider” Problem in Taxes, in I.V. Gashenko, Y.S. Zima, & A.V. Davidyan (eds) Optimization of the Taxation System: Preconditions, Tendencies and Perspectives. *Cham: Springer International Publishing (Studies in Systems, Decision and Control)*, 117–123.
- Bonini, N., Ritov, I., & Graffeo, M. (2015). On the Evaluation of Public Goods: Cognitive and Emotional Aspects. *On the Horizon*, 23(2), 119–127.
- Brada, J.C., & Wachtel, P. (2018). Comparative Economic Studies and Comparative Economics: Six Decades and Counting. *Comparative Economic Studies*, 60(4), 638–656.
- Bukhari, S.A.A., Hashim, F., Amran, A.B. & Hyder, K. (2019). Green Banking and Islam: Two Sides of the Same Coin. *Journal of Islamic Marketing*, 11(4), 977–1000.
- Buterin, V., Hitzig, Z., & Weyl, E.G. (2019). A Flexible Design for Funding Public Goods. *Management Science*, 65(11), 5171–5187.
- Cebeci, I. (2012). Integrating the Social Maslaha into Islamic Finance. *Accounting Research Journal*, 25(3), 166–184.
- Chari, V.V., & Jones, L.E. (2000). A Reconsideration of the Problem of Social Cost: Free Riders and Monopolists. *Economic Theory*, 16(1), 1–22.
- Cheikbossian, G. (2008). Heterogeneous Groups and Rent-Seeking for Public Goods. *European Journal of Political Economy*, 24(1), 133–150.
- Christiansen, E.A.N. (2013). Negative Externalities of Food Production: Discourses on the Contested Norwegian Aquaculture Industry. *Journal of*

Political Ecology, 20, 180–198.

- Ciftci, S. (2019). Islam, Social Justice, and Democracy. *Politics and Religion*, 12(4), 549–576.
- Committee. (1876). *Majallah al-Aḥkām al-'Adliyyah*.
- Committee. (2006). *Fiqh Encyclopedia*. Kuwait: Wizarah al-awqaf.
- Cosma, S., & Cosma, S. (2010). Managing Negative Externalities. *16th International Conference on the Knowledge-Based Organization - Economic, Social and Administrative Approaches to the Knowledge-Based Organization. Sibiu: Nicolae Balcescu-Land Forces Academy (Knowledge Based Organization International Conference)*, 21–24. Available at: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/fullrecord/WOS:000297623800002> (Accessed: 13 September 2023).
- Deneulin, S., & Townsend, N. (2007). Public Goods, Global Public Goods and the Common Good. *International Journal of Social Economics*, 34(1/2), 19–36.
- Ekici, F., Orhan, G., Öner, G., & Bahçe, A.B. (2022). A Policy on the Externality Problem and Solution Suggestions in Air Transportation: The Environment and Sustainability. *Energy*, 258, p. 124827.
- Emon, A. (2006). Huqūq Allāh and Huqūq al-'Ibād: A Legal Heuristic for a Natural Rights Regime. *Islamic Law and Society*, 13(3), 325–391.
- Fourati, M., Gratton, G., & Grosjean, P. (2019). Render unto Caesar: Taxes, charity, and political Islam. *European Economic Review*, 119, 114–146.
- Fuadah, N., & Qudsi Fauzi, R.M. (2019). Externalities in Water Santri Sidogiri Natural Resources Perspective Islamic Economy. *KnE Social Sciences*, 3(13), p. 85.
- Gasper, D. (2007). Goods and Persons, Reasons and Responsibilities. *International Journal of Social Economics*, 34(1/2), 6–18.
- Guney, N. (2019). The Basis for the Legitimate Entitlement to Profit in Islamic Law. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 6(2), 62–79.
- Hallaq, W. (2019). 'God cannot be harmed' On Huquq Allah/Huquq al-Ibad continuum. ed. ElFadl, K.A., Ahmad, A.A. & Hassan, S.F. Abingdon: Routledge. Available at: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000576870000004> (Accessed: 26 September 2023).
- Hamed, S.E.D. (1993). Seeing the Environment Through Islamic Eyes: Application Ofshariah to Natural Resources Planning and Management. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 6(2), 145–164.
- Jabareen, Y. (2009). Building a Conceptual Framework: Philosophy, Definitions, and Procedure. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(4), 49–62.
- Jakubowski, R.M., & Kusmierczyk, P. (2007). Production of Public Goods and the Free-Riding Problem. *Ekonomia I Prawo-Economics and Law*, 3(1), 163–184.

- Jing, W., & Sun, B. (2018). Negative Externalities in the Sharing Economy: Sources, Paths and Recommendations. *International Journal of Crowd Science*, 2(2), 149–163.
- Kargi, V., & Yuksel, C. (2010). Public Economics Solutions on Environmental Externalities. *Maliye Dergisi*, (159),183–202.
- Kayadibi, S. (2019). *Istihsan: The Doctrine of Juristic Preference in Islamic Law*. Islamic Book Trust.
- Khawar, M. (2023). Economic Agency of Women in Islamic Economic Philosophy: Going Beyond Economic Man and Islamic Man. *International Journal of Social Economics*, ahead-of-print(ahead-of-print).
- Laudal, T. (2012). Rising Externality Costs and Corporate Social Responsibility Case: Eu Legislation on Electric and Electronic Equipment. *Social Responsibility Journal*, 8(2), 289–304.
- Levent, A. (2018). Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi. *Journal of Humanity and Society (İnsan & Toplum Dergisi)*, 1–22.
- Luqman, M., Soytaş, U., Li, Y., & Ahmad, N. (2022). Rewards and Penalties in an Evolutionary Game Theoretic Model of International Environmental Agreements. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 35(1), 602–621.
- Lv, J. (2011). Research on Negative External Economy of Natural Resources Exploiting Enterprises in P.R.China. *2011 International Conference on Business Management and Electronic Information. 2011 International Conference on Business Management and Electronic Information*, 882–885.
- Magee, C. (2002). Endogenous Trade Policy and Lobby Formation: An Application to the Free-Rider Problem. *Journal of International Economics*, 57(2), 449–471.
- al-Marghīnānī, B. (no date). *al-Hidāyah Sharḥ Bidāyah al-Mubtadī*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-`Arabi.
- Martensson, U. (2011). 'It's the Economy, Stupid': Al-Tabarī's Analysis of the Free Rider Problem in the Abbāsīd Caliphate. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54(2), 203–238.
- Miftahorrozi, M., Khan, S., & Bhatti, M.I. (2022).Waste Bank-Socio-Economic Empowerment Nexus in Indonesia: The Stance of Maqasid al-Shari'ah. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(7), p. 294.
- Mohamed, M.F., Abdul Mutalib, L., İsmail, W.A.F.W., & Sahid, M.M. (2019). Islamic Epistemology and Its Relations to Scientific Method in Islamic Law of Evidence. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*, 8(3), 4350–4352.
- Monawer, A.T.M., Abdul Rahman, N.N., Qasem Al-Nahari, A.A.A., Haji Abdullah,

- L., Ali, A.K. & Meguellati, A. (2022). The Actualization of Maqāṣid Al-Sharī'ah in Islamic Finance: A Conceptual Framework. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 15(5), 847–864.
- Moosa, E. (2000). The Dilemma of Islamic Rights Schemes. *Journal of Law and Religion*, 15(1/2), p. 185.
- Munyo, I., & Regent, P. (2016). Exercise of Ownership Rights and Efficiency in State-Owned Enterprises: The Case of Uruguay. *Management Research: Journal of the Iberoamerican Academy of Management*, 14(2), 150–165.
- Nshimbi, M., & Vinya, R. (2014). Impacts of Public-Private Partnership on Local Livelihoods and Natural Resource Dynamics: Perceptions from Eastern Zambia. *Resources*, 3(2), 471–487.
- Olsson-Yaouzis, N. (2010). Revolutionaries, Despots, and Rationality. *Rationality and Society*, 22(3), 283–299.
- Oner, A. (2020). Iqta Applications in the Period of the Rashid Caliphs. *Sirnak University Journal of Divinity Faculty*, 11(25), 457–486.
- Padela, A.I. (2017). Social Responsibility and the State's Duty to provide Healthcare: An Islamic Ethico-Legal Perspective. *Developing World Bioethics*, 17(3), 205–214.
- Patel, S.S., & Ramachandran, P. (2022). A Bargaining Model for Sharing Water in a River with Negative Externality. *Opsearch*, 59(2), 645–666.
- Pittel, K., & Rübhelke, D.T.G. (2006). Private Provision of Public Goods: Incentives for Donations. *Journal of Economic Studies*, 33(6), 497–519.
- Rayamajhee, V., & Joshi, A. (2018). Economic Trade-Offs Between Hydroelectricity Production and Environmental Externalities: A Case for Local Externality Mitigation Fund. *Renewable Energy*, 129, 237–244.
- Rogna, M. (2016). Cooperative Game Theory Applied to leas: A Comparison of Solution Concepts. *Journal of Economic Surveys*, 30(3), 649–678.
- Skarzhinskaia, E.M., & Tsurikov, V.I. (2019). Modelling of Collective Actions: The Significance of Cooperative Agreements. *Russian Management Journal*, 17(3), 337–366.
- Subkī, T. al-Dīn (1991). *al-Ashbāh wa al-Nazāir*. Beirut: Dar al-Kutub al-'ilmiyyah.
- Tariq, M.U. (2015). Hypothetico-Deductive Method: A Comparative Analysis. *Journal of Basic and Applied Research International*, 7, 2395–3446.
- Vilke, R. (2019). Towards Holistic Understanding of Socially Responsible Provision of Public Goods: Conceptual Foundations. *Social Responsibility Journal*, 15(1), 47–60.
- Wiseman, H.J. (2021). Taxing Local Energy Externalities. *Notre Dame Law Review*, 96(2), 563–620.
- Wojciechowska-Solis, J. (2018). Polish Society in the Light of the Use of Renewable Energy Sources. *Applied Ecology and Environmental Research*,

16(1), 893–901.

Yildirimer, Ş. (2021). *İslam Hukukunun Aksiyolojik Boyutu*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Yudanov, A., Pyrkina, O., & Bekker, E. (2016). On the Limits of Unsolvability of the “Free Rider Problem”. *Voprosy Ekonomiki*, (11), 57–75.

AUTHORS' PERCENTAGE-BASED CONTRIBUTION

The contributions of the author to the study by percentages are as follows: The percentage-based contributions of the author are %100 respectively.

DECLARATION OF CONFLICTING INTERESTS

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

ETHICAL APPROVAL OF THE STUDY

All rules within the scope of "Instruction on Research and Publication Ethics for the Higher Education Institutions" were observed throughout the study. No actions mentioned in the Instruction's second chapter titled "Actions Against to Scientific Research and Publication Ethics" were taken in the study.

PEER-REVIEW

Externally peer-reviewed.

مناهج الأقدمين في التأليف في موضوع الحسبة^aبمجت محمد المصطفى^b

جامعة إسطنبول, تركيا

معلومات عن البحث

تاريخ المقال:

استلام: 14 نوفمبر 2023

قبول: 14 فبراير 2024

نوع المقال:

ورقة أبحاث

تصنيف JEL

A12

B15

N25

الكلمات المفتاحية

الحسبة

الاقتصاد

الرقابة

المؤلفات التطبيقية

الملخص

تعتبر الحسبة من المؤسسات المهمة في الدولة من الناحية الاقتصادية، حيث كان لها دوراً بارزاً خلال الدولة الإسلامية منذ عهد النبي صلى الله عليه وسلم وانتهاءً بالدولة العثمانية، وبقيت هذه الأهمية مستمرة حتى عصرنا الحالي في بعض البلدان الإسلامية. وانطلاقاً من هذه الأهمية للحسبة جاءت هذه الورقة البحثية مقسمة إلى ثلاثة أقسام، القسم الأول منها يعرف مؤسسة الحسبة باختصار، ويبيّن مكانتها في القرآن الكريم والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي، ومهامها المحتسب وصلحياتها، والقسم الثاني يوضح العلاقة الرابطة بين الحسبة وبين الاقتصاد، وذلك من خلال بيان دورها في رقابة الأسواق وتنظيمها، وموقفها من التسعير والاحتكار، ومن ثم مراقبة المنتجات وتقييم جودتها. أما القسم الثالث والأخير فهو يسعى إلى إبراز بعض المؤلفات التطبيقية التي وُضعت في الحسبة، وكانت هذه المؤلفات من مختلف القرون ابتداءً بكتاب "أحكام السوق" للكناني (289 هـ) وانتهاءً بكتاب "معالم القرية"، في أحكام الحسبة "لابن الأخوة" (729 هـ)، حيث تم تحليل سبعة من الكتب في مختلف العصور ودرست المسائل والموضوعات فيها، وتم تحليل مناهج مؤلفيها، من حيث كلامهم في الحسبة بشكل تطبيقي بعيداً عن الكلام النظري، وذلك بكتاب "أحكام السوق" الذي هو نتاج العديد من المسائل التي جرت بشكل عملي في السوق وطُرحت على ابن عمر فأصلها ووضع لها الأجوبة الرصينة، وغيره من الكتب ككتاب الشيزري وابن عبدون وابن بسام الذين فضلوا الكلام في دور الحسبة على أرباب الصنائع والتجارات وأحكام السوق من الغش والتدليس والاحتكار والتسعير وما يدور حولها من المعاملات السائدة في السوق.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1390651>

^a هذه المقالة مستمدة من أطروحة الدكتوراة الخاصة بي بعنوان "دراسة حول كلاسيكيات الحسبة ومخطوطة عثمانية من القرن التاسع عشر: رسالة يوسف ضياء الدين في أحكام الاحتساب".

^b المؤلف المرسل: دكتوراه في الاقتصاد والتمويل الإسلامي، من جامعة إسطنبول

، بريد إلكتروني: bahjt.mouhamdalmoustafa@ogr.iu.edu.tr، الرقم الدولي: 0000-0003-2856-2374

للاستشهاد بهذا المقال: مناهج الأقدمين في التأليف في موضوع الحسبة. (2024). Almoustafa, B. M.

Journal of Islamic Economics and Finance 2024 (1), 69-104, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1390651>.

..مركز إيزو الدولي للبحوث في الاقتصاد والتمويل الإسلامي ©

THE METHODS OF THE ANCIENTS IN COMPOSITION ON THE SUBJECT OF HISBAH^a

Bahjt Mouhamd ALMOUSTAFA^b

Istanbul University, Turkiye

ARTICLE INFO

Article history:

Received: Oct 14, 2023

Accepted: Feb 14, 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

A12

B15

N25

Keywords:

Hisbah,

Economy,

Regulation,

Practical Works.

ABSTRACT

The Hisba is considered one of the significant institutions in the Islamic state from an economic perspective, resonating through history from the time of the Prophet Muhammad (peace be upon him) to the Ottoman Empire and maintaining value in select Islamic countries today.

Based on this importance of Hisba, this research paper is structured into three distinct sections. The first segment serves to define the Hisba institution and shows its position and value in the Holy Qur'an, the Sunnah of the Prophet, and Islamic economics. The second part studies the interconnection between Hisba and economics, explaining its vital role in market monitoring and regulation, price control, monitoring for monopolistic practices, and the assessment of product quality.

Lastly, the third section concentrates on a selection of practical treatises and works within the domain of Hisba. These include seven notable works spanning centuries, from the "Ahkam Al-Suq" by Al-Kinani (289 AH) to 'Ma'alim al-Qurbah fi Ahkam al-Hisba' by Ibn Al-Akhwa (729 AH). The topics and issues were addressed, and the methodologies of the authors were analyzed in terms of their practical approach, away from theoretical discussions. Notable examples include "Ahkam Al-Suq," a compilation of market-related issues addressed through practical experience, and the writings of scholars like Al-Shayzari, Ibn Abdun and Ibn Bassam, who detailed Al-Hisbah's role in industries and commerce. These texts discuss market ethics, deceit, fraud, monopoly, pricing, and prevailing market practices.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1390651>

^a This article has been written based on the doctoral thesis titled "A Research on Hisba Classics and A 19th Century Ottoman Manuscript: Yusuf Ziyaeddin's - Risala fi-Ahkam- al-Ihtisab".

^b **Corresponding Author:** Ph.D. Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Islamic Economics and Finance, E-mail: bahjt.mouhamdalmoustafa@ogr.iu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2856-2374>.

To cite this article: Almoustafa, B. M. (2024). The Methods Followed By Ancient Scholars When Writing About Hisbah. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(1), 69-104, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1390651>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

مقدمة

إن العديد من الأنظمة نشأت مع بداية الدولة الإسلامية، لكنها لم تسمى باسمها ولم تحظى بنظام مستقل إلا بعد استقرار الدولة آنذاك، ومن هذه الأنظمة نظام العسس والسفراء بين البلدان والشرطة والحسبة والقضاء، ومن بين هذه الأنظمة التي نهدف إلى البحث فيها هو نظام الحسبة أو مؤسسة الحسبة، حيث أن هذه المؤسسة كان لها أهمية كبيرة في الدولة، فنجد أن النبي صلى الله عليه وسلم باشرها بنفسه وذلك بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وتابعه على هذا النهج خلفاء وولاة الصدر الأول، وذكرت بعض المصادر بعض الحالات التي جرى فيها تعيين العمال للإشراف على الأسواق للتخفيف عن أعباء الخلافة، وكان سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه يقوم بالتجوال في الأسواق حاملاً درته المشهورة يؤدي بها من رآه مستحقاً لذلك، هكذا كان اهتمام أئمة الصدر الأول رضي الله عنهم بالحسبة على اعتبار أنها قاعدة مهمة في توجيه المجتمع الإسلامي.

وإن أغلب الروايات تشير إلى أن الحسبة ظهرت في بداية العصر العباسي بصورة رسمية إلا أن ظهور مصنفات خاصة بموضوع الحسبة والشروط التي يجب توفرها في المحتسب وواجباته قد تأخر إلى النصف الثاني من القرن الثالث الهجري، وقد مرّ التأليف بالحسبة بمرحلتين:

المرحلة الأولى: كانت في إطار المباحث الفقهية على شكل إشارات أو فصول في المصنفات الفقهية والتي شملت أمور تتصل بحياة الناس مباشرة، وذلك كالبيوع الصحيحة والفاصلة وسائر المعاملات المالية والحرفية والقضائية وهي أمور دخلت في اختصاصات متولي الحسبة.

المرحلة الثانية: ظهرت في فترة متأخرة، وهي كتب وضعت لمساعدة المحتسب في قيامه بأعماله، أو إجابة عن بعض المسائل التي تدور حول طبيعة أعمال الحسبة بالتفصيل وكشفت عن جوانب من الحياة الاجتماعية والاقتصادية وأثر المحتسب في ضمان مصلحة المسلم إزاء الغش أو التدليس الذي يقع من التجار والصناع، وموقفه من البيوع عموماً والاتفاقات غير الشرعية، ومن تلك المصنفات كتاب "نهاية الرتبة في طلب الحسبة" للشيرزي 589هـ / 1193م، حيث جمع فيه بين مناهج الحسبة وأحكامها.

وإن هذه الورقة البحثية يتمحور موضوعها في القسم الأول حول الحسبة والتعريف بها ومكانتها في القرآن الكريم والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي، ومهام المحتسب وصلاحياته، والقسم الثاني يبين علاقة نظام الحسبة بالحياة الاقتصادية، والقسم الثالث يدور حول دراسة منهج بعض

المصنفين في موضوع الحسبة وطريقة كل منهم في التأليف من خلال مراجعة مؤلفاتهم واستقرائها بشكل تسلسلي بدءاً بمرحلة التأليف في الحسبة وانتهاءً بالقرن الثامن عشر الهجري

مشكلة الدراسة

بدأت مؤسسة الحسبة بشكل عملي في العهد النبوي ولم تُعرف حينذاك بالتسمية الخاصة بها، ولكن هل بقيت الحسبة على ما هي عليه في كافة العصور الإسلامية، وما نوع العلاقة التي تربطها بالنظام الاقتصادي والنظام القضائي. وإن المؤلفين لم يتركوا هذه المؤسسة دون التأليف فيها، بل توسعوا فيها في شتى الأمصار، فهل من تشابه في منهاجهم على اختلاف العصور والأمصار الإسلامية، وما هي أوجه الاختلاف في التأليف في الحسبة بين العلماء في كل عصر من هذه العصور؟

هدف الدراسة

تهدف الدراسة إلى تعريف الحسبة بإيجاز وإبراز مكانتها في القرآن الكريم والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي، وبيان مهام المحتسب وصلحياته، والإشارة إلى العلاقة بين الحسبة والحياة الاقتصادية من خلال رقابتها على الأسواق والأسعار والاحتكار وجودة المنتجات، وتوضيح منهج التأليف الذي سار عليه بعض المؤلفين في عصور مختلفة.

منهج الدراسة

اعتمدت الدراسة على المنهج التحليلي الاستقرائي للوصول إلى هدفها، وذلك من خلال البحث في كتب الحسبة والتعرف على وظائفها المتعلقة بها والتي تربطها بالسوق والمعاملات المالية على وجه الخصوص وغيرها من المعاملات على وجه العموم، ومن ثم تحليل بعض كتب الحسبة في مختلف العصور وإبراز منهج كل مؤلف وما يتميز به عن المؤلفين الآخرين.

الخطة

جاءت خطة البحث على الشكل الآتي:

أولاً: المقدمة: وتحتوي على مدخل إلى الحسبة، وعرض مشكلة وأهداف ومنهج الدراسة.
ثانياً: البحث: وفيه ثلاثة مباحث مقسمة على الشكل الآتي:

1. تعريف الحسبة ومكانتها في القرآن والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي، ومهام المحتسب

1.1. الحسبة لغة واصطلاحاً

1.2. مكانة الحسبة في القرآن الكريم والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي

1.3. الحسبة في القرآن والسنة

1.4. مكانة الحسبة في الاقتصاد الإسلامي

1.5. مهام المحتسب وصلاحياته

2. مؤسسة الحسبة وارتباطها بالحياة الاقتصادية

2.1. الحسبة ودورها في الرقابة على الأسواق، وتنظيمها

2.2. دور الحسبة في التسعير، والاحتكار

2.3. رقابة الحسبة لمدى الالتزام بمقاييس الجودة:

3. المنهج التطبيقي في مصنفات الحسبة

3.1. خصائص المؤلفات ذات المنهج التطبيقي

3.2. دراسة المؤلفات التطبيقية

ثالثاً: الخاتمة: وفيها النتائج والتوصيات.

رابعاً: المصادر.

1. "تعريف الحسبة ومكانتها في القرآن والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي"

1.1. الحسبة لغة واصطلاحاً

1.1.1. الحسبة لغة:

الحسبة بكسر الحاء، مصدر من الاحتساب قال ابن منظور في لسان العرب: "الحسبة مصدر احتسابك الأجر على الله تقول فعَلْتَهُ حِسْبَةً، واحْتَسَبَ فِيهِ احْتِسَاباً والاحتسابُ طلب الأجر والاسم الحسبة بالكسر"

(ابن منظور، 1414، ص 314)

وتطلق الحسبة أيضاً على معانٍ عدة، منها:

• حسن التدبير: قال في لسان العرب: "وانه أَحْسَنُ الحسبة في الأمر أي حسن التدبير والنظر

فيه، وليس هو من احتساب الأجر" (ابن منظور، 1414، ص 314).

- العدد والحساب: يقال: "حسبت الشيء أحسبه حساباً وحسباناً، إذا عددته" (ابن منظور، 1414، ج 164). ومنه قوله تعالى: [وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ لِّلَّذِينَ فَحَمُونَا آيَةً اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مَبْصُرَةٌ لِّيَتَّبِعُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلُّ شَيْءٍ فَصْلَانًا تَفْصِيلًا]¹.

بحسب المعنى اللغوي للحسبة، وكذلك المعاني التي يدل عليها هذا المصطلح، نجد أنها تدور حول حسن الإدارة وتدبيرها، وكذلك الحساب؛ فهي تحتوي على العديد من الوظائف سواء في مجال الإدارة أو في مجال الاقتصاد.

1.1.2. الحسبة اصطلاحاً:

تعددت التعريفات الاصطلاحية للحسبة عند المتقدمين والمتأخرين، ومن بين تلك التعريفات:

1. تعريف الإمام الماوردي: الحسبة: "هي أمر بالمعروف إذا ظهر تركه ونهي عن المنكر إذا أظهر فعله" (الماوردي، 2006، ص 349).
2. وقال ابن خلدون في تعريف الحسبة: "بأنها وظيفة دينية من باب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر" (ابن خلدون، 2004، ص 249).
3. وعرف ابن تيمية الحسبة من خلال تعريفه للمحتسب ومن ثم وضعه معياراً عاماً يميز بين اختصاصاته واختصاصات الولاة والقضاة فيقول: "أما المحتسب فله الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر مما ليس من اختصاص الولاة والقضاة وأهل الديوان ونحوهم" (ابن تيمية، 2009، ص 16).

نلاحظ مما سبق أن جميع التعاريف تدور حول الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، دون ذكر التفاصيل التي تتعلق بها الحسبة وتدخل في حيزها؛ إلا أن صاحب كشف الظنون كان له تعريفاً أكثر شمولاً للحسبة مما سبق من التعاريف، بيّن فيه مهامها واختصاصاتها العامة من واقع فاعليتها في المجتمع، فقال: "علم الاحتساب: علم باحث عن الأمور الجارية بين أهل البلد من معاملاتهم التي لا يتم التمدن بدونها، من حيث إجراؤها على القانون المعدل، بحيث يتم التراضي بين المتعاملين، وعن سياسة العباد بنهي عن المنكر وأمر بالمعروف، بحيث لا يؤدي إلى مشاجرات وتفاجر بين العباد بحسب ما رآه الخليفة من الزجر والمنع. ومبادئه بعضها فقهي، وبعضها أمور استحسانية، ناشئة من رأي الخليفة" (حاجي خليفة، 2008، ص 15).

سورة الإسراء: الآية 112

ونظراً إلى أن التعاريف السابقة شاملة وعامة وغير محددة لبعض المؤسسات، مع أن هناك مؤسسات أخرى تشترك بصفة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، فقد قام الدكتور محمد المبارك بتكوين مفهوم يترجم تلك التعاريف إلى العصر الحالي، من خلال تعريفه الذي يقول فيه: "إن الحسبة رقابة إدارية تقوم بها الدولة عن طريق موظفين خاصين، على نشاط الأفراد في مجال الأخلاق والدين، والاقتصاد، تحقيقاً للعدل، والفضيلة، وفقاً للمبادئ المقررة في الشرع الإسلامي، وللأعراف المألوفة في كل بيئة وزمن" (المبارك، 1970، ص 73).

1.2. مكانة الحسبة في القرآن الكريم والسنة النبوية والاقتصاد الإسلامي

تكمن مكانة الحسبة على وجه الخصوص في القرآن الكريم والسنة النبوية، ومكانتها الاقتصادية، ونلاحظ مكانتها كما يلي:

1.2.1. الحسبة في القرآن والسنة:

تتجلى أهمية الحسبة ومكانتها في النظم الإسلامية من خلال تعدد الشواهد من القرآن والسنة التي تحث عليها باستمرار، وتتجلى أهميتها كذلك في الفقه من خلال تعلق القواعد الفقهية بالاحتساب في أكثر من قاعدة.

فالشواهد القرآنية للحسبة المتمثلة بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عديدة، حيث أن الله عز وجل قد حث إلى عباده الخير وأمرهم به، ونهاهم عن المنكر ومنعهم من الوقوع فيه، فقال تعالى: [وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ]²، حيث يتجلى أمر الله تعالى لنا بأن تكون منا أمة تدعو إلى الخير، قال ابن كثير في هذه الآية: والمقصود من هذه الآية، أن تكون فرقة من هذه الأمة متصدية لهذا الشأن، وإن كان كذلك واجباً على كل فرد من الأمة بحسبه (ابن كثير، 1999، ص 91).

وذكرت بعض الأحاديث النبوية الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والترغيب فيه والترغيب منه، فقد ثبت في صحيح مسلم عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيَعْبِرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أضعف الإيمان" (الإمام مسلم، 2000، ص 50). إن هذه القواعد المذكورة في الحديث تمثل القيم الحياتية في ضبط

سورة آل عمران: الآية 104²

سلوك الفرد والمجتمع معاً، كما أنها تميز المجتمع الإسلامي بقيمه النابعة من مفاهيم أصول الإسلام وفروعه في توجيه القيم الاجتماعية والسلوكية.

فالأحاديث والنصوص القرآنية وغيرها العديد من الشواهد بمجموعها تمثل جملة من آداب وأحكام الحسبة التي تعد ركيزة وقاعدة للأمة تحيط المجتمع المسلم وتحميه من الفساد، وتحثه على الخير بشتى نواحيه؛ وبذلك يكون قد اتضح لنا من خلال الشواهد المذكورة المكانة البارزة للحسبة في النظم الإسلامية التي يُعد القرآن والسنة النبوية مركزيتها الأساسية.

1.2.2. مكانة الحسبة في الاقتصاد الإسلامي:

تبرز أهمية الحسبة ومكانتها في الاقتصاد الإسلامي من خلال تطور المجتمع واتساع أنشطته وتنوع معاملاته إلى أن ظهرت الحاجة لتكوين جهاز مستقل يتولى الوظيفة الرقابية الاحتسابية التي بموجبها ترتفع الكفاءة للفرد والمجتمع عند القيام بالأعمال الأساسية والمهام الضرورية، وأصبحت الحسبة مستقلة عن غيرها من المهام في الدولة الإسلامية (صالح، 2005، ص 11)، يقول ابن خلدون: "ثم لما انفردت وظيفة السلطان عن الخلافة وصار نظره عاماً في أمور السياسة اندرجت في وظائف الملك وأفردت بالولاية (ابن خلدون، 2004، ص 407)"، حيث كانت الحسبة من ضمن مهام القاضي، ولكن بسبب التطور الذي شهدته الدولة في شتى المجالات وفي النظام الاقتصادي على وجه الخصوص، وكذلك لأهمية الحسبة في منع المنكرات وضبط السوق، فقد تم جعلها نظاماً مستقلاً عن القضاء.

كما إن قيام نظام الحسبة على مبادئ الصدق، والتحذير من الكذب، يساعد في حماية المستهلك أو المشتري، وذلك من خلال حث التجار على عدم الكذب أثناء الترويج للسلع؛ ذلك حيث نجد ممارسة النبي صلى الله عليه وسلم للاحتساب بنفسه، وتضمن احتسابه على الغش احتساباً فعلياً وقولياً، فكان يتفقد الأسواق حيث مر على رجل وهو يبيع طعاماً فأعجبه فأدخل يده فرأى بللاً، فقال: ما هذا؟ فقال: أصابته السماء. فقال: "هلا جعلته فوق الطعام حتى يراه الناس. من غشنا فليس منا" (الإمام مسلم، 2000، ص 69).

فالركيزة الأولى لمكانة الحسبة في الاقتصاد الإسلامي تكمن من خلال دورها الرقابي للمؤسسات والسوق المالية المتعددة، وستوضح مكانة الحسبة في الاقتصاد الإسلامي بشكل أكبر من خلال

التفصيل في العلاقة بين الحسبة والاقتصاد خلال الكلام الآتي عن ارتباط مؤسسة الحسبة بالحياة الاقتصادية.

1.2.3. مهام المحتسب وصلحياته:

بعد تعريف مؤسسة الحسبة ومعرفة مكانتها البارزة في تاريخ الدولة الإسلامية على الصعيد الاقتصادي والإداري، لا بد من معرفة المهام والصلاحيات التي تعود على المحتسب القائم على رأس هذه المؤسسة. ولأن المهمة التي يقوم بها المحتسب غاية في الخصوصية التي تحفظ البناء الداخلي للدولة وتمنع الفساد بشتى أشكاله، فقد وقع عليه العديد من الواجبات والمهام التي يمكن ترتيبها كالآتي:

مهام وصلاحيات مُجمّلة، ويمكن تقسيمها إلى ثلاثة مهام:

أولاً: الأمر بالمعروف: وهو رأس الأعمال الواجبة على المحتسب، وليس للمعروف حد ولا قيد، بل يشمل كل معروف في جميع المعاملات، ويقسم إلى الأمر بالمعروف في حقوق الله، ثم حقوق العباد، ثم الحقوق المشتركة. ففي حقوق الله تعالى كأمره بإقامة صلاة الجمعة إذا اكتمل أربعون رجلاً (الشافعي، 1983، ص 219/1)، وفي حقوق الأدميين فله أن يأمر في الأمور التي تخص الصالح العام كتعطيل للطريق بسبب جدار مهدوم، وفي الحقوق المشتركة كأمر الأولياء بنكاح بناتهم من الأكفاء إذا طُلبن (النتنر، 2015، ص 52).

ثانياً: النهي عن المنكر: ويشمل كل منكر ظاهر أو مسموع أو مرأى أو يُخبر عنه إخباراً، وذلك كإقامة الاحتساب على من يحدث مخالفة في العبادات أو الشعائر الدينية وذلك ما بيّنه الدمشقي (ابن داود الدمشقي، 1996، ص 521-525)، ونهي أرباب الصنائع عن الغشوش التي يقومون بها.

ثالثاً: اتخاذ التدابير والعدد اللازمة لإقامة الحسبة: فعليه اتخاذ الأعوان ليستعين بهم على قضاء المهام في الأمصار الكبيرة، وفي الرقابة على السوق يتخذ العرفاء لأنه يعجز عليه الإلمام بكافة الصنائع والتجارات (النتنر، 2015، ص 54)، وكذلك عليه اقتناء العدة والأدوات لمساعدته في مهامه، ومنها: دكة المحتسب: وتعتبر مقرأً للمحتسب يعلق فيها بقية أدواته، ودقتر المحتسب: وهو السجل والعمدة في تثبيت الحقوق وبيان أسماء أهل السوق والمعلمين والأطباء ونحوهم، والوسط والدرّة: لتنفيذ الأحكام والتعزيرات التي يطلب منه تنفيذها (قرشي، 2010، ص 231-232).

أما صلاحيات المحتسب وصلحياته بشكل تفصيلي فهي كالآتي (حَبَنَكَّة، 1998، ص 635):

- الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وتوجيه النصح والإرشاد، بحسب الحاجة في المجتمع العامة.
- مراقبة المكاييل والموازين للتحقق من مطابقتها لما يجب أن يتكون عليه في مقاديرها.
- مراقبة السلع المعروضة للبيع في الأسواق، للتحقق من سلامتها من الغش والتدليس، ومحاسبة الغشاشين، والمدلسين، وتأديبهم ومعاقبتهم ضمن حدود النظام.
- مراقبة المصنوعات المتفق على صنعها بين العامل ومن صنعت له، والنظر في مدى مطابقتها للشروط المتفق عليها، وسلامتها من الغش والتدليس، ومحاسبة المخالف، وحل عقد المنازعات.
- مراقبة النقود والأثمان المختلفة للتحقق من سلامتها من الغش والتزوير.
- حل الخلافات والمنازعات في المعاملات المختلفة، والعقود، بما يتفق مع أحكام الفقه الإسلامي، ما لم تكن من القضايا الكبيرة التي تحتاج إلى قاض يفصل فيها.
- الضرب على أيدي الخونة واللصوص والغشاشين والمجاهرين بالفسق والرذيلة ومخالفة أحكام الدين.
- منع حدوث كل مخالفة شرعية، ومنه منع تلقي الركبان قبل توريدهم سلعهم إلى أسواقها، وعرضها على الجميع دون تخصيص ولا تمييز، ومنه منع الاحتكارات التي ترتفع بها أسعار السلع، ومنع إنشاء البيع والشراء إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة، ومنع التعامل بالربا، ومنع بيع الأشياء المحرمة شرعاً، كالخمور، ولحوم الخنازير، والأوثان، والصور المحرمة، والمعازف.
- مراقبة الصناعات الغذائية والدوائية، للتحقق من خلوها مما يضر بالناس، وللتحقق من مطابقتها لما يجب أن تكون عليه من موادها، وفي طريقة صنعها وفي نظافتها ونظافة الأدوات التي تصنع فيها، ونظافة الأماكن التي توضع فيها.
- ومن مهمات رئيس منصب الحسبة أن يعين مراقباً على أهل كل حرفة بحسب الحاجة، يكون خبيراً بها عالماً بدقائقها متابعاً براقبته أعمال الحرفيين، لمنعهم من الغش والتدليس، وتأديب المخالفين.
- مراقبة أسعار السلع بحسب درجاتها جودة أو دون ذلك حتى أخس الدركات.
- ويهتم المحتسب بمراقبة الطهارة والنظافة في المأكّل والمشرب والملابس والأماكن، وبمراقبة مياه المساجد والأماكن العامة كالسبل والخزانات والبحيرات، وبمراقبة مياه الأقبية، ونظافة

المراحيض المعدة للطهارة وقضاء الحاجات الطبيعية، وبمراقبة الأنهار ومجري المياه، ومنع الناس من تعريضها للأوساخ والقذارات.

- ومن مهمات المحتسب مع الناس من كشف العورات، ومن التبول والتغوط في الطرقات، وفي كل مكان لا يصح فيه ذلك، لما فيه من الأذى.

- ومن مهماته منع النساء من اتباع الجنائز، ومن زيارة القبور، ومن الخروج إلى الأماكن العامة سافرات، ومن الخروج إلى المنزهات العامة إلا مع ذي محرم.

- ومن مهماته منع اختلاط الرجال بالنساء، وفي الأعراس والمآتم أو في الأسواق والمجامع العامة، وغير ذلك، مراعاة لأحكام الشرع.

- ومن مهمات المحتسب منع الناس من كل ما يضيق على المارة طرقهم، أو يؤذيهم بأثرية وأحجار أو قممات، أو قاذورات، أو مياه تصب من الميازيب أو غيرها.

- ومن مهمات المحتسب منع الناس من إحداث أبنية في الطرقات، أو إحداث شرفات، أو إحداث أسقف على الطرقات تؤذي المارين فيها، أو نحو ذلك مما ليس للباني فيه حق شرعي.

- ليس للمحتسب سماع الدعاوى الخارجة عن المنكرات في العقود والمعاملات، ولا يحكم فيها إلا أن يصرح له بذلك بنض صريح يزيد على إطلاق الحسبة ويصبح جامعاً بين القضاء والحسبة، وعليه أن يكون من أهل الاجتهاد (ابن الدبيع، 2002، ص 57).

2. مؤسسة الحسبة وارتباطها بالحياة الاقتصادية

من أجل قيام الدولة على الأسس الشرعية والأخلاق الكريمة، لا بد لها من أن يكون نظامها الاقتصادي والسياسي والتعليمي وما سواها من الأنظمة الأخرى خاضعاً للقوانين الإسلامية، والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر هو الأساس الذي بنيت عليه الدولة الإسلامية، والأساس كذلك لنظام الحسبة، فمنه ينشأ المجتمع الآمن والمستقر، الذي تسوده المحبة ويجتمع أفراده على التعاون والبر والتقوى. ومن خلال هذا المبحث سنلاحظ الصلة الوثيقة بين نظام الحسبة والنظام الاقتصادي بأشكاله المتعددة؛ حيث إنّ للحسبة أهمية كبيرة من خلال دورها في الرقابة على العديد من الأنشطة الاقتصادية، إذ تعمل على ضبط نشاطات الأفراد وممارساتهم، عن طريق غرس الجوانب العقائدية في أنفسهم، فيحصل من ذلك توجيه لسلوكهم نحو الاعتدال والتوازن، ومن ثم يظهر ذلك من خلال الصدق في المعاملات، والوفاء بالالتزامات المالية والعهود وما شابهها، ونجد دور الحسبة يبرز بشكل رئيسي بما يأتي:

2.1. الحسبة ودورها في الرقابة على الأسواق، وتنظيمها:

مع تطور الحياة البشرية العامة، تطورت معها الحاجات الإنسانية، ومعها تطورت الأسواق كمجال حيوي لتلك الحاجات وأصبح التعامل فيها واسعاً، تتفاعل فيها قوى العرض والطلب، وتتشابك علاقاتها المتبادلة، وصار لا بد من تنظيمها ومراقبتها وتوجيهها لتنظيم الحركة الاقتصادية وتنميتها، وتسريع تصريف السلع وتسويق الخدمات.

وكذلك نجد الأسواق تنوعت وتعددت، فأصبحت هناك الأسواق الدائمة، وذلك كالمراكز التجارية في المدن الكبرى، وهناك أيضاً الأسواق المؤقتة أو الموسمية مثل أسواق القرى أو الأسواق المحددة في يوم من أيام الأسبوع. ومن حيث الاتساع، نجد الأسواق المحلية أو الإقليمية والأسواق العالمية؛ ومن حيث طبيعة السلع، نجد سوق المحاصيل الزراعية والمنتجات الصناعية وسوق العقارات؛ وغيرها الكثير من الأسواق.

وإن السوق شهدت تطوراً خلال ملحوظاً خلال العهود التي مرت بها الدولة الإسلامية، وخلال هذا التطور المستمر لم تكن الأسواق خالية من الفساد، بل تعددت أشكاله، وكثرت الانحرافات السلبية والفوضوية التي تجعل السوق بعيدة عن المساهمة في التخصيص الأمثل للموارد، والمشاركة في التوزيع الأمثل لها، ذلك الأمر الذي دعى إلى وجود فراغ حقيقي تنظيمي ورقابي وتوجيهي، مما استدعى ضرورة وجود مؤسسة الحسبة. فكانت الحسبة أداة رقابة على جميع الأسواق والتي منها على سبيل المثال:

2.1.1. مراقبة الأسواق الغذائية:

من ذلك سوق الخبازين والفرانين: حيث تَمَنَع الحسبة الحناطون من خلط الدقيق الطيب بالبرديء (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 88)، فإذا فعل ذلك أحدهم وجب تأديبه وإخراجه من السوق (ابن عمر الكناني، 2011، ص 42)؛ كما يتم نهيهم عن غريلة القمح في الأسواق لما فيه من الأضرار بالناس، وكذلك يؤمرون بتغطية الدقيق بين أيديهم لئلا يتساقط فيه ما يفسده، ويتم تفقد القفف والتحقق من وزنها (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 88).

وسوق الجزارين: حيث كان المحتسب يأمرهم بأن يتولى الذبح من يؤثق به ويُعلم فضله إن وجد، وإلا جعل عليهم أمين يُعلمهم سنة الذبح (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 93)، ويجب أن لا يذبح يهودي لمسلم (التجيبى، 2009، ص 49)، وأن لا يذبح في السوق وأن يخرج الدماء والفضلات

إلى خارج السوق، ولا تذبح البهائم إلا بسكين طويل، ولا تذبح بهيمة تصلح للحرث (التجبيي، 2009، ص 44). وكان الجزائريون يُمنعون عن خلط اللحم البائت بالطري، وعن بيع لحم مختلط، ولا يخلطوا السمين بالهزيل، ويفرقون بين لحم الضأن والماعز (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 92; ابن عمر الكناني، 2011، ص 45).

وكذلك سوق الزيأتين: فإن المحتسب ينهى الزيأتون عن خلط الزيت الجديد بالقديم، وكذلك السمّن لا يخلطه بالشحم، وكان يَمنع معاصر الزيّتون أن يُعصر فيها زريعة الكتان لثلا تعلق رائحته بالزيت (المالقي، 2017، ص 28).

2.1.2. مراقبة الأسواق الصناعية:

كان من مهام المحتسب مراقبة الغش التجاري والتلاعب من جانب الحرفيين والتجار في السوق من أجل السيطرة على أعمالهم، وإحكام الرقابة عليهم، حيث تعددت أوجه الغش في أسواق الصناعات والحرف المختلفة، وكان يجري الغش إما في عملية الصناعة أو في جوهر المادة أو بخلط سلعة أو إنقاص وزن أو كيل؛ فكان المحتسب يتفقد بائعي الفخار فيتبين أصل ترابهم، ويأمرهم بتسييل ترابهم وتطبيبه وأن يقللوا فيه من الرمل (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 112)، وكذلك يأمرهم بإزالة ما يضعونه من حوائجهم في الطرق مخافة أن تقسد عليهم لتضييق الطريق بها (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 111).

أما الزجاجين فكان يمنعهم المحتسب من إخراج الزجاج من فرن التبريد إلا بعد يوم وليلة، وذلك لما يعتريه من الصدع إن عُجل في إخرجه قبل ذلك (المالقي، 2017، ص 27)، ويفرض عليهم أن لا يصنعوا أنية مشابهة لأنية الخمر (التجبيي، 2009، ص 43).

2.1.3. مراقبة الأسواق التجارية، والتجار:

وذلك مثل أسواق النحاسين، حيث كانت أسواق الأندلس تعج بهذه التجارة، كونها رابحة لمن يبيغى بها الربح السريع، فكانت عامل إنتاج في المجتمع الأندلسي على اختلاف طبقاته، لذلك تعرضت كتب الحسبة لذكر العبيد وميزاتهم من النواحي الجسمانية والسلوكية، وخداع التجار في تزيين هؤلاء العبيد وإخفاء العيوب الظاهرة والباطنة لهم (المالقي، 2017، ص 50).

وكذلك الأمر في الدولة العثمانية بالنسبة لمراقبة التجار والأسواق التجارية، حيث إن القوانين العثمانية أشارت إلى ضرورة مراقبة أهل الحرف والصنائع والتجار وذلك لضمان قيامهم بالصناعة

على أكمل وجه، وهذا ما نصَّ عليه الفقهاء أيضاً في كتبهم من أنَّ هذا الأمر متعلق بالمحتسب، قال الماوردي: "يراعي المحتسب أحوال أهل الصنائع من حيث الأمانة والخيانة، فيقر أهل الثقة والأمانة منهم، ويبعد من ظهرت خيانتها، ويشهر أمره لئلا يغتر به من لا يعرفه" (الماوردي، 2006، ص 370).

وقال ابن القيم: "وتتفقد والي الحسبة أحوال المكابيل والموازن وأحوال الصنائع الذين يصنعون الأطعمة والملابس والآلات (ابن قيم الجوزية، 1989، ص 628)"، ويعلل ذلك: "بأن هؤلاء يفسدون مصالح الأمة والضرر بهم عام لا يمكن الاحتراز منه، فعليه أن لا يُهمل أمرهم وأن يتنكّل بهم أمثالهم، ولا يرفع عنهم عقوبته، فإن البليّة بهم عظيمة" (ابن قيم الجوزية، 1989، ص 628).

2.2. دور الحسبة في التسعير، والاحتكار:

تعددت وظائف المحتسب حتى شملت الاشراف على الأسعار ومقاومة الاحتكار أيضاً، ففي كتب الحسبة نجد مقاومة المحتسب لاحتكار السلع وأقوات الناس لما فيه من الضرر الكبير عليهم، حيث يرى السقطي أن احتكار الطعام وقت الرخاء يؤدي إلى ارتفاع الأسعار، فعلى المحتكر إخراج الطعام إلى الأسواق ولا يبيعه في الدور، فيتم بذلك بيع السلع بين الناس بثمنها الذي اشتراه بها وإن لم يعلم السعر فتباع بالسعر الذي كان في وقت الاحتكار، وعليه أن لا يأخذ من بيعه إلا رأس المال، أما الربح فيتصدق به تأديباً له وينهى عن ذلك فإن عاد إلى فعله ضُرب وطُيف به في السوق ثم يسجن (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 109; ابن عمر الكفاني، 2011، ص 74; المالقي، 2017، ص 5).

وفي زمن الدولة العثمانية كان هناك مراكز تُجمع فيها البضائع التجارية وتقوم قيمها وتُنبت أسعارها، وكان يُطلق على هذه المراكز التجارية "بَدَسْتَان"، تأسست هذه المراكز أولاً في مدينة بورصا، وفي أدرنة ثم انتشرت إلى سائر أرجاء الدولة العثمانية (إينالچك، 2007، ص 104)، فكانت البدستان محل عمل التجار في المدن ومركزاً لتعيين الأسعار للبضائع، وكان الموظفون الرسميون الذين يعيّنون الأسعار ويستوفون الضرائب يقيمون هناك، لذا لم يكن يُسمح بزيادة الأسعار خارج الحد المعقول، أي لم يكن يُسمح بالتعامل بالسوق السوداء (عبابنة، 2016، ص 13).

ثم جاءت قوانين الدولة تنص بشكل واضح على أهمية مراقبة السوق وعلى وجه الخصوص مراقبة الأسعار فيها، وضرورة الالتزام بها من قبل التجار في حال تحديد الدولة لسعر معين من أسعار السلع الموجودة، ونذكر من ضمن هذه القوانين: "ويفتش المحتسب كما ينبغي ما يصل من الخارج إلى استانبول من الحبوب والعسل والزيت وما يشبه بمعرفة القاضي، حتى لا يكذبوا ويطلبوا زيادة في الثمن، فيحسب ثمن السلعة وفق مكان المنشأ، وبعد التمام يُسعر المحتسب بقرار القاضي بأحد عشر للعشرة وأقصى الغاية خمس عشرة للعشرة" (عبابنة، 2016، ص 14).

2.3. رقابة الحسبة لمدى الالتزام بمقاييس الجودة:

من خلال رقابة الحسبة على الأسواق بشتى أشكالها، ومراقبة سير العمليات التجارية، نجد أنها لم تغفل عن مراقبة الجودة، حيث أنه من واجبات المحتسب التأكد من قيام أصحاب المهن بعملهم على درجة من الإتقان، واستعمال أفضل المواد الخام لإنتاج أفضل المصنوعات، يظهر ذلك في الرقابة على بائعي الطعام، من ذلك منع القصاب من ذبح البهائم المريضة (ابن الأخوة، 2001، ص 105)؛ وكذلك وجب على الطباخين أن لا يعشوا المكونات على المشتريين، لذا فقد جعل أصحاب الحسبة نظاماً للطبخ يختص بالعديد من الأكلات فحدد عيارها ووزنها وما يدخل فيها، ففي صناعة الهرايس³، نجد أن والي الحسبة يعطيها الكثير من الأهمية، إذ حدد لكل صاع من القمح ثمانين أواق من لحم الضأن ورطل من لحم البقر، وكذلك يصف نوع اللحم الواجب استخدامه بأنه نقي طري خال من الأعصاب وغيرها (ابن الأخوة، 2001، ص 114).

إذاً فمؤسسة الحسبة تلعب دوراً مهماً في توجيه السلوك الإنتاجي التنافسي نحو الالتزام بمقاييس الجودة والإتقان، وذلك من خلال منع كافة الممارسات السلبية في السوق الإنتاجية والتي بدورها تؤدي إلى الإخلال بالمقاييس والضوابط المعروفة ضمن كل سلعة أو خدمة، وبذلك يقل الغش والتزيف في المعاملات كما هو شائع في البيئة المحيطة بالعملية الإنتاجية؛ وإذا ما تتبعنا التطبيق العملي لمؤسسة الحسبة الرقابية في شتى بقاع الدولة الإسلامية، نلاحظ فيها التنظيم الرقابي الدقيق على جميع الأنشطة الإنتاجية، والضوابط الإلزامية التي كانت تخضع لها أثناء أداء وظيفة الإنتاج مثل معاينة المتسببين في الانحرافات التي تخل بالسلوك الإنتاجي السليم، لذلك كان جائزاً لجهاز

³ الحُبُّ المهروس قبل أن يُطبخ فإذا طبخ فهو الهريسة ومنه هذه الهريسة المتخذة وسميت بذلك لأنها تهرس، وتصنع من حبوب الحنطة بعد تقشيرها ثم تخلط بلحوم الدجاج والضأن، ويمكن أن يوضع فيها اللبن. (ابن قتيبة، 1987، ص 130)

الحسبة كما قال الشيزري: "أن يجعل لأهل كل صنعة عريفاً من صالح أهلها، خبيراً بصناعتهم، بصيراً بغشوشهم وتدليسهم، مشهوراً بالثقة والأمانة، يكون مشرفاً على أحوالهم، ويطالعه بأخبارهم، وما جلب إلى سوقهم من المتاجر والبضائع" (ابن بسام، 2016، ص 296-297).

بذلك يكون قد تبين لنا الدور البارز للحسبة في الحياة الاقتصادية، وذلك بالرقابة على الأسواق بشتى أنواعها وتنظيمها سواء منها الأسواق التجارية والغذائية والصناعية، والرقابة الدورية على التجار والصناع في عملهم، ذلك لضمان إنتاج السلع بجودة عالية تكمن فيها نزاهة المنتج وصدقه في عمله، وتضمن حق المستهلك الذي يشتري هذه السلعة ويستفيد منها.

3. المنهج التطبيقي في مصنفات الحسبة

إن من شأن المنهج التطبيقي أن يكمل ما شرعته النظريات والفقهيات في المنهج الفقهي النظري لأنه يعتمد على رعاية المصالح، التي تهدف المبادئ الإسلامية إليها، حيث يستعرض سالكو هذا المنهج أنواع المهن والحرف، والصناعات ومنكرات الطرق والأسواق، وما يتصل بذلك من المقاييس والموازن والمكاييل، وينبهون على ما يجب أن يلتزم به أصحاب هذه الصناعات والمهن من الواجبات والآداب، والتنبيه على أنواع الغش والتدليس وسوء المعاملة.

ومن فوائد المؤلفات في هذا المنهج أنها تبرز صورة عامة عن الوضع الاقتصادي في عصر مؤلف الكتاب، وكذا تبين أنواع التجارات والصناعات في كل عصر، وتوضح العادات الاجتماعية في المأكل والمشرب والملبس، وهذا يظهر عند المؤلفين الذي يركزون على دراسة الحسبة وتطبيقاتها في عصرهم دون المؤلفين الذي ينقلون عن آخرين سبقوهم في التأليف في الحسبة؛ ومن ضمن المؤلفين الذين غلب على منهجهم في التأليف المنهج التطبيقي: يحيى ابن عمر (ابن عمر الكنائي، 2011)، والشيزري (الشيزري، 2014)، وابن الأخوة (ابن الأخوة، 2001)، وابن بسام (ابن بسام، 2016).

العريف: هو المسؤول عن عدد يتراوح ما بين 10 و1000 شخص، اختلف العدد المسؤول عنه العريف باختلاف العصور، والنقيب أعلى رتبة من العريف، حيث جاء في معني المحتاج: "وينصب الإمام صاحب جيش، وهو ينصب النقيب، وكل نقيب ينصب العرفاء، وكل عريف يحيط بأسماء المخصوصين به، فيدعو الإمام صاحب الجيش، وهو يدعو النقيب، وكل نقيب يدعو العرفاء الذين تحت رايته، وكل عريف يدعو من تحت رايته، والعريف فعيل بمعنى فاعل، وهو الذي يعرف مناقب القوم." (الشريني، 1994، ص 151/4؛ المعايطة، 2000، ص 114)

3.1. خصائص المؤلفات ذات المنهج التطبيقي

من خلال قراءة كتب الحسبة العملية للمؤلفين ودراسة مناهجهم في التأليف، يمكن حصر خصائص مؤلفات المنهج التطبيقي بالنقاط الآتية:

- بناء الحسبة العملية على الحسبة النظرية: فكثير من المؤلفين يبدأ كتابه بالحسبة النظرية، حيث يشرع في تعريف الحسبة وأليتها وأهدافها، ومن ثم يتكلم في المحتسب القائم على هذه الوظيفة، فيذكر شروطه وأوصافه والآداب التي يجب أن يلتزم بها، ثم بعد ذلك يبدأ بالحسبة على أرباب الصنائع والمهن ووسائل الغش التي يمارسونها في الأسواق، وهذا ما نجده عند المالقي وغيره من المؤلفين كالشيزري وابن الرفعة وابن الأخوة.
- التركيز في الحسبة على أرباب الصنائع: وهذا ما نجده في كتاب ابن بسام والشيزري، حيث ذكر كل منهما في كتابه ما يزيد على 40 صنعة، وكذلك في الحسبة لابن المبرد دمشقي حيث ذكر ما يزيد على 100 صنعة، ومن ثم الاحتساب على أربابها وكشف وسائل الغش والتدليس في صناعتهم، فمن الصيارفة إلى النجارين والصيدلة والعطارين والأطباء والخياطين والصاغة والسماكين، وغيرها من المهن الأخرى (ابن بسام، 2016؛ الشيزري، 2014).
- ضعف الاستدلال بالقرآن الكريم والسنة النبوية: ففي المؤلفات التي تتسم بالطابع النظري نجد أن الاستدلال بالقرآن الكريم والأحاديث النبوية يبدو واضحاً، بخلاف ما عليه الكثير من المؤلفات العملية حيث نجد ضعف ذلك فيها، وتركيزهم على إعطاء الأمثلة على الغشوش ومن ثم آلية الاحتساب فيها والاستشهاد بالأراء الفقهية، إلا في الباب الأول من كل كتاب نجد أغلب المؤلفين يبدأ بتعريف الحسبة وآداب المحتسب وشروطه حينها يستدلون بالآيات والأحاديث النبوية (ابن الرفعة، 2009؛ ابن بسام، 2016؛ الشيزري، 2014؛ المالقي، 2017).

3.2. دراسة المؤلفات التطبيقية

3.2.1. كتاب "أحكام السوق" ليحيى بن عمر الكنائي الاندلسي (289هـ - 901 م)

من خلال الاستقراء للكتاب وتحليله يُلاحظ ويُفهم أن السؤال هو الحجر الأساس في تأليفه وجمع مادته، وذلك من خلال الأسئلة المطروحة على يحيى بن عمر من قِبَل التلاميذ والحضور، وإن جعل الكتاب عبارة عن سؤال وجواب أدى إلى تعدد أبوابه، وكذلك إبراز مواضيع جديدة ومسائل فرعية تبلغ غالبية الكتاب؛ وبما أن عنوان الكتاب يندرج تحت اسم "أحكام السوق" فقد كانت معظم

المسائل متعلقة بالسوق وأحكامه وتخللها بعض المسائل الخارجة عن هذا الباب من ذلك: زيارة القبور، والبكاء على الميت، وبيوت الأذى، والفجور وغيرها.

ويمكن تحديد بعض النقاط التي سار عليها المؤلف في منهجية هذا الكتاب على الشكل الآتي:

أ- الجانب الاقتصادي: كان المنهج الاقتصادي في الكتاب يحتوي على عدة أفكار يمكن ترتيبها كما يلي:

- أهمية العدالة: حيث يقول ابن عمر مطلع الكتاب: "ينبغي للوالي الذي يتحرى العدل أن ينظر في أسواق رعيته" (Bal، 2021، ص 213). نجده يعتبر إقامة نظام عادل يحمي حقوق جميع فئات المجتمع ولا يُفرض لمصلحة أي فرد أو جماعة، بل يدافع عن حقوق الجميع بالتساوي أمرًا هامًا جدًا ينبغي أن يكون من أهم واجبات الدولة في مرحلة تنفيذ الأنشطة الاقتصادية. وفي عصره كانت غالبية الأنشطة الاقتصادية مثل الإنتاج والشراء والبيع تتم في السوق، لذا إن توفير العدالة في السوق، يعتبر أهم خطوة لتحقيق العدالة الاجتماعية. وإنه ينظر إلى الأنشطة الاقتصادية من منظور أنها تلبى احتياجات الإنسان، وهذه الأنشطة ليست لمرة واحدة فحسب، بل هي مستمرة، وهذه الاستمرارية تتطلب حماية حقوق المشتري والبائع وجميع الأطراف المعنية.

- مراقبة العملة المتداولة والمكاييل والموازين: يؤكد يحيى على أن أول واجب يلزم على صاحب السوق هو المراقبة المستمرة للعملة المتداولة في البلد، فإن رأى فيها زيفاً فعليه أن يتعقب المزيفين ويعاقبهم؛ وعليه أن يراقب كذلك الموازين والمكاييل وأن تكون لها مقادير معروفة متساوية (ابن عمر الكناني، 2011، ص 99-103).

- التسعير: يعد التسعير من المواضيع الرئيسية في الكتاب، وذكره في مواضع متعددة، والرأي الذي يأخذ به هو: أنه لا يجوز التسعير إلا بتدخل متولي الأمر - وهو الدولة في وقتنا الحالي- ، ويذكر المؤلف بعض حالات السوق التي يتم التدخل فيها (ابن عمر الكناني، 2011، ص 189-196):

الحالة الأولى: لو اجتمع أهل السوق على أن لا يبيعوا إلا بما يريدون مما قد تراضوا عليه مما فيه المضرة على الناس وافساد للسوق، فعلى الوالي في هذه الحالة إخراجهم من السوق، وينظر للمسلمين فيما يصلحهم ويعمهم نفعه، ويُدخل في السوق غيرهم.

الحالة الثانية: وهذه الحالة تشرح حكم من نَقَص من السعر الذي عليه أهل السوق، ولم يرض بالسعر الذي يبيع به أهل السوق، وحكمه: هو أن يقال له إما أن تبيع كما يبيع أهل السوق وتكون كأحدهم، وإلا فاخرج من السوق.

الحالة الثالثة: وهي ما إذا أخلى تجار سلعة من السلع السوق لواحد منهم، فإنهم ينهون عن ذلك، أما إذا لم ينقص من السعر شيئاً لم يكن على العامة منه ضرر فذلك لهم.

- الاحتكار: يشترط يحيى بن عمر لمنع الاحتكار أن يكون مُضِرّاً بالسوق، فإذا تحقق هذا الشرط، فإنه يباع على المحتكرين السلعة التي احتكروها، ويكون لهم رؤوس أموالهم، ويؤخذ الربح منهم ويتصدق به تأديباً لهم وينهون عن ذلك، فإن عادوا كان الضرب والطواف والسجن لهم. ويتابع يحيى بن عمر دراسته للاحتكار بعرض أحكام بعض الحالات التي تظهر فيها بعض خصائص الاحتكار، مثل منع أن يشتري شخص قوت سنة إذا وجد غلاء، وكان السؤال الذي طرح عليه: أترى أن يمكّن من ذلك؟ فقال: "لا يمكّن من ذلك"، ومنع عرض السلع للبيع في غير سوقها المعد لذلك، وقال: "إنه يرى أن لا يمكّن البائع في داره، ورأى أن ينقله إلى السوق بين المسلمين". وقد علق حكمه بأن يكون السعر غالباً مضراً بالسوق. أما إذا كان السعر رخيصاً ولا يضر بالسوق خلى بين الناس والسوق أن يشتروا ويدخروا ويشتروا في الفنادق وفي الدور حيث ما أحبوا (ابن عمر الكناني، 2011، ص 198-203).

ب- الجانب الفقهي: تميز يحيى بن عمر بالتوسع في سرد المسائل الفقهية في كتابه بينما وقع الفصل بين مباحث الفقه العامة وبين الحسبة بشكل أوضح وأدق في الكتب المتأخرة، فبحثت كل ما يتصل بها من شروط المحتسب وواجباته.

ولم يقتصر يحيى على المسائل الفقهية المتعلقة بأحكام السوق، بل كان هناك مسائل فقهية متعلقة بالمجتمع تتخلل بين فصول الكتاب، من ذلك: فصل: القضاء في صاحب الحمام: حيث بين فيه حكم دخول النساء الحمام وما يترتب على صاحب الحمام (ابن عمر الكناني، 2011، ص 164)؛ وفصل: في بقاء أهل الميت: بين فيه حكم البكاء والصراخ العالي والاجتماع على الميت (ابن عمر الكناني، 2011، ص 168)، وفصل: خروج النساء من المقابر: وفيه تكلم عن زيارة النساء للمقابر أو زيارة المرأة قبر زوجها أو ولدها كل يوم جمعة أو أي يوم آخر بشكل مستمر (ابن عمر الكناني، 2011، ص 170)، وهكذا استمرت فصول الكتاب الفقهية المتعلقة بالمجتمع نهاية إلى فصل: دور الأذى والفجور.

والخلاصة في منهج يحيى بن عمر أنه كتب في أحكام السوق عموماً دون تفصيل وتفريق لمبحث الحسبة باسمه المعروف عند من جاء بعده من المؤلفين، وتميز كتابه بالسؤال والجواب، وضمّنه المسائل الاجتماعية وأحكامها الفقهية إضافة إلى أحكام السوق، بل كان الغالب هو ما يتعلق بالسوق.

3.2.2. رسالة "آداب الحسبة والمحتسب" لابن عبد الرؤوف (424هـ)

تتألف الرسالة من 37 عنواناً، تهدف بمجموعها إلى توجيه المحتسب في تطبيق الأحكام الشرعية وآداب الإسلام، دون أن تكون مجرد جمع للأحكام الفقهية، بل تحت على الالتزام بالواجبات الشرعية من خلال إشارتها إلى النصوص الفقهية المعتمدة.

ويمكن القول إن رسالة آداب الحسبة والمحتسب لها ميزة تميزها عن أغلب مؤلفات المالكية، وذلك بسبب اشتمالها على جانبين مهمين في المذهب المالكي؛ الجانب النظري والجانب العملي (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 129-130؛ الحسني، 2010، ص 66).

في الجانب النظري، بدأ المؤلف الرسالة بتوجيهات وإرشادات تتعلق بالعبادات مثل الصلاة والطهارة، ووصف صفات الأئمة والمؤذنين، ومراعاة أوقات الصلاة وأماكنها، كما قام بمراجعة الصيام والزكاة وعرض النظر في النكاح والأحباس (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 70-80).

أما في الجانب العملي، فقد استفاض المؤلف في العديد من الجوانب العملية المتعلقة بالتجارة والبيع والشراء، وقد قام بتوجيهات تُعنى بالنظر في الصناعات ومهام المتاجرين في عدة سلع مثل العطور، والكتان، والحنطة، والخبز، ونحو ذلك، وتناول بالتفصيل قواعد البيع والشروط التي يجب توفيرها لصحة العقد وصحة البيع (ابن عبد الرؤوف، 2005، ص 85-115).

بهذه الطريقة، قدّم المؤلف في رسالته جانباً نظرياً شاملاً يعالج العبادات والشعائر الدينية، إلى جانب عملي يحاكي الواقع ويتناول جوانب التجارة والتعاملات التجارية بكل تفصيلها. وهذا ما يميز الرسالة ويجعلها مرجعاً هاماً في المذهب المالكي ومصدراً موثقاً للمحتسبين وعلماء المذهب.

3.2.3. "رسالة في القضاء والحسبة" ابن عبدون التجيبي (527هـ)

تتصف الرسالة بالتركيز على الجانب العملي للحسبة؛ لذلك خلت من الاستدلال والإسناد، وبرزت مكانة المحتسب في هذه الرسالة باتساع صلاحياته، وبرز دور القاضي ومشاركته في جميع أمور الدولة صغيرها وكبيرها، حيث يستجلب وزير الدولة بالغداة والعشي، ليتابع ما يقوم به من أمور، يقول في ذلك: "يجب للقاضي - وفقه الله - أن يستجلب وزير الدولة في كل وقت..... ، ويكون من

القاضي فيه رقبة وهيبة؛ لئلا يحدث عند السلطان أمراً فيه ضرر للمسلمين، ويدير معه الأمور قبل أن يأخذ فيها مع السلطان" (التجبيي، 2009، ص 56-57)، وهو الذي يولي المحتسب، بالتنسيق مع الرئيس حيث يقول في ذلك: "يجب للقاضي أن لا يقدم محتسباً إلا أن يعلم الرئيس بذلك، لتكون للقاضي حجة عليه إن أراد أن يعزله أو يبقيه" (التجبيي، 2009، ص 59).

أما منهج التأليف في الرسالة، فنجد فيها:

- عدم التركيز على إيراد الأدلة: حيث ركز ابن عبدون في رسالته هذه على التوجيهات العملية ولم يظهر له اعتناء بالأدلة، وهذا أمر يغلب على المؤلفات العملية، وكأن المؤلفين في الحسبة العملية قد رأوا أنها تجارب عملية شاهدها أو نقلت إليهم من الثقات ولذا بدت توجيهاتهم مجردة من أصولها (التجبيي، 2009، ص 50-135؛ الحسني، 2010، ص 174).

- الشمول في تناول موضوعات الحسبة: اقتصر ابن عبدون على تناول الجانب العملي دون التطرق للمنكرات المتعلقة بالعبادات، ويبدو أنه ركز على مواضيع الأحكام السلطانية، حيث قدم أهم الوظائف والأمور التي كانت ذات أهمية للمجتمع في زمنه، سواء من الناحية المعيشية أو التنظيمية الإدارية. يُلاحظ أنه بعد حديثه عن الرئيس وأهميته، وجه له التوجيهات للأمر بالحرث وأوصى بأهل الحرث قائلاً: "ويأمر الرئيس بالحرث، وبالمحافظة عليه، وبالرفق لأهله (التجبيي، 2009، ص 41).

كما تناول مسائل تتعلق بالقاضي والحاكم والمحتسب، وصاحب السجن، وكتاب الوظائف الضرورية للناس في زمنه وفي بلده. ويبدو أنه في معظم الموضوعات التي طرحها، قدم توجيهات ووصايا للقائمين على تلك الوظائف، وناقش مكانتهم في المجتمع وغيرها من الجوانب المتعلقة بالحسبة.

- تركيزه على المنتجات الزراعية: نجد أن المنتجات الزراعية كانت من العناصر الرئيسية في رسالة ابن عبدون سواء مما تنتجه بلاد الأندلس أو مما يرد إلى أسواقها من مناطق وبلاد أخرى، كما هي حال تلك البلاد التي تنتج التوابل وغيرها ولا تنتج في الأندلس، ولا عجب أن كان أول باب تطرق له ابن عبدون هو باب الحرث، حيث أكد أن من واجبات الحاكم أمر الناس وحثهم وتشجيعهم بالاهتمام بالزراعة والمحافظة عليها والرفق بأهله، وأن من واجباته حماية أعمالهم ومزارعهم، كما على الحاكم أن يشجع وزراءه وأهل المال والاستطاعة من أهل البلد بالعمل بالزراعة (التجبيي، 2009، ص 41).

3.2.4. كتاب "نهاية الرتبة في طلب الحسبة" الشيزري (589هـ - 1193م)

ذكر الشيزري سبب تأليفه الكتاب حيث قال: 'فقد سألتني من استند لمنصب الحسبة، وقلد النظر في مصالح الرعية، وكشف أحوال السوق، وأمور المتعيشين، أن أجمع له مختصراً كافياً، في سلوك منهج الحسبة على الوجه المشروع؛ ليكون عماداً لسياسته، وقواماً لرياسته، فأجبتة إلى ملتسمه، ذاهباً إلى الوجازة، لا إلى الإطالة' (الشيزري، 2014، ص 29).

أما منهج التأليف، فقد اتبع الشيزري المنهج التطبيقي في كتابه، ويمكن تلخيصه على النحو التالي:

- بيّن في أول الأبواب واجبات المحتسب والتي منها: الإحاطة بأفعال أهل السوق، والخبرة بالصناعة، والمعرفة بالغشوش والتدليس. فهذا ما يلزم عليه، أما ما لا يجوز له فهو: التسعير، حيث لا يجوز له تسعير البضائع، ولا أن يلزم أربابها ببيعها بسعر معلوم (الشيزري، 2014، ص 42-44).

- قلة التعريفات: لم يُول اهتماماً كبيراً للحدود والتعريفات، حيث قدم تعريفاً محدوداً للحسبة وصفات المحتسب التي يجب أن تكمن فيه، وبعض أدواته مثل الطرطور⁵ والدرّة وما شابه ذلك (الشيزري، 2014، ص 34-40).

- المسائل المتعلقة بأعمال أهل السوق: غالباً ما قام المؤلف بتفصيل المسائل المتعلقة بأعمال أهل السوق وتقديم تفاصيلها، بما في ذلك كمياتها وتفاصيل الغش الحاصل فيها، كما تطرق أيضاً إلى جوانب طبية وحجامة وفصد وغيرها، حيث استعرض فوائد الحجامة وأوقاتها، وقد قام بتلخيص بعض الموضوعات، لكنها كانت قليلة بالمقارنة مع التفاصيل التي قدمها، على سبيل المثال: تطرق بشكل قليل جداً للحسبة فيما يتعلق بالصباغين والإسكافيين، وكان الاحتساب الأقل تفصيلاً هو الاحتساب على الحريريين حيث لم يتجاوز ثلاثة أسطر (الشيزري، 2014، ص 134-138).

- قلة الاستدلال: قلة استدلال المؤلف بالكتاب والسنة في أغلب الكتاب، حيث يمر القارئ بعدة أبواب لا يجد فيها أي دليل من الكتاب أو السنة، وقد يعود ذلك إلى اهتمام المؤلف بالجانب العملي للحسبة.

⁵ الطرطور: غطاء للرأس، وهو طويل دقيق من أعلى، يصنع في عصر المؤلف من اللبد، وينقش ويكل بالخرز والأجراس وأذنان الثعالب، يضعه المحتسب على رأس المذنب لتشهيره وتجريسه (أنيس، منتصر، الصوالحي، & أحمد، 2004).

- وضوح اللغة وسهولة الأسلوب: يتميز الكتاب بوضوح اللغة وسهولة الأسلوب، حيث يصل المؤلف عادةً إلى ما يقصده باستخدام عبارات قصيرة وواضحة، باستثناء المواد التي تتعلق بتفاصيل المأكولات والمشروبات والعطور والأدوية، حيث تحتاج إلى شرح وتوضيح.
- المسائل الخلافية: نادرًا ما تطرق المؤلف إلى المسائل الخلافية، مثل بيان الفرق بين المكاييل والموازين (الشيزري، 2014، ص 35).

ونهاية نجد أن الشيزري اتخذ منحى تدريجي في كتابه حيث بدأ بتعريف المحتسب والحسبة ووظائف المحتسب وأدواته، وما يجب عليه القيام به في السوق من مراقبة البضائع والجودة، وكذلك اتباعها بنظافة الأسواق والحفاظ عليها، وجعل الطرقات صالحة للمارة، ومن ثم ألزم المحتسب بمعرفة القناطير والمثاقيل والدرهم؛ ثم بعد ذلك كله شرع في الحسبة على أبواب الصنائع كل على حدة، ففي بعضها فصل وفي بعضها الآخر أجز.

3.2.5. كتاب "نهاية الرتبة في طلب الحسبة" ابن بسام (626هـ)

تكمن أهمية الكتاب باعتباره من أوسع الكتب في الحسبة، من حيث عدد الأبواب، ومن حيث المواضيع التي تطرق إليها المؤلف، حيث يحتوي على 118 باباً، وكل باب منها في موضوع منفصل عن الآخر، ومما يزيد من أهمية الكتاب عن سواه من كتب الحسبة أن المؤلف نفسه كان محتسباً. وصور لنا في كتابه الحياة الاجتماعية تصويراً دقيقاً، وخاصة الأمور المتعلقة بالسوق آنذاك، وكذلك المبيعات والتقاليد السارية في ذلك العصر، واعتمد ابن بسام على كتاب الشيزري حتى جاء اسم الكتاب على نفس الاسم.

أما منهج التأليف عند ابن بسام، فهو على الشكل الآتي:

- بدأ الكتاب بالحسبة النظرية فذكر الشروط التي يجب أن تتوفر في المحتسب، فقال: "علم وفقك الله لما كانت الحسبة أمراً بالمعروف ونهياً عن منكر وإصلاح بين الناس، وجب أن يكون المحتسب عارفاً بأحكام الشريعة ليعلم ما يأمر به وينهى عنه..." (ابن بسام، 1968، ص 88)، ثم انتقل بعد ذلك إلى الحسبة العملية التي تتمثل بالاحتساب على أبواب الصنائع.
- شمولية الموضوع والدقة في العرض: تناول "ابن بسام - رحمه الله" موضوع الاحتساب في مختلف أنواع السلع وأصول العمل في التجارة والصناعات، وقدم أمثلة عملية موضحة لدعم تفاصيل ما يقدمه في الكتاب، هذا يجعل من كتابه مرجعاً دقيقاً وواضحاً في مجال الحسبة (ابن بسام، 2016؛ القحطاني، 2017، ص 19).

- الاندماج مع المصادر السابقة والزيادة عليها: يظهر أن "ابن بسام" استفاد من كتاب "الشيذري" وقام بإضافة أبواب جديدة، وهذا يُظهر نهجه في التوسع والإضافة على المصادر السابقة، وقد يكون ذلك لتوفير معلومات إضافية أو لتوجيه الموضوع نحو جوانب جديدة (ابن بسام، 2016؛ الشيذري، 2014).
- الاستشعار بالأبعاد الروحية والدينية: يتبين أن "ابن بسام" كان له اهتمام بالحسبة والتفكير في الأمور المادية والمالية من منظور ديني، فقام بالحسبة والاحتساب تعبيراً عن إخلاصه لله، وذلك من خلال إقامة شعائر الله سبحانه وتعالى (ابن بسام، 2016؛ القحطاني، 2017، ص 32).
- الدقة في الاحتساب: ويتجلى بشكل واضح في الحسبة على الصيدلة والعقاقير والحجامة، حيث يعطي ابن بسام أهمية عميقة للدقة والأمانة في تقديم الخدمات والعلاجات. ويظهر أنه قد ألقى الضوء على عدة جوانب تبين ذلك، وهي:
 - التدقيق في العلاجات والأشربة: يُظهر النص أن "ابن بسام" قد ناقش بتفصيل الموضوعات المتعلقة بالصيدلة والعقاقير والحجامة، مما يعكس رغبته في توجيه القراء نحو أهمية تحقيق الدقة في مجالات العلاج والصحة (ابن بسام، 2016، ص 215-220).
 - التحذير من التدليس والغش: النص يشير أيضاً إلى وجود ممارسات تدليسية واضحة في هذه المجالات، والتي قد تكون أضرّ على الناس، وتوضّح هذه الجزئيات أنه لا يجب التلاعب بالعلاجات أو تزييفها بأي شكل من الأشكال، حيث يقول: "ومنهم من يغشها بدقيق الباقلاء، ودقيق الحمص.."، ويقول: "وقد يغشون المرء بالصبغ المنقوع بالماء" (ابن بسام، 2016، ص 220-227).
 - الرعاية والمسؤولية في تقديم العلاجات: يظهر الاهتمام بمصلحة المريض والدقة في تقديم العلاجات والأشربة الملائمة لحالته، ويُشجع على عدم إضافة مكونات غير متوافقة مع العلاج أو التلاعب بمزاج المريض (ابن بسام، 1968، ص 225).
 - التوجيه نحو التقوى والمسؤولية الدينية: يُشجّع في النص على مراقبة الله والتفكير بأثر التصرفات على المرضى، مما يشير إلى رؤية إسلامية تجاه الأعمال والخدمات، تُشجع على الامتثال للأخلاق والقيم الدينية (ابن بسام، 2016، ص 227).
- فصل ابن بسام في عقوبة الغش في المكيال والميزان، وغش البضاعة، حيث بين أن من يفعل ذلك عليه استنابة عن المعصية، ووعظه وتخويفه، وتحذيره من العقوبة والتعزير، فإن عاد إلى

فعله عُرِّر على حسب ما يليق من التعزير على قدر الجناية (ابن بسام، 2016، ص 386-388).

بذلك نجد أن ابن بسام قد توسع في كلامه في الحسبة على أصحاب الحرف والصناعات وكذلك أنواع الغش في مبيعاتهم ومعاملاتهم مما يشير إلى أحوال التجارة والتجار في ذلك العصر.

3.2.6. كتاب "في آداب الحسبة" لأبي عبد الله السقطي المالقي (631 هـ - 1234م)

إن كتاب "في آداب الحسبة" من الكتب المهمة في الحسبة العملية، حيث بدأ المؤلف بمقدمة نظرية عن الحسبة والمحتسب ووظائفه وكذلك التعريف بماهية الحسبة (المالقي، 2017، ص 19-20)، وذكر خلال الفصل الأول نماذج من احتساب الرسول صلى الله عليه وسلم القولي والعملي، وبين امتناعه صلى الله عليه وسلم عن التسعير، ومن ثم التفصيل في آداب المحتسب.

أما النقاط الأساسية في الحسبة العملية في الكتاب، هي:

- الأكيال والكيالين: حيث يفصل في معرفة الكيالين للطعام، ومعرفتهم في أساليب الغش في الكيل، ويفصلها بشرح دقيق، ومن ثم على المحتسب أن يأمر باعة الخبز باتخاذ موازين تكون في دكانهم للنظر فيها، ولم يقف عن الأطعمة فقط، بل فصل في كيل المائعات كالزيت وما شابهه، وكيف يكون الغش فيه. ففي هذا الباب شرح المالقي الأكيال وما يقع فيها من آليات الغش بشكل مفصل لأصحاب المهن المختلفة كالخباز وبائع الزيت وبائع القمح وغيره (المالقي، 2017، ص 31-37).

- عملة الدقيق والخبازين: تطرق لهذه المهنة بباب منفصل وبيّن أن أصحاب هذه المهنة يجمعون بين التجارة والصناعة في آن واحد، وأن المفسدين منهم لديهم أساليب غش وخداع كبيرة، لذلك فلا يمكن ردعهم إلا بالعقاب الشديد من قبل المحتسب (المالقي، 2017، ص 42-53).

- أصحاب المطاعم والجزارين: حيث أعطى الطرق والتفاصيل الخاصة بأعمال الجزارين، والتي منها استقبال القبلة أثناء الذبح، وذكر اسم الله على الذبيحة، وفصل في ذكر اللحوم الفاسدة، وعلى المحتسب أن يختار أحداً من ثقتهم ليرى في أخبارهم وبنه عليهم بالسر والعلن، وكذلك بيّن تسعير المحتسب عليهم، وما هي النقاط التي يتبعها في التسعير عليهم (المالقي، 2017، ص 53-63).

- الخدمات الطبية: حيث فصل الكلام في العطارين والصيدالاة، ووصف هذه المهنة بصعوبة مراقبتها، وأن الذين يغشون من أرباب هذه المهنة لا يحصر غشهم وليس له حد، إلا أنه مع

ذلك بين وسائل الغش ووسائل معرفتها في هذه المهنة، من ثم بين ما يجب على المحتسب تجاه هؤلاء، حيث عليه منعهم من هذه الغشوش وعليه أن ينبه الناس ويبين لهم مكرهم (المالقي، 2017، ص 62-69).

- باعة العبيد والخدم: تعرض المالقي لهذه المهنة بكل تفصيل وبكل دقة، وذلك بسبب انتشارها آنذاك وكثرة أساليب الخداع والغش فيها، فبدأ بالمرأة التي يضعها أصحاب هذه المهنة في السوق ويسمونها "الأمينة" وهي عادة ما تساعد في الغش والتدليس وإخفاء العيوب، وكذلك تغيير ملامح العبيد كنسويد الشَّعر بدهن قشر الجوز، وغيرها من أساليب الغش، في سائر أعضاء الجسد من الأسنان والعيون والأظفار وغيرها (المالقي، 2017، ص 70-84).
- الصنَّاع والعمال: على المحتسب أن يتفقد أمورهم وصنائعهم ويمنعهم من مطال الناس في حوائجهم لما في ذلك من تعطيلهم للناس عن أشغالهم وإضرارهم بهم. فعليه مراقبة الخياط والصَّبَّاغ والحصَّار والطَّرَّاز والنجار وسائر أرباب المهن الأخرى (المالقي، 2017، ص 85-94).

من خلال النقاط السابقة والتي وضحت منهجية المؤلف التي سار عليها في تصنيفه للكتاب، نجد أنه بدأ بالأمور النظرية التي تعتبر أساساً في مؤسسة الحسبة، ومن ثم انتقل بشكل مباشر إلى الحسبة العملية فتناول الموضوعات الشاملة والتي يتعلق جُلُّها بموضوع الغش في الأسواق.

3.2.7. كتاب "معالم القرية في أحكام الحسبة" ابن الاخوة (729 هـ)

جرت عادة بعض العلماء على ذكر سبب تأليف كتابهم في المقدمة، وكان ابن الاخوة ممن سار على ذلك فوضح سبب التأليف قائلاً: "فقد رأيت أن أجمع في هذا الكتاب من أقاويل العلماء مستنداً به إلى الأحاديث النبوية لصاحبها عليه أفضل الصلاة والسلام، ما ينتفع به من استند لمنصب الحسبة، وقُلِّد النظر في مصالح الرعية وكشف أحوال السوق وأمر المتعشبين على الوجه المشروع؛ ليكون ذلك عماداً لسياسته، وقواماً لرناسته" (ابن الأخوة، 2001، ص 9). أما محتوى الكتاب، وما جاء فيه، فقد بين أيضاً في المقدمة بقوله: "وضمنته طرفاً من الأخبار، وطرزته بالحكايات والآثار، ونبهت فيه على غش المبيعات، وتدليس أرباب الصناعات، ما يستحسنه من تصفحه من نوي الألباب والعلوم" (ابن الأخوة، 2001، ص 9). أما منهج ابن الأخوة في التأليف:

فقد جمع في كتابه بين جانبي الحسبة النظرية والعملية حيث تحدث في بداية كتابه في جانب تقرير بعض أحكام الحسبة النظرية، فتحدث عن شرائط الحسبة ووظيفة المحتسب وشروطه وآدابه، والفرق بين المحتسب المنسوب، والمتطوع، والفرق بين ولاية الحسبة وولاية القضاء والمظالم، كل ذلك ذكره في الباب الأول، وقسمه إلى عدة فصول (ابن الأخوة، 2001، ص 13-21).

أيضاً في الباب الثاني من الكتاب، تناول المؤلف أهمية تعزيز مفهوم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وقد قام بنقل معظم ما ورد عن الإمامين الماوردي والغزالي حول هذا الموضوع، كما استعرض المؤلف مواضيع متعددة تتعلق بالحسبة النظرية (ابن الأخوة، 2001، ص 22-36).

أما الجزء الأكبر من الكتاب، فتمثل في مناقشة الحسبة العملية، حيث اهتم المؤلف بجوانب عديدة تشمل تطبيق الحسبة على الولاة والحكام والأمراء والقضاة، وكل من يشغل مناصب السلطة، وامتد اهتمامه ليشمل معلمي الأطفال والأئمة والمؤذنين، فضلاً عن الأطباء والصيادلة ومماثلهم، وقد شمل الكتاب أيضاً معظم الباعة في الأسواق في زمنه (ابن الأخوة، 2001، ص 57-249).

فيمكن القول إن المؤلف قام بتناول العديد من الجوانب المختلفة للحسبة في الحياة اليومية، سواء في الجانب النظري أو الجانب العملي، مع تسليط الضوء على أهمية مفهوم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وتطبيقه في العمل العام والخاص، لا سيما فيما يتعلق بالقيادات والمناصب المختلفة وأثرها على المجتمع.

ويمكن تحديد بعض النقاط البارزة في منهجه على الشكل الآتي:

- التقسيمات والهيكل: قام المؤلف بتقسيم الكتاب إلى 70 باباً، وقدم بعض الفصول تحت بعض الأبواب، وهذا التقسيم يسهل للقارئ متابعة المحتوى وفهمه.
- التركيز على المسائل الفقهية: أظهر المؤلف اهتماماً كبيراً بالمسائل الفقهية، وقدم تفصيلات ووجهات النظر المختلفة والراجحة، ولوحظ ترجيح المذهب الشافعي في كثير من الأحيان.
- الاستدلال بالكتاب والسنة: تميز منهج المؤلف بكثرة الاستدلال بالنصوص القرآنية والأحاديث النبوية، مما يبرز أهمية التأصيل الشرعي لأرائه وفقهه، وهذا ما اختلف به عن بعض كتب الحسبة العملية الأخرى.
- الإطالة في العرض: الإطالة في عرض أغلب أبواب الكتاب ومسائله وجمع بعض أصحاب الصنائع إلى بعض في باب واحد كما فعل في الباب الأخير والذي قبله، أما الأكثر في كتابه فإنه يجعل لكل أصحاب صنعة باباً مختصاً بهم، أو يضم إليهم من يشابههم، كجمع الخياطين، وجمع الأطباء والكحالين والجراحين، والقضاة والشهود.

- النقل عن مؤلفين مشهورين: قام المؤلف بالاستفادة من مؤلفين سابقين في علم الحسبة مثل الإمام الماوردي والغزالي، وقام بنقل أفكارهم وآرائهم بشكل كبير، أيضاً نقل جزءاً كبيراً من كتابه عن الإمام الشيزري من كتابه "نهاية الرتبة في طلب الحسبة"، وأضاف وتفرّد بأبواب وتقريرات لم يذكرها الشيزري، كما أضاف كثيراً من المباحث الفقهية في مسائل العبادات والمعاملات، وتطرق إلى ذكر مقارنات فقهية بين المذاهب، وذكر فوائد عديدة ليس لها تعلق بالحسبة، ولكن ذكرها للفائدة (ابن الأخوة، 2001، ص 155-196).

هذه النقاط تُظهر أهمية المنهج المتقن والشامل الذي اتبعه المؤلف في تأليف كتابه، حيث قام بتناول مجموعة واسعة من المواضيع وتقديمها بشكل مفصل ومنهجي، وانتقل بشكل تدريجي من الحسبة العلمية إلى الحسبة النظرية، مع ضرورة توضيح أن كتابه يأخذ سمة الحسبة العملية لأنه تطرق إلى الحسبة النظرية في الأبواب الأولى من الكتاب وهي لا تشكل سوى جزء قليل جداً من كتابه.

الخاتمة والنتائج والتوصيات

لعبت مؤسسة الحسبة دوراً مهماً في الدولة الإسلامية، وذلك من خلال الصلاحيات التي كانت تحوزها، وذلك من خلال الدور الرقابي المباشر على الأسواق والمنشآت والصناعات القائمة في البلد، ودورها في محاربة الفساد الاقتصادي الذي يتخلل المعاملات المالية بشتى أنواعها، فيشكل عائقاً أمام التطور والتنمية الاقتصادية، وقد بيّن البحث العلاقة التي تكمن بين الحسبة والحياة الاقتصادية ككل، ومن ثم اهتمام المؤلفين بدراسة المسائل الجارية في السوق ووضع الحلول والخطط لكل مسألة منها، وخلص البحث إلى ما يلي من النتائج والتوصيات:

النتائج:

- إنّ مؤسسة الحسبة وإن لم تنفرد بنظام وتسمية خاصة بها منذ عهد النبي صلى الله عليه وسلم، لكنها كانت شائعة بأعمال النبي صلى الله عليه وسلم وأفعاله في السوق، وكذلك في أعمال من تبعه من الخلفاء الراشدين.
- للحسبة دور مهم في مجابهة الفساد الاقتصادي في الدولة، وذلك من خلال ممارستها للرقابة المالية وغير المالية على المؤسسات والأفراد على حد سواء.

- تتميز الحسبة باحتوائها على العديد من الأعمال، فقد يقوم المحتسب ببعض الأعمال التي يمارسها القاضي كالأحكام التي يتخذها في السوق، وكذلك تمارس النشاطات الاقتصادية كالاكتفاء بالجودة وضبط القيمة السوقية ومنع الاحتكار.
- التأليف في الحسبة بدأ منذ عهد مبكر في الدولة الإسلامية، وإن المؤلفات في كل المنهج النظري والتطبيقي للحسبة زادت على ثلاثين مؤلفاً.
- اهتم العلماء بالمنهج التطبيقي للحسبة اهتماماً كبيراً، وحاكوا المسائل الجارية في السوق وحلّوها ووضعوا لها القواعد الرصينة، وكذلك اهتموا بجميع أنواع الصناعات والتجارات وبيّنوا آلية العمل لأرباب الصنائع والتجار، بما يتوافق مع النظام الاقتصادي الإسلامي وينعش الحركة الاقتصادية في الدولة الإسلامية.

التوصيات:

- ضرورة التوسع في الرسائل الجامعية في موضوعي الحسبة النظرية والتطبيقية.
- الربط في الدراسات بين الجزئيات التي تحتويها الحسبة التطبيقية وبين واقع المؤسسات الاقتصادية الحالية.
- دراسة التطور المستمر للحسبة الذي واكب الازدهار الذي شهدته الدولة الإسلامية على مر العصور، مما يبرز الحضارة الإسلامية ومرونتها للمكان والزمان.
- العمل على تحقيق المخطوطات المتعلقة بالحسبة العملية وجعلها في متناول الباحثين والمجتمع ككل.

المصادر والمراجع

القرآن الكريم

- ابن الدبيع، وجيه الدين عبد الرحمن بن علي الشيباني. (2002). بغية الإربة في معرفة أحكام الحسبة (الطبعة الأولى; تحقيق: ط. ب. ج. الرفاعي). جامعة أم القرى.
- ابن الأخوة، ضياء القرشي (2001). معالم القرية في أحكام الحسبة (الطبعة الأولى; تحقيق: إ. شمس الدين). بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية.
- ابن الرفعة، أحمد الشافعي. (2009). الرتبة في الحسبة (تحقيق موفق العوض). السودان: جامعة أم درمان الإسلامية.
- ابن بسام، محمد المحتسب. (2016). نهاية الرتبة في طلب الحسبة (الطبعة الأولى; تحقيق موسى الفيفي). السعودية: دار الميمنة.
- ابن تيمية، أحمد. (2009). الحسبة في الإسلام. بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية.
- ابن خلدون، عبد الرحمن. (2004). مقدمة ابن خلدون (الطبعة الأولى; تحقيق عبد الله الدرويش). دار يعرب.
- ابن داود دمشقي، عبد الرحمن بن أبي بكر. (1996). الكنز الأكبر في الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر (الطبعة الأولى; تحقيق: م. ع. صميذة). بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية.
- ابن عبد الرؤوف، أحمد. (2005). آداب الحسبة والمحتسب (تحقيق فاطمة الإدريسي). بيروت-لبنان: دار ابن حزم.
- ابن قتيبة، عبد الله. (1987). أدب الكاتب (تحقيق علي فاعور). وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد.
- ابن قيم الجوزية، محمد. (1989). الطرق الحكمية في السياسة الشرعية (تحقيق نايف الحمد). دار عالم الفوائد.
- ابن كثير، إسماعيل. (1999). تفسير القرآن العظيم (الطبعة الثانية; تحقيق سامي السلامة). دار طيبة.
- ابن منظور، جمال. (1414). لسان العرب (الطبعة الثالثة). بيروت: دار صادر.
- الإمام مسلم، مسلم القشيري. (2000). المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم (صحيح مسلم) (الطبعة الأولى; تحقيق الفاريايبي). دار طيبة.

- التحبيبي، محمد بن أحمد بن عبدون. (2009). رسالة في القضاء والحسبة (الطبعة الأولى); تحقيق فاطمة الإدريسي). بيروت-لبنان: دار ابن حزم.
- الحسني، سيد. (2010). منهج علماء المالكية في تقرير أحكام الحسبة (رسالة دكتوراة). جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، السعودية.
- الشافعي، أبو عبد الله محمد بن إدريس. (1983). الأم (الطبعة الثانية). بيروت: دار الفكر.
- الشربيني، شمس الدين، محمد بن محمد، الخطيب. (1994). مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج (الطبعة الأولى); تحقيق: ع. م. معوض & ع. أ. ع. الموجود). بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية.
- الشيذري، عبد الرحمن. (2014). نهاية الرتبة في طلب الحسبة (الطبعة الأولى). بيروت-لبنان: منشورات الجمل.
- القحطاني، جلوس. (2017). دراسة في كتاب: نهاية الرتبة في طلب الحسبة لابن بسام. حولية كلية الدراسات الإسلامية والعربية للبنات في الإسكندرية. 33/6
- ابن عمر الكناني، يحيى. (2011). أحكام السوق (الطبعة الأولى); تحقيق إسماعيل خالدي). مركز البحوث الإسلامية إستانبول. (ISAM)
- المالقي، أبي عبد الله محمد بن أبي محمد السقطي الأندلسي. (2017). في آداب الحسبة (الطبعة الأولى); تحقيق خليل الجبوري). بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية.
- الماوردي، أبي الحسن علي بن محمد ابن حبيب البصري. (2006). الأحكام السلطانية (تحقيق أحمد جاد). القاهرة: دار الحديث.
- أنيس، إبراهيم، وآخرون. (2004). المعجم الوسيط. القاهرة: مكتبة الشروق الدولية - مجمع اللغة العربية.
- النتنر، عبد الرحمن نصر هاشم. (2015). ولاية الحسبة في العهد العباسي ودورها في حفظ الحياة الاقتصادية والحياة العامة (رسالة ماجستير). الجامعة الإسلامية - غزة، غزة.
- المبارك، محمد. (1970). آراء ابن تيمية في الدولة ومدى تداخلها في المجال الاقتصادي. دار الفكر.
- المعاينة، زريف مرزوق. (2000). نشأة الدواوين وتطورها في صدر الإسلام (الطبعة الأولى). الإمارات العربية: مركز زايد للتراث والتاريخ.
- اينالجبك، خليل. (2007). التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للدولة العثمانية (الطبعة الأولى); ترجمة عبد اللطيف الحارس). دار المدار الإسلامي.

- حاجي خليفة، عبد الله. (2008). كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون (تحقيق محمد يالتقايا ورفعت الكليسي). بيروت-لبنان: دار إحياء التراث العربي.
- حَبَنَكَّة، عبد الرحمن بن حسن. (1998). الحضارة الإسلامية أسسها ووسائلها وصور من تطبيقات المسلمين لها ولمحات من تأثيرها في سائر الأمم (الطبعة الأولى). دمشق: دار القلم.
- صالح، صالح. (2005). مكانة مؤسسة الحسبة في الاقتصاد الإسلامي ودورها في القضاء على الفساد الاقتصادي. قُدِّم في المؤتمر العالمي الثالث للاقتصاد الإسلامي، جامعة أم القرى. جامعة أم القرى.
- عبابنة، محمد. (2016). مؤسسة الحسبة في الدولة العثمانية ودورها في ضبط الأسواق. 6/31
- قرشي، حسن بن علي بن علي. (2010). منهج علماء الشافعية في التصنيف في علم الحسبة وتقرير أحكامها (رسالة دكتوراة). جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، السعودية.
- Bal, F. (2021). Yahya İbn Ömer El-Endülüsî. M. BULUT, İslam İktisadi Düşünce Tarihi. İstanbul: İZÜ YAYINLARI.

KAYNAKÇA

- Abâbine, M. E. (2016). *Muessesetu'l-Hisbe fi'd-Devleti'l-Osmâniyye ve Devruhâ fi Zabtî'l-Esvâk*. Mu'te li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, İnsan ve Toplum Bilimleri, 31(6).
- Bal, F. (2021). Yahya İbn Ömer El-Endülüsî. *İslam İktisadi Düşünce Tarihi içinde*. İstanbul: İZÜ YAYINLARI.
- Ebu Zekerîyya Yahya b. Ömer. (t.y.). *Ahkamü's-Sûk*. (Mahmut ALİ MEKKİ, Ed.) (1. bs.). Kâhire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye.
- el-Mâverdî, E.-H. A. b. M. b. H. el-Basrî. (2006). *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (A. Câd, Ed.) (1. bs.). Kâhire: Dâru'l-hadîs.
- el-Mübârek, M. (1970). *Arâ İbn Teymiyye fi'd-Devleti ve Medâ Tedâhulihâ fi'l-Mecâli'l-İktisâdî*. Dâru'l-fikr.
- El-Hasenî, S. M. b. M. (t.y.). *Minhâcu Ulemâi'l-Mâlikiyye fi Takrîri Ahkâmî'l-Hisbe*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Sa'ûd el-İslâmiyye, 2010.
- El-Kahtânî, C. binti F. b. Ş. (2017). Dirâse fî Kitâb: Nihâyeti'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe li-bni Bessâm. İskenderiyye: *Havliyyetu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-Benât*, 6(33), 14-57.
- Enis, İ. ve Komisyon. (2004). *El Mucemül Vasit* (4. bs.). Kahire: Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye - Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye.
- Es-Saktî'l-Endülüsî, E. A. M. b. E. M. (2017). *Fî Âdâbi'l-Hisbe*. (H. el-cuburi, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Eş-Şeyzerî, A. b. N. b. A. (2014). *Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe* (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Menşûrâtu'l-Cumel.
- et-Tatar, A. N. H. (2015). *Vilâyetu'l-Hisbe fi'l-Ahdî'l-Abbâsî ve Devruhâ fi Hıfzi'l-Hayâti'l-İktisâdiyye ve'l-Hayâti'l-Âmme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazze İslam Üniversitesi, Gazze.
- Habenke, A. R. bin hasan. (1998). *Al-ḥaḍārātu al'islâmiyyatu assasahâ wawasâ'iluhâ waşuwarun min taṭbîqâti almuslimîna lahâ walimuḥâtin* (1. bs.). Dimaşk: Daru'l-Kalem.
- Hacı Halife, A. (t.y.). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. (M. Ş. Yaltkaya ve R. B. Kilisli, Ed.). Beyrut-Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- İbn Abdirraûf, E. A. A. b. A. b. A. b. H. (2005). *Âdabu'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*. (F. el-İdrîsî, Ed.). Beyrut-Lübnân: Dâru İbn Hazm.
- İbn Abdûn Et Tüceybi, M. b. A. (2009). *Risale fi'l-Kada ve'l-Hisbe*. (F. El-İdrisi, Ed.). Beyrut-Lübnân: Daru İbn Hazm.
- İbn Bessâm, M. b. A. el-Muhtesib. (2016). *Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*. (M. b. Y. el-Hâşimî el-Fîfî, Ed.) (1. bs.). Suudi Arabistan: Dâru'l-Meymene.

- İbn Dâvûd ed-Dımeşkî, A. b. E. B. (1996). *El-Kenzu'l-Ekber fi'l-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. (M. O. Samıde, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Haldûn, A. b. M. (2004). *Mukaddimetu İbn Haldûn*. (A. b. M. Dervîş, Ed.) (1. bs.). Dâr Ya'rub.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ş. M. b. E. B. ez-Zer'î ed-Dımeşkî. (2019). *Et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*. (N. b. A. el-Hamed, Ed.) (4. bs.). Riyâd: Dâru Atââtî'l-İlm.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. b. Ö. el-Kureşî el-Basrî ed-Dımeşkî. (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. (S. b. M. es-Selâme, Ed.) (2. bs.). Dâr Tayba.
- İbn Kuteybe, E. M. A. b. M. (t.y.). *Edebu'l-Kâtib*. (A. Fâ'ûr, Ed.). Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd.
- İbn Manzûr, C. M. M. (t.y.). *Lisânu'l-Arab*. Suudi Arabistan: Dâr Âlemi'l-Kutub.
- İbn Teymiyye, A. b. A. (t.y.). *El-Hisbe fi'l-İslâm*. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnu'd-Deyba, E.-A. A. b. M. b. A. eş-Şâfi'î. (2009). *Bugyeti'l-irbe fi ma'rifeti ahkâmi'l-hisbe*. (M. b. A. el-İvaz, Ed.). Sûdân: Câmi'atu Ümmi Dermân el-İslâmiyye.
- İbnu'l-Uhve, Z. M. b. M. b. A. el-Kureşî. (2001). *Me'âlimu'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*. (İ. Şemsuddîn, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'r-Rif'a, E.-A. N. A. b. M. b. A. el-Ensârî. (2009). *Er-Rütbe fi'l-hisbe*. (M. b. abduallah elavaz, Ed.). Sûdân: Câmi'atu Ümmi Dermân el-İslâmiyye.
- İmam-ı Şafii, E. A. M. b. İ. b. A. eş-Şâfi'î. (1983). *Kitabul Um* (2. bs.). Beyrut-Lübnân: Darul Fikr.
- İnalçık, H. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (A. el-Hâris, Çev.) (1. bs.). Dâru'l-Medâri'l-İslâmî.
- Kureşî, H. b. A. b. A. (2010). *Menhecu Ulemâi's-Şâfi'iyye fi't-Tasnîfi fî İlmi'l-Hisbe ve Takrîri Ahkâmihâ*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Sa'ûd el-İslâmiyye, Suudi Arabistan.
- Muayta, Z. M. (2000). *Neş'etü'd-devavîn ve Tavruha fî sadri'l-islâm*. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü Zayid li't-türâsi ve't-târîh.
- Müslim, M. b. H. b. M. el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, Ebu'l-Huseyn. (2000). *Sahîhu Müslim*. (el-Fâryâbî, Ed.) (1. bs.). Dâr Tayba.
- Sâlihî, S. (t.y.). *Mekânetu Muesseseti'l-Hisbe fi'l-İktisâdi'l-İslâmî*. Üçüncü Dünya İslam Ekonomisi Konferansı, sunulmuş bildiri, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi.
- Şirbînî, M. b. M., el-Hatîb. (1994). *Muğni'l-Muhtâc İlä Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*. (A. M. Mî'vaz ve Â. A. Abdulmevcûd, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Yazarın her birinin mevcut araştırmaya katkı oranı aşağıda belirtildiği gibidir:

Yazar'ın araştırmaya katkı oranı %100'dür.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

HAKEM DEĞERLENDİRMESİ

Dış Bağımsız

نسبة المساهمة للباحثين

تم تحديد نسبة مساهمة كل كاتب في البحث الحالي كما يلي:

نسبة مساهمة الكاتب في البحث هي 100%.

بيان التصادم

لا يوجد أي ارتباط مالي أو شخصي مع أي فرد أو مؤسسة في البحث. لا يوجد تصادم مصالح في البحث.

التصريح الأخلاقي للبحث

تم الالتزام في هذا البحث بجميع القواعد المحددة في "دليل أخلاقيات البحث العلمي والنشر لمؤسسات التعليم العالي". تم الامتثال لجميع القواعد المذكورة في القسم الثاني من الدليل تحت عنوان "أفعال تتعارض مع أخلاقيات البحث العلمي والنشر".

ŞİRKETLERİN TEMEL FİNANSAL VERİLERİNDE HELAL STANDARTLARA İHTİYACIN NİTEL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ^a

Ahmet TAHİROĞLU^b

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye

İbrahim Güran YUMUŞAK^c

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 19 Ocak 2024

Kabul: 10 Şubat 2024

JEL Sınıflandırma:

M40

M42

M49

Anahtar Kavramlar:

Finansal tablolar, Helal standartları, Bilanço, Gelir tablosu, muhasebe, Helal

ÖZ

Bu çalışmanın konusu; şirketlerin temel finansal verilerinde (bilanço ve gelir tablosu) helallik ile ilgili bir denetime ve ayırtırmaya olan ihtiyacın araştırılmasıdır. Çalışmamız, “Finansal Tabloların Helal Standartları Açısından Derecelendirmeye ve Denetime Uygunluğunun Araştırılması ve Öneriler” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Çalışmada ihtiyaç analizi bağlamında derinlemesine mülakat nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında konu ile alakalı alanlarda uzman olan kişiler hedef kitle olarak seçilerek toplamda 17 kişi ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Akademisyen, katılım bankası yöneticileri, mali müşavirler, hukukçu, iş insanı derneği yöneticisi, ilişkili kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan uzmanlar olmak üzere kadar geniş bir katılımcı kitlesine ulaşılmıştır. Araştırmada tüm sektörleri kapsayacak şekilde finansal verilerde helal standartların oluşturulması ve uygulanmasına ihtiyaç olduğu, bu tip bir uygulama ve denetimin bağımsız denetçiler tarafından yapılması gerektiği, helal standartlar ile ilgili yapılacak uygulamaların bu konuda hassasiyeti olan kişi ve kurumların tercihlerini belirmede kolaylık sağlayacağı öne çıkan tespitlerdir.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1422785>

^a Makale, “Finansal Tabloların Helal Standartları Açısından Derecelendirmeye ve Denetime Uygunluğunun Araştırılması ve Öneriler” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

^b **Sorumlu Yazar:** Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi E-posta: ahmettahiroglu61@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2470-1787>

^c Prof. Dr., İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi E-posta: ibrahim.yumusak@izu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1655-9872>

Kaynak göster: Tahiroglu, A. ve Yumusak, İ.G (2024). Şirketlerin Temel Finansal Verilerinde Helal Standartlara İhtiyacın Nitel Araştırma Yöntemi ile İncelenmesi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(2), 105-140, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1422785>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

EXAMINING THE NEED FOR HALAL STANDARDS IN FINANCIAL DATA OF COMPANIES USING QUALITATIVE RESEARCH METHOD^aAhmet TAHİROĞLU^b*İstanbul Sabahattin Zaim University, Türkiye*İbrahim Güran YUMUŞAK^c*İstanbul Sabahattin Zaim University, Türkiye***ARTICLE INFO****Article history:**

Received: January 19, 2024

Accepted: February 10, 2024

JEL Classification:

M40

M42

M49

Keywords:

Financial Statements,

Halal Standards,

Balance Sheet,

Income Statement,

Accounting,

Halal

ABSTRACT

The subject of this study is to investigate the need for an audit and separation of companies' basic financial data (balance sheet and income statement) regarding halalness. Our study is derived from the PhD thesis titled "A Research On Suitability Of Financial Statements To Rating And Auditing For Compliance To Halal Standards And Some Proposals". In the study, in-depth interview qualitative research method was used in the context of need analysis. Within the scope of the research, experts in relevant fields were selected as the target audience and in-depth interviews were conducted with a total of 17 people. A wide range of participants were reached including academicians, participation bank managers, financial advisors, lawyers, business association managers and expert working in related public institutions and organizations. The prominent findings of the research are that there is a need to establish and implement halal standards in financial data to cover all sectors, that such an application and audit should be carried out by independent auditors, and that the practices regarding halal standards will make it easier to determine the preferences of individuals and institutions that are sensitive on this issue.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1422785>

^a The article is derived from his doctoral dissertation titled "Investigation of the Compliance of Financial Statements to Rating and Auditing in terms of Halal Standards and Suggestions".

^b **Corresponding Author:** Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, E-mail: ahmettahiroglu61@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2470-1787>

^c Prof. Dr., İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, E-mail: ibrahim.yumusak@izu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1655-9872>

To cite this article: Tahiroglu, A and Yumusak, İ.G.,(2024). Examining The Need For Halal Standards In Financial Data Of Companies Using Qualitative Research Method. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(1), 105-140, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1422785>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

GİRİŞ

Ticari faaliyetleri etkileyen ve şekillendiren çok sayıda olgu vardır. Kar elde etmek, büyümek, varlığını devam ettirmek, topluma fayda sağlamak bunlardan başlıcalarıdır. Topluma fayda sağlamak ya da sosyal fayda başlığı altında, faaliyet gösterilen toplumun inanç, gelenek ve görenek gibi önemseydiği hususlara uyumlu hareket etmek işletmelerin dikkate aldığı hususların başında gelmektedir. İnsanların finans ve ekonomiye dair işlemlerdeki tercihlerini sağlıklı bir şekilde yapabilmeleri için muhatap olacakları şirket ve kurumların işleyişine dair fikir sahibi olma istekleri tabiidir. Dini hassasiyetler, insanların finans ve ekonomiye ilişkin tercihlerinde önemli yer tutmaktadır. Bu tip hassasiyetlere en çarpıcı örnekler olarak alkol satılan işletmeden alkol dışında bir ürün almama eğilimi yahut faizli bankadan fon kullanmama eğilimleri gösterilebilir. Elbette bu hassasiyetleri çevreyi zarar verme, çocuk işçi çalıştırma, fosil yakıt kullanma, savaş sanayine destek olma gibi farklı başlıklarda çeşitlendirmek mümkündür. Ancak çalışmamızı Türkiye özelinde ve helallik konusu ile ilgili hassasiyetler bağlamında sınırlandırmayı uygun gördük. Türkiye’de ticari manada helal standardı sadece finans (bankacılık, sigorta), gıda ve turizm firmalarına yönelik olarak, sınırlı şekilde uygulanmaktadır. Oysa helal ölçüsü sadece bu üç sektörün mal ve hizmetleri ile sınırlı değildir. Helallik prensibinin şirketlerin kuruluş aşamasından başlanarak işe alım, sipariş sözleşmeleri, yabancı kaynak temini, reklam-tanıtım faaliyetleri gibi tüm faaliyetlerinde tatbik edilmesi gerekir. Tüm faaliyetlerin finansal boyutunu göstermesi açısından özellikle finansal verilerde helal standartların tatbik edilmesinin kritik olduğu açıktır. Çalışmamızın genel kapsamı da firmaların finansal verileri ile ilgili helallik konusunda bir çalışma ve ayrıştırmanın gerekliliğine ilişkin ihtiyacın araştırılmasıdır. Çalışmanın amacı; Türkiye’de faaliyet gösteren “finansal kuruluş” kapsamı dışında kalan şirketlerin finansal verilerinde helallik ile ilgili bir çalışma ve ayrıştırmaya olan ihtiyacın araştırılmasıdır. Finansal verilerden kasıt, temel finansal tablolar olan bilanço ve gelir tablosudur. Şirketlere yatırım yapmak, şirkette çalışmak, şirkete kredi vermek yahut ortak iş yapmak isteyen; bu işleri yaparken İslam iktisadına ilişkin prensiplerin dışına çıkmamayı amaç edinen kişi, kurum ve kuruluşlara sağlıklı bir değerlendirme imkânı kazandırmak nihai amaç olarak belirlenmiştir. Derinlemesine mülakat soruları mevcut finansal tabloların helallik prensiplerinin uygulanmasına yönelik beklentileri

karşılıklı karşılamadığının tespiti, bu konuda yeni çalışmalara olan ihtiyacın tespiti, reel sektör ihtiyaçlarına uygun şekilde yeni çalışmalarda yer verilmesi gereken hususların belirlenmesi, konunun hukuki boyutlarının anlaşılabilmesi ve uygulamaya yönelik görüşlerin alınması gibi hususlara açıklık getirecek şekilde oluşturulmuştur. Katılım bankacılığı, tekâfül sigortacılığı gibi finans sektörü çatısı altında standartlara bağlanmış bazı uygulamalar dışında tüm sektörleri kapsayacak bir helal standartlar bulunmamaktadır. Tüm sektörler için helal standartlara dair ihtiyacın analizi bağlamında derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Konu ile ilgili alakaları ve teknik birikimleri nedeniyle katılım bankası yöneticileri, mali müşavirler, rating kuruluşu yöneticileri, portföy yönetim şirketi yetkilileri, avukat, akademisyen ve iş insanları derneği yetkilileri ile mülakatlar yapılmıştır. Mülakatların bir kısmı yüz yüze yapılmış olmakla birlikte ilgili dönemde yaşanan koronavirüs salgını nedeniyle bazı katılımcılar ile internet tabanlı platformlar üzerinden karşılıklı, birkaç tanesi ile de yazılı olarak yapılmıştır. Konunun muhasebe temelli olması nedeniyle mali müşavirlik alanında çalışan kişilerle daha detaylı ve uzun görüşmeler yapılmıştır. Muhataplara, 3-4 tanesi uzmanlık alanlarına göre farklılaştırılmış olmakla birlikte 9-14 arasında değişen önceden hazırlanmış sorular yöneltilmiş, görüşmenin seyrine göre yan sorular yöneltilmiştir. Bu yönüyle yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinin uygulandığı söylenebilir. Temel finansal tablolarda helallikle alakalı bir çalışma ve ayrıştırmanın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için finansal tabloların bizzat kendisinin şeffaf ve güvenilir olması icap eder. Bilen ve Şahan'ın "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutunun Parasal (Sabit) Oran ve Hareketli Ortalamalar Yöntemi ile Ölçülmesi" başlıklı makalesinde 2021 yılı verilerine göre hesapladıkları GSYİH içerisinde kayıt dışılık oranı %20.84 (Hareketli Ortalamalar Yöntemi)'tür (Şahan & Bilen, 2023). Türkiye ekonomisindeki kayıt dışılık oranının yüksek olması çalışmanın en önemli kısıtı olarak öne çıkmaktadır. Çalışmanın diğer bir kısıtı ise finansal verilerin tanzim edilmesinde gerekli şeffaflığın gösterilmemesi ve detay bilgi paylaşımında isteksizliktir. Başka bir kısıt ise, finansal tablolarda helallik kapsamında bir ayrıştırma yapabilmek için firmaların faaliyet konularına göre farklı uzman denetmenlere ve sektörlerle göre farklılık arz eden ürünlerin içeriği ile ilgili şüpheleri gidermek için detaylı inceleme yapacak laboratuvar ve analiz merkezlerine ihtiyaç duyulmasıdır. Ayrıştırma önerileri çerçevesinde

denetim ve raporlama yapabilecek kurumsallaşmış yapıların bulunmaması da aynı kapsamda değerlendirilmesi gereken bir kısıt olarak öne çıkmaktadır.

TEMEL FİNANSAL TABLOLARDA HELAL STANDARTLARINA İHTİYACIN ANALİZİ VE TEKNİK OLARAK UYGULANABİLİRLİĞİ

Sözlükte mastar olarak “caiz, mübah ve serbest olmak, ruhsat vermek, Harem’den veya ihramdan çıkmak gibi manalara gelen helal kelimesi isim olarak haramın karşılığıdır. Dini literatürde mükellefin yapıp yapmamakta özgür bırakıldığı davranışları ifade eder (Demirci, TDV İslam Ansiklopedisi, 2021). Bir mal, hizmet veya işlemin helal olup olmadığının değerlendirilmesi esasen tafsilatlı fıkıh bilgisi ve farklı yetkinliklere sahip olmayı gerektiren, mesuliyeti yüksek bir iştir. Maide Suresi’nin 87. ayetinde Allah’ın helal kıldığı şeyleri haram kılmanın “sınırı aşmak” olarak ifade edilmesi (elbette tersi için de benzer durum düşünülebilir) bu tip hususlarda sorumluluğun ne denli yüksek olduğunu göstermesi bağlamında dikkate değerdir. Çalışmamızda “helal” kelimesinin fıkhi bir hüküm belirtmek bağlamında değil, kelimenin bilinirliğinden yola çıkarak “tayyib” kelimesinin yerine kullanımı tercih edilmiştir. Tayyib, temiz ve yararlı olduğundan dolayı insan fitratına uygun gelen, aklın ve dinin benimsediği şeyler ile ilgili kullanılan bir Kur’an tabiridir. Kötü, pis, iğrenç ve çirkin şey manasında kullanılan “habis” kelimesinin tersi olarak düşünülebilir (Yerinde, 2021). Finansal tablolarda helal standartlardan kasıt, üzerinde ihtilaf bulunan, tartışmaya açık başlıklardan ziyade üzerinde genel bir mutabakat bulunan temel İslami ilkelere uyumdur. Finansal tablolarda helal standartlarının belirlenmesi, uygulanması, denetlenmesi ve derecelendirilmesi konuları ile ilgili olarak ihtiyaç analizi bağlamında derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Araştırmalarda temel finansal tablolarda helal standartları uygulamasına ihtiyacın bulunup bulunmadığı konusu başta olmak üzere, standartların teknik olarak uygulanabilirliği, denetimi, faydasına dair soruların yanıtları alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Finansal tablolarda helal standartlarına ihtiyacın araştırılması ana amaç olmakla birlikte standartların oluşturulması, uygulanması, denetlenmesi,

derecelendirilmesi, konunun hukuki boyutuna dair uzman görüşlerinin alınması bağlamında derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Konu ile ilgili katılım finans alanında yapılan sınırlı çalışmalar dışında uygulamaya dönük çalışma bulunmaması nedeniyle konu ile ilgili teorik çerçeveyi oluşturmak, teknik olarak uygulanabilirliğini değerlendirmek, hukuki yansımaları ile ilgili bilgi almak, akademik alandaki görüşleri almak, katılım finansı ve reel sektör temsilcilerinin konuya bakışları hakkında fikir edinmek gibi maksatlarla derinlemesine mülakat yöntemine ihtiyaç duyulmuştur. Bu minvalde katılım bankası yöneticileri, mali müşavirler, rating kuruluşu yöneticileri, portföy yönetim şirketi yetkilileri, avukat, akademisyen ve iş insanları derneği yetkilileri ile mülakatlar yapılmıştır. Mülakatların bir kısmı yüz yüze yapılmış olmakla birlikte koronavirüs salgını nedeniyle bazı katılımcılar ile internet tabanlı platformlar üzerinden karşılıklı, birkaç tanesi ile de yazılı olarak yapılmıştır. Konunun muhasebe temelli olması nedeniyle mali müşavirlik alanında çalışan kişilerle daha detaylı ve uzun görüşmeler yapılmıştır. Muhataplara, 3-4 tanesi uzmanlık alanlarına göre farklılaştırılmış olmakla birlikte 9-14 arasında değişen önceden hazırlanmış sorular yöneltilmiş, görüşmenin seyrine göre yan sorular yöneltilmiştir. Konu ile ilgili güncelde, özellikle reel sektör bağlamında uygulama örneği bulunmadığından muhataplarla yapılan görüşmelerde verilen yanıtlar ağırlıkta kişisel görüş, deneyim ve kanaatleri ihtiva etmektedir. Muhatapların bir bölümünün kamu çalışanı olması ve görüşlerinin kurumsal bağlayıcılık teşkil edebilme durumu, bazı muhatapların isim ve kurumsal kimliklerinin saklı tutulması şartı ile soruları yanıtlamış olması dikkate alınarak mülakat yapılan kişilerin isimleri ve çalıştıkları kurum gizli tutulmuştur. Bu bilgiler, çalışmanın türetildiği “Finansal Tabloların Helal Standartları Açısından Derecelendirmeye ve Denetime Uygunluğunun Araştırılması ve Öneriler” doktora tezi jürisi ile paylaşılmıştır.

Derinlemesine Mülakat Soru Ve Yanıtları

Derinlemesine mülakat soru ve yanıtları değerlendirmeyi kolaylaştırmak adına tarafımızca tablolar halinde sınıflandırılmıştır. İlgili tabloların birinci sütunlarında mülakat yapılan 17 katılımcının çalıştıkları sektör ve pozisyonlarına dair özet tanımlamalar yapılmış, her katılımcıya “K:1, K:2” şeklinde numaralar verilmiştir. İkinci sütunlarda ise verilen yanıtlar özetlenmiştir. Katılımcılar, çalışmanın konusuna dair fikri olabilecek

kişilerden seçilmiş olmakla birlikte bazı sorular katılımcının uzmanlık alanı gözetilerek farklılaştırılmış yahut hiç sorulmamıştır. Tablolarda bu tip sorulara ilişkin açıklamalara, cevaplar kısmında yer verilmiştir. Ortak sorular (6.2.1.) ve farklılaştırılmış sorular (6.2.2.) ayrı bölümlerde detaylandırılmıştır. Farklılaştırılmış sorular ayrıca uzmanlık alanı ve konu başlığı dikkate alınarak alt gruplamaya tabi tutulmuştur.

- Ortak Sorular

Çalışma konusuna dair görüş alınmak istenen ana başlıklar “ortak sorular” olarak tüm katılımcılara yöneltilmiştir. Teknik ya da uzmanlık alanına göre farklılaştırılmış sorular, konunun ilgili boyutuna hâkim olmadığı değerlendirilen katılımcılara yöneltilmemiştir. İkinci bir teknik olarak ortak soruların bir kısmı katılımcının uzmanlık alanına göre farklılaştırılarak yahut tamamen değiştirilerek katılımcıya yöneltilmiştir. Katılımcının mülakat için ayırabildiği süreye, konu ile ilgisine, görüş verme istek ve arzusuna göre soru sayı ve çeşitliliği farklılaşmıştır. Katılımcıların çoğunun yanıtladığı 13 ortak soru bulunmaktadır.

1. Ticari faaliyetlerde helal - haram ayrımı yapılması gerekir mi?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	Kesinlikle gerekir. Çok doğru bir ayrımdır. İslami finansın temelinde bu ayrım vardır.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Gerek çalıştığım sektör (Katılım Bankacılığı), gerek çalıştığım kurum, gerekse şahsi kanaatim helal haram ayrımını gözetmeyi gerektiriyor.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Gerekir.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Bir Müslüman için böyle bir ayrımın yapılması inancını yaşamasında kolaylık sağlayacaktır ve şahsi kanaatim gerekli olduğu şeklindedir
K : 5 Menkul Değerler-Uzman	Evet, bu durum (İslami hassasiyeti olan) hem tüketiciler için hem de yatırımcılar ve kreditorler için elzemdir.

K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Yapılması gerekir. Biz de buna dikkat eden bir kurumuz, daha doğrusu temel prensiplerimizden birisi bu.
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Kesinlikle gerekir.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Helal ve haram o kadar birbirine karıştı ki ayırmak oldukça zor. Böyle bir çabaya gerek olmadığını düşünüyorum.
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Sadece ticari faaliyetlerde değil, Müslüman toplumların her türlü faaliyetinde helal - haram ayrımı yapılması gerektiği kanaatindeyim.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Kesinlikle gerekir. Yapılması da mümkündür.
K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Ticari faaliyetlerin paydaşlarının veya yatırımcılarının bu yönde tercihleri ve hassasiyetleri olabileceğini göz önüne aldığımızda evet gerekir.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Yapılması gerekir. Haram olan bir şeyin ticareti de haramdır.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Tabii ki gerekir.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Bir Müslüman olarak Allah'ın emir ve yasaklarının, Resulünün koyduğu kuralların ticari faaliyetler dahil hayatın her alanını yansıtılması gerektiğini düşünüyorum. Dolayısıyla sadece ticari faaliyetlerde değil hayatın her alanında helal haram ayrımının yapılması gerekir.
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Helal kavramı Müslüman tüketicilerin satın alma tercihlerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve Müslüman tüketicilerin helal kavramına uygun ürünler arayışı söz konusudur. Bu hassasiyetlerin dikkate alınması gerekir.
K:16 İş İnsanları Derneği - Malezya Temsilcisi/ Kıdemli Yatırım Analisti	Bence helal haram ayrımı yapılması gerekmiyor. Muamelatta esneklik olması lazım. Çok gerekli bulmuyorum. Temel noktalarda dikkat etmek lazım tabi. Özellikle niyete dikkat etmek lazım.

K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	İslami esaslara uygun olarak çalıştığını ilan ve iddia eden işletmeler ve müesseseler için helal-haram ayrımı kesin olarak yapılmalıdır.
--	--

2. Helal iş ve ürünler konusunda yeterli farkındalığın bulunduğunu düşünüyor musunuz?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	Hem ticaret ve sanayi erbabında hem de finans alanında yeterli farkındalık bulunduğunu düşünmüyorum.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Çok düşünmüyorum. Çünkü insanların helal gıda haricinde bir farkındalığının bulunduğunu veya böyle bir ihtiyacın farkında olduklarını sanmıyorum.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Yok, kesinlikle yeterli farkındalığın bulunduğunu düşünmüyorum.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Toplumda bu hususta yeterli farkındalığın olduğunu düşünmüyorum. Katılım bankacılığının sektördeki %6-7'lik payı da bunun göstergesi.
K : 5 Menkul Değerler-Uzman	Hayır, maalesef ki yeterli farkındalık bulunmuyor. En hassas insanlar dahi bazen helalliği göz ardı edebiliyor.
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Şöyle, genel bir algı ve beklenti var. Ama iş pratiğine baktığınızda bunları ayırt edecek, şirketlerin faaliyetleri, iş yapış şekilleri ve ürünler noktasında yeterli farkındalık yok gibi gözüküyor
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Hayır düşünmüyorum. Hassasiyeti olan (az sayıda) insan bu hassasiyetleri çerçevesinde hareket ediyor.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Hayır, zannediyorum çoğu kimse de benim gibi helal-haram ayrımının yapılmasının zorluğundan, ikisini ayırmanın imkansız yakın olmasından dolayı bu konuda hassasiyete sahip değil

K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Helal iş ve ürünler konusunda tam olarak yeterli olmasa da son dönemdeki atılımlar, helal akreditasyon kurumu gibi yapıların oluşturulması ve özellikle Cumhurbaşkanlığının konuyla ilgili isteğini ve niyetini göz önünde bulundurduğumuzda belli bir farkındalık seviyesine ulaştığımızı düşünüyorum.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Yeterli düzeyde farkındalığın bulunduğunu düşünmüyorum. İnsanların genelinde helal ve haramın ayıramayacak boyutta birbirine karıştığı kanaati hâkim.
K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Hayır.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Genel manada var, fakat her zaman artırılabilir
K: 13 İlahiyat Profesörü	Hayır.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	İslami hassasiyeti yüksek olan insanlar bu tip ürünleri araştırdığı ve bildiği için onlarda bir farkındalık var. Ancak kanaatimce bu tip insanların toplumumuzdaki oranı %10-15'i geçmez. %85'lik kısımda ise böyle bir farkındalık olduğunu düşünmüyorum.
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Dünyada yaşayan yaklaşık 1,8 milyar Müslüman nüfusun helal iş ve ürünlere ilişkin ilgi ve talebi giderek artmaktadır ve helal gıda dünyanın en hızlı büyüyen pazarı haline gelmiştir. Bu minvalde artan bir farkındalıktan söz edilebilir.
K:16 İş İnsanları Derneği - Malezya Temsilcisi/ Kıdemli Yatırım Analisti	Geçmişte ABD, Almanya, Suudi Arabistan ve Bahreyn'de yaşadım. 10 Yıldır da Malezya'da yaşıyorum. Benim bulunduğum çevredeki Müslümanlarda helal iş ve ürünler noktasında yeterli farkındalığı gördüm. Dikkat ediyorlar.
K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	Hayır. Farkındalığın oldukça düşük olduğunu düşünüyorum.

3. Helal sertifikasyonu" dediğinde aklınıza gıda dışında bir sektör geliyor mu?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	Geliyor. Finans var, hizmet sektörü var.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Hayır gelmiyor. Esasında tıp sektöründe aşuların hangi hayvan katkılarıyla üretildiğine kadar detaylara girmek lazım
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Birincisi, finans tarafında olduğum için bu konularda yapılan çalışmaları bildiğimden "geliyor" derim. Ama sokaktaki vatandaşa sorsanız gıda dışında bir sektör gelmez kimsenin aklına.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	İçinde olduğum için finans sektörü geliyor. Ancak bunun dışında herhangi bir sektör gelmiyor
K : 5 Menkul Değerler- Uzman	Evet, özellikle muhafazakâr konseptteki turizm tesisleri, katılım bankacılığı gibi.
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Finans geliyor, biz de finans tarafındayız. Aslında sadece gıda değil de tüm sektörlerde olması gereken bir zorunluluk bu bizim açımızdan
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Benim aklıma ilk turizm sektörü geliyor, başka da gelmiyor.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Hayır gelmiyor.
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Üretim veya işleme sürecinde girdilerin veya süreçlerin helal veya haram olabileceği her sektörün "helal sertifikasyonu"na tabi olabileceğini düşünüyorum. Örneğin; kozmetik, ilaç, tekstil, turizm ve finans gibi sektörler.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Elbette geliyor, sadece gıdada helallik yok. Örneğin biz finans sektöründeyiz ve bu konuda helalliği önemseyen çok insan var. İslam dini hayatın her alanına hükmettiğine göre tüm sektörler için helal sertifikasyonunu düşünebiliriz.

K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Hayır.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Turizm, helal test laboratuvar hizmetleri, kozmetik, helal kalite yönetim sistemleri geliyor.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Turizm geliyor. En son da finans geliyor maalesef.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Ben bir avukat olduğum için her türlü mevzuda (sektörde) bunu değerlendirme olanağım var. Ama toplumun genel ortalaması açısından düşünürsek insanların aklına gıda dışında bir sektör gelmez.
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Helal belgelendirmesi (sertifikasyonu) dendiğinde akla ilk olarak helal gıda kavramı gelse de helal belgelendirme günümüzde sadece gıda ürünleri ile sınırlı kalmamakta; turizm, kozmetik, lojistik ve tekstil, eczacılık ürünleri gibi pek çok mal ve hizmet sektörünü kapsamaktadır.
K:16 İş İnsanları Derneği - Malezya Temsilcisi/ Kıdemli Yatırım Analisti	Gıda ve turizm sektörü geliyor.
K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	Evet. İslami hassasiyeti olan insanların hayatlarının her aşamasını İslami prensiplere uygun hale getirmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda Helal finansman, helal giyim, helal gıda, helal sigorta vb. gibi her alanda faaliyet göstermek gerekmektedir.

4. Mevcut durumda; faaliyetleri helal çerçevede olan bir şirkette çalışmak isteyen, böyle bir şirketle iş yapmak isteyen, böyle bir şirkete ortak olmak isteyen kişi ya da firmalar açısından tercihlerini rahatça yapabilmelerini sağlayan bir yöntem/derecelendirme/sınıflandırma mevcut mudur? Bu tarz bir ayırtırmaya gerek var mıdır?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	İslami endeksler gibi bazı uluslararası standartlar mevcut. Bu tarz bir ayırtırmaya da kesinlikle gerek var. Sadece finans tarafını değil tüm işletme faaliyetlerini kapsayan bir kurallar seti oluşturmak daha faydalı olabilir.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Böyle bir yöntem yok. Böyle bir ayırtırmaya tabii ki gerek var. Biz bu sektörde olmaya ve payımızı artırmaya çalışıyorsak demek ki bu tarz bir ayırtırmayı gerekli kılacak bir kitle var. (Böyle bir kitle varsa) O zaman böyle bir araştırmaya gerek var.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Halihazırda böyle bir kurum da yok böyle bir işleyiş de yok. Böyle bir ayırtırmaya gerek var.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Böyle bir uygulamadan eğer var ise haberdar değilim ama olduğunu da sanmıyorum. Uygulanabilirliğini de zor görüyorum. Gıda ve finans alanında bile yeterli mesafenin alındığını söyleyemiyoruz.
K : 5 Menkul Değerler- Uzman	Borsa İstanbul'da işlem gören şirketler için Katılım Endeksi mevcut. Halka açık olmayan şirketler içinse katılım bankalarının kendi iç yönergelerinde belirlemiş olduğu kriterler bulunuyor
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Genel olarak yok. Sadece finans sektöründe katılım endeksi kriterleri var. Onun dışında kriterler olduğunu duymadım. Bu tarz bir ayırtırmaya gerek var.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	İslami endeksler ve bizim firmamız gibi derecelendirme şirketleri mevcut ancak bu çalışmaların raporları ile ilgili farkındalık düşük. Bu çalışmaların yaygınlığı ve farkındalığından karnemiz zayıf diyebilirim.

K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Hayır, yoktur. Evet, gereklidir.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Kurumumuz, Helal Kalite Yönetim Sistemi Standardı oluşturulmaktadır. Bu tamamlandığında yayınlanacaktır, bu konuda kullanılabilir
K: 13 İlahiyat Profesörü	Bir İslam toplumunda tüm işletmeler genel olarak meşru iş yapıyor kabul edilir. Fakat günümüzde ticari faaliyetler genel olarak globalleşti ve helallik takibi zor hale geldi. Bundan dolayı bahsettiğiniz tarzda bir derecelendirme ve sınıflandırmaya ihtiyaç var. Fakat günümüzde her isteyen arzu ettiği işletmeyi rahatlıkla değerlendirip kararını şekillendirebileceği derecede bir kriter seti elimizde yok.
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Henüz böyle bir derecelendirme mevcut değildir. Fakat bir ticari faaliyetin helal sayılabilmesi için ürünün helal olmasının yeterli olamayacağından hareketle, üretim dışında lojistik, tanıtım, finans, satın alma, pazarlama gibi tüm basamaklarda da fedakarca bir çalışma yapılması gerekmektedir.
K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	Helal çerçevede faaliyet göstermek isteyen firmalar açısından rahat bir ortam sağlayan yöntem, derecelendirme ve sınıflandırma hali hazırda ülkemizde bulunmamaktadır. İslami hassasiyeti bulunan müşteri, yatırımcı ve diğer paydaşlar açısından bu tür bir ayırtırma yapmak elzemdir.
Not) Katılımcı 7-8-9-14-16'ya uzmanlık alanına göre farklılaştırılmış soru sorulmuş olup bölüm 6.2.2.'de detaylandırılmıştır.	

5. Alkol, domuz eti, kan ve leş gibi malların ticaretini yapılmıyorsa, faizli borç verilmiyorsa helal bir ticari faaliyet yapıyor denebilir mi?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
--	----------

K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	Bence denilemez. Yapılan ticaretin ve ticaret konusu olan tüm faaliyetlerin de İslami prensiplere uygun olup olmadığına bakılması gerekir.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Sadece bunlarla sınırlanamaz, bunları yapmıyorsa helal bir ticaret yapılıyor denemez. Uyuşturucu da yok burada mesela. Kul hakkı yenmesi de eklenebilir. Biz bir şirkete İslami kurallara uygun faaliyet gösteriyor diyorsak o zaman İslami çerçevedeki tüm kurallara uyduğunu varsayıyoruz.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Yok, bunların dışında da birçok faktör var dikkat edilmesi gereken. Misal çalışan hakkının düzgün verilip verilmediği meselesi çok temel bir konu, ama şu an bunun çok uzağındayız.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Bu konu fıkhî bir mesele olduğu için herkesin kafasına göre bir yorum yapmasını doğru bulmuyorum. Ama içsel olarak bu kadar basit olmaması gerektiği kanaatindeyim.
K : 5 Menkul Değerler-Uzman	Kısmen evet.
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Bunlar tabii helal haram noktasında (temel) kriterler ama bunların dışında da olması lazım. Yani mesela işçisinin hakkını vermiş mi ? İş kanunlarına uyuyor mu? Bunun gibi daha geniş kapsamlı değerlendirmekte fayda var.
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Şu anki şartlar düşünüldüğünde denilebilir.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Evet söylenebilir.
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Tam olarak denemez diye düşünüyorum. Çünkü mal ticaretiyle ilgili olarak sadece haram olan malın alınıp satılması değil, önceki cevabımda da belirttiğim üzere söz konusu mala ilişkin girdilerin veya süreçlerin de helal olması gerektiği kanaatindeyim.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Denilemez, çünkü helallik mevzuu sadece bunlarla sınırlı değil.
K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Hayır.

K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Haram olan bir ticaret yapılmadığı ve helal dairesinde bulunduğu sürece helal ticari faaliyet yapılıyor denebilir.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Bunların yanında hileli işlemlere de başvurmamalı, yanıltıcı reklam yapmamalı, ölçü ve tartıyla oynamamalı, İslam dininin ticari hayatta yasak kıldığı diğer eylemlere de girmiyor olmalı. Soruda bahsedilen hususlara diğer belirttiğim şeyler de eklenirse bu işletme helal ticaret yapıyor denebilir. Soruda belirtilen maddeler yeterli olmamakla birlikte helallik noktasındaki genel kriterlerin %75'ini kapsadığını da ilave olarak söyleyebiliriz.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Denemez. Çünkü İslami kaideler sadece bunlardan ibaret değil. Soruda sayılan hususları yapmıyorsa ama karşısındakini aldatıyorsa, yaptığı ürünlerin hakkını vermiyorsa, ayıplı ve bozulabilen (veya bozuk) ürünler satıyorsa, insan sağlığını düşünmüyorsa bunların hepsi helalliği zedeleyebilir.
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Fıkhi bir konu olduğundan yanıt için doğru adres ise Diyanet İşleri Başkanlığımız ile Din İşleri Yüksek Kurulumuzdur. Bununla birlikte kişisel olarak şunu da belirtmek isterim ki, bir ticaretin helal bir ticaret sayılabilmesi soruda belirtilen hususların yanı sıra; 1)Alıcı ve satıcının rızası bulunmalıdır. 2)Karşılıklı iyi niyet ve dürüstlük olmalıdır. 3)Yapılan bu ticaret, taraflardan birine veya başkalarına zarar vermemesi gibi hususların da dikkate alınarak daha bütüncül yaklaşılması gereklidir.
K:16 İş İnsanları Derneği - Malezya Temsilcisi/ Kıdemli Yatırım Analisti	İkiye bölmek lazım esasen yasaklar konusunu. Soruda bahsedilen ve doğrudan Kuran'da geçen yasaklara biz negatif list diyoruz. Bunun haricinde çevre duyarlılığı, adalet, dürüstlük gibi başlıklara giren hususlar için pozitif list var. İyi bir Müslüman kimdir? Beş vakit namazını camiden kılan, orucunu ve diğer ibadetlerini yapan mı? Aynı kişi komşuları ile kötü, anne babası ile ilgilenmeyen, ahlaki olarak zayıf olan biri ise? Muamelat açısından bakarsak bu kişi vergi kaçırıyor, ölçü ve tartıyı düzgün tutmuyorsa? Yani muamelat tarafında da iyi değilse? Bu insan cennet girer mi giremez mi? Sorusu gibi biraz da konuştuğumuz konu.

K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	İslami esaslara göre yürütülen ticaret, bankacılık ve finans sadece kan, leş, domuz, içki ve faiz yasağından ibaret değildir. İslami finasta bu tür yasakların yanı sıra Garar, gabin, malların batıl yollarla transfer edilmesi, manipülasyon, spekülasyon ve kara borsacılık gibi uygulamalar da yasaklanmıştır.
--	--

6.Reel sektör firmalarının finansal tablolarında helal olmayan mal ve hizmetlerin ayrıştırılması ve derecelendirilmesi, helal alanlara yatırım yapmak isteyen yatırımcılara gösterge olabilir mi?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	Mutlaka olabilir. Burada önerim sadece gönüllülük esasına göre bu uygulamanın yapılması gerektiği şeklinde.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Olur tabi. İslami ekonomik sistemin ağırlıkta olduğu ülkelerden gelen yatırımcıların elinde böyle bir ayrıştırma, böyle bir denetim (sonucu) olsa faydalı olur. Belki bu sefer yatırımı da daha hızlı çekmeyi de sağlamış olacaksınız.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Kesinlikle olur.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Evet bu yönde farkındalık oluşturacağını düşünüyorum.
K : 5 Menkul Değerler-Uzman	Kesinlikle evet.
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Gösterge olabilir.
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Kesinlikle olur. Eğer reel sektör firmaları finansal tablolarında helal olan-olmayan gibi bir ayrıştırma, denetleme ve derecelendirme yapılırsa, bir de kamuya ilan edilirse helal alanlardaki yatırımları artıracığını düşünüyorum. Ancak suistimal edilmesi riski de mevcut.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Olabilir ancak bu konuda farkındalığı artırmak için ciddi bir çalışma yapmak gerekir.

K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Şu an ülkemizde de helal alanlara yatırım yapmak isteyen şahıs, şirket ve kurumlar var. Bunların da tercihlerinin kolaylaştırılması için bahsedilen ayırıştırmanın yapılması ve sertifikalanması önemli.
K : 11 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Bireysel yatırımcıların gözünde firmanın finansal tablolarında böyle bir ayırıştırma yapılması genel firma algısını değiştirmeyebilir.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Tabii ki bu önemli bir göstergedir.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Evet, olabilir. İki türlü faydası olur. Finansal tablolarında helal olmayan unsurlar bulunmadığı (ya da az bulunduğu) şeklinde bir sonuç çıkan firmaya (İslami hassasiyeti olan) insanlar yatırım yapabilir. İkincisi; bir firma finansal tablolarında yer alan helal haram her şeyi şeffaf bir şekilde ortaya koyduğunda, diğer firmalar nezdinde bu kriterlerin önemli olabileceği algısı oluşabilir.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Birçok şirket kara delik gibi, güven ve ahlak problemi var. Bu yüzden bize danışanlara firma tavsiyesi veremiyoruz güvenemediğimiz için. İyi bir denetim ve derecelendirme faaliyeti yürütülebilirse bu alandaki eksikler giderilebilir, güven problemi de belki tamamen çözülmez ama büyük ölçüde halledilmiş olur.
K:16 İş İnsanları Derneği - Malezya Temsilcisi/ Kıdemli Yatırım Analisti	Biz buna benzer bir uygulamayı başarılı bir şekilde yıllardır yapıyoruz. Hem sürdürülebilirlik kriterleri hem de temel İslami kriterlere uygun olan şirketlere yatırım yapıyoruz.
K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	Katılım bankacılığının yanı sıra İslami sermaye piyasalarının, İslami sigortacılığın (tekaful) ve İslami sermaye fonlarının geliştirilmesi yatırımcılar açısından reel sektörden daha önemli.
Not: Katılımcı 9 ve 15'e uzmanlık alanına göre farklılaştırılmış soru sorulmuş olup bölüm 6.2.2.'de detaylandırılmıştır.	

7. Hangi sektörlerde helal standartları uygulanması önceliklidir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K:1 Banka - Üst Düzey Yönetici	İmalat ve ticarete özellikle helal standartları olması iyi olur.
K: 2 Banka - Orta Düzey Yönetici	Gıda, finans, ilaç olabilir. Eğlence sektörü olabilir. İnsan sağlığına zararlı şeyler, silah vs. Bu sektörlerde helal sertifikasyonu önemli.
K: 3 Banka - Orta Düzey Yönetici	Hayatın her alanında bence. Ama bir yerden başlansın dense bir finans sektörü derim, ikincisi gıda, ondan sonra ilaç derim.
K : 4 Banka - Alt Düzey Yönetici	Hizmet, Gıda, Finans
K : 6 Portföy Yönetim Şirketi- Üst Düzey Yönetici	Öncelikli finans sektörü bence. Finans sektörünün yanında belki insanların daha hassas olduğu gıda sektörü olabilir. İlaç sektörü olabilir.
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi - Orta Düzey Yönetici	Gıda önde gelir bana göre. İkinci olarak hizmet sektörü. Sonra diğer sektörlerle geçilebilir. Ancak öncelikli gıdadır.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	1) Gıda, 2) Turizm, 3) Kafe ve Restoran.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Her sektörde önemli. Ama öncelik bankacılık olur, ikinci gıda, üçüncü turizm.
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Özellikle gıda sektöründe Kurumumuzun oluşturduğu Helal Gıda Standardının uygulanması önceliklidir. 2. aşama ise Helal belgelendirmeye yapacak olan belgelendirme kuruluşlarının Kurumumuzun oluşturduğu Uygunluk Tetkiki.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Her sektörde gerekli ancak tüm sektörleri domine eden sektör finans sektörüdür. Bu açıdan en önde gelen finans sektörü diyebiliriz. Ondan sonra gıda ve turizm diyebiliriz. Hatta giyim, inşaat ve sağlık sektörlerini de ekleyebiliriz.
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Bana göre tüm sektörler öncelikli. Ama illaki sıralamam gerekiyorsa öncelikle adalet, ikinci sağlık, üçüncü olarak da bankacılık alanında öncelikli uygulanmalı derim.

K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	Gıda, kozmetik, turizm, lojistik ve tekstilin ön plana çıktığını söyleyebiliriz”.
K:17 Bankacılık Düzenlemelerinden Sorumlu Kamu Kurumu/Başuzman	İslami finans ve bankacılık, İslami sermaye piyasaları, tekâfül, helal gıda, helal ilaç, helal giyim vb.
Not) Bu soru katılımcı 5-9-11-16’ya yöneltilmemiştir.	

- Farklılaştırılmış Derinlemesine Mülakat Soru ve Cevapları

Yapılandırılmış mülakat tekniği ile önceden hazırlanmış olan sorular katılımcılara yöneltilmiştir. Katılımcıların kendi uzmanlık alanlarına dönük olarak bazı sorular farklılaştırılmış yahut çalışmaya katkı sağlayacak şekilde bazı sorular yeniden oluşturulmuştur. Bu vesile ile konunun farklı uzmanlık sahalarındaki yansımaları, etki ve kısıtlarına dair fikir edinme imkânı oluşmuştur. Uzmanlık alanlarına göre farklılaştırılmış toplam 19 soru toplamda 12 katılımcıya yöneltilmiştir. Burada 19 sorunun 12 katılımcının her birine sorulduğu anlaşılmamalıdır. 19 Sorunun her biri her katılımcıya değil, konu ile ilgisine göre ilgili katılımcıya yöneltilmiştir. Örneğin 13 no’lu katılımcıya 19 farklılaştırılmış sorunun sadece 5 tanesi yöneltilmiştir. Sorular ait oldukları meslek dalına göre sınıflandırılmıştır.

- Muhasebe İle İlgili Soru ve Cevapları

1. AAOIFI'nin oluşturduğu muhasebe standartları benzeri standartların oluşturulup sadece finans kurumları değil tüm reel sektör firmalarını kapsayacak şekilde gönüllülük esasına göre yaygınlaştırılması fikri ile ilgili değerlendirmeniz nasıl olur?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar

<p>K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman</p>	<p>İki görüş var. İlk görüş İslami muhasebenin geleneksel muhasebeden tamamen farklı ve ayrı olduğunu savunanların görüşüdür. Görüşe göre İslami finansal işlemlerin gerçek ruhunu sunabilmek için farklı bir muhasebe ilkeleri seti gerekir. Uygulanması oldukça güç ve ütopyik bir görüş olarak değerlendiriyorum. İkinci görüş ise, dini hassasiyete sahip paydaşların finansal bilginin farklı niteliksel yönlerini, yani fıkhi ilkelerle uyumunu görmek istemesinin doğal hakları olduğu ve bunun mevcut sistemler dahilinde karşılanması gerektiği yönündedir. Kaldı ki, finansal işlemlere yönelik dini hassasiyetin ve fıkhi ilkelere yönelik farkındalığın önümüzdeki yıllarda katlanarak artması beklenmektedir.</p> <p>Konuyu ülkemiz açısından değerlendirdiğimizde ise, laiklik ve hukuk devleti olma gibi unsurlar dikkate alındığında, İslami muhasebenin tüm reel sektör firmalarını kapsayacak şekilde “gönüllülük” esasına göre yaygınlaştırılması fikri olumlu karşılanabilir buluyorum.</p>
<p>K: 13 İlahiyat Profesörü</p>	<p>Bu uygulama İslam ekonomisi ile ilgili farkındalığı artırabilir, çok da iyi olur. AAOIFI'nin çalışması çok önemli bir örnek. Sadece finans sektörüne değil diğer sektörlerde de uygulansa İslam ekonomisi konusunda farkındalığı artırabilir</p>

2. Belirlenmiş helal standartları çerçevesinde bilanço ve gelir tablosunda ayrıştırma yapabilmek için muhasebe kayıt sistemi ve mevzuatları açısından ne tür değişiklikler yapmak gerekir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi -Orta Düzey Yönetici	Bugün tüm dünyada kullanımda olan Uluslararası muhasebe ve denetim ve raporlama standartları (UFRS), çok uzun tecrübeler sonucunda ortaya çıkmış, içerisinde güzel düzenlemeler olan bir standartlar bütünü. Bunun gibi uluslararası düzenlemelerden uygun olanlarında da istifade edilerek, helal hassasiyetlerinin de dahil edildiği karma bir sistem kurulabilir.
K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	Alt hesaplarla (102.01, 102.02) ayırım yapmak yeterli olacaktır. Bu da mevcut hesap planıyla yapılabilir.
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Ya tamamen farklı bir muhasebe sistemi uygulamak (ki en doğru yol kanaatimce budur) ya da muhasebe hesapları ve finansal tablolara dokunmayıp olayı dipnotlarla çözmek en makul yoldur. Mevcut hesap planı oluşturulurken, sözleşmelerden ziyade olay ve işlemlerin esas alınması ve sistemin buna göre kurgulanması sebebiyle yeni hesapların eklenmesi, hesap planının sistemini bozup hesapların birbirleriyle işleyişini bozacağından teknik açıdan mümkün gözükmemektedir. Yeni hesapların kullanılması veya alt hesaplar açılması da bir yerden sonra mutlaka tıkanır. Yapılması öngörülen bütün işlemler finansal tablo dipnotları vasıtasıyla ne hesap planının ne de finansal tabloların yapısına dokunmadan gerçekleştirilebilir.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	Bilançoların başına bir check point koyulabilir "helal ve haram gözetimi yapmak ister misiniz?" gibi. Bu durum o finansalları kaydeden ve okuyan için önemli. Çünkü "ben işlemlerini helal şekilde yapıyorum, bunu raporlayacağım, bu durumu bilen bilsin beni ona göre tercih etsin" diyorsa bir şirket bu check point'i işaretler. Ona göre bir değerlendirme yapılır.
K: 13 İlahiyat Profesörü	Biraz teknik bir soru, kısmen yanıtlayabilirim. Mevcut kayıt sistemimiz helal standartlar göz önüne alınarak yeniden düzenlenmeli diye düşünüyorum. AAOIFI'nin belirlediği standartlar var, bir kısmını KGK yayınlamıştı. En azından bu standartlara uyum bağlamında gözden geçirilerek, işin teorik kısmı ile finansal tablo pratiği uyumlu hale getirilmeli.

K: 14 Hukuk Bürosu
Sahibi / Avukat

Bu tip düzenlemeleri yapmak mümkün ama yasal bir dayanak olmadan yapıldığında, ihtilafli durumlar olursa bazı olumsuzluklarla karşılaşılabilir. Yapılan düzenlemenin mevcut bazı kanuni düzenlemelerle çeliştiği iddia edilebilir. Bu minvalde yasal bir düzenleme yaparak bu tip sözleşmelerin yapılabileceğinin güvence altına alınması daha uygun bir çözüm olur.

3. Muhasebe kayıtlarında helal olmayan işlemlerin ayrıştırılması ile ilgili aşağıdaki yöntemlerden hangisi kullanılabilir?

A) 15 ile başlayan stok hesaplarında helal olan stoklar 150.1, olmayanlar 150.2 şeklinde kaydedilerek muhasebe programları üzerinden ayrıştırma yapılabilir.

B) Mevcut muhasebe kayıtları üzerinde ayrı bir denetim faaliyeti yürütülerek helal olmayan işlemlere ait tutarlar ayrıştırılabilir.

C) Alkol, domuz etki, kan ve leş gibi malların ticareti yapılmıyorsa daha detaylı bir ayrıştırmaya gerek yoktur.

D) Bilanço ve gelir tablosu şablonlarına yeni hesap skontları (Ör: 109-Faiz ihtiva eden hazır değerler) ilave ederek ayrıştırma yapılabilir.

E) Ana hesap grupları (dönen varlıklar-duran varlıklar) içerisindeki helal olmayan işlemlere ait tutarlar yine ana hesap gruplarının altında toplanabilir (ör: Dönen varlıklar içerisindeki helal olmayan işlemler).

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K : 7 Mali Müşavirlik Şirketi -Orta Düzey Yönetici	A şıkkı olabilir, yapılabilir. Mevzuatsal engel bulunmuyor. B şıkkı mümkün ama denetçinin eline sağlam bir kriter seti verilmesi ve gerektiğinde test imkânı sunulması lazım. C şıkkına katılmıyorum. D şıkkı çok zor. 1 ve 8 arası kodlarda yapılması imkansız yakın ama 9 ile başlayan nazım hesaplarda yapmak mümkündür, E şıkkı da zor. Ana hesap gruplarını değiştirmek kolay değildir, kamu otoritesi buna müsaade etmez.

K : 8 Mali Müşavirlik Şirketi - Firma Sahibi	A şıkkı en kolay olan yöntem, tercihim bu olur. B şıkkı ise A şıkkında bahsedilen ayırım olmadan uygulanamaz. C şıkkında faiz de olsaydı belki bunu tercih edebilirdim. D şıkkında bahsedilen gruplamayı yapmak zor. Bunun için yine alt hesap bazlı ayrıştırma yapmak gerekir.
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Mevcut hesap planı oluşturulurken, sözleşmelerden ziyade olay ve işlemlerin esas alınması ve sistemin buna göre kurgulanması sebebiyle yeni hesapların eklenmesi, hesap planının sistemini bozup hesapların birbirleriyle işleyişini bozacağından teknik açıdan mümkün gözükmemektedir. Yeni hesapların kullanılması veya alt hesaplar açılması uygulanırsa da bir yere kadar uygulanır, bir yerden sonra mutlaka tıkanır. Yapılması öngörülen bütün işlemler finansal tablo dipnotları vasıtasıyla ne hesap planının ne de finansal tabloların yapısına dokunmadan gerçekleştirilebilir.
K : 10 Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu - Üst Düzey Yönetici	D Şıkkı daha uygun bence.

4. Finansal tablolarda helal standartları oluşturulması, uygulanması ve yaygınlaşması konusunda karşılaşılabilecek engeller neler olabilir? Bu engeller nasıl aşılabılır?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevap
K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici	-Borsaya kote olmayan firmaların finansal tablolarını paylaşma konusunda isteksiz olabilir, -Standartların oluşturulması aşamasında ülkeler arasında görüş ayrılıkları olabilir, Bu tıkanıklıkların aşılabilmesi noktasında; devlet politikalarıyla bu tip düzenlemelere ilişkin ilave teşvikler oluşturulması veya farkındalık için teşvik edilmesi, faydalarının hem firmalara hem vatandaşa anlatılması, katılım bankacılığı ve sigortacılığı gibi alanların gelişmesi fayda sağlayabilir.

5. İslam iktisadına has müşareke, mudarebe, selem, istisna gibi finansman yöntemleri ve bu çerçevede yer alan diğer işlemleri içerecek şekilde mevcut tek düzen hesap planında değişiklik yapmak (yeni hesap skontları eklemek gibi) teknik açıdan mümkün müdür? Bunun için nasıl bir yol, yöntem izlenmesi gerekir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevap
K : 9 Muhasebe Denetim Standartları Yapan Kamu Kurumu - Uzman	Finansal raporlama da dâhil olmak üzere muhasebede “özün önceliği” ilkesi esastır, işlemin hukuki biçimi dikkate alınmaz. İslami açıdan bakıldığında işlemler akitlere (sözleşmelere) dayalı olup sözleşmenin hem hukuki biçimi hem de ekonomik özü bir arada değerlendirilir. Bununla birlikte farklı ölçüm teknikleri, paranın zaman değeri ve farklılaşan daha birçok nokta dikkate alındığında, ya tamamen farklı bir muhasebe sistemi uygulamak (ki en doğru yol kanaatimce budur) ya da muhasebe hesapları ve finansal tablolara dokunmayıp olayı dipnotlarla çözmek en makul yoldur.

6. Kurumunuzun oluşturduğu veya uygulamaya koyduğu helal standartlarını finansal tablolar için de uygulanabilir hale getirme konusundaki düşünceniz nedir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevap
K : 12 Uluslararası Helal Standart Belirleyen Kuruluş - Üst Düzey Yönetici	Helal finans oldukça popüler bir konu olmakla beraber genel bankacılık faaliyetlerinin ülkelerin düzenleyici kurumları vasıtasıyla yürütmesi hasebiyle uygulamada zorunlu kanun/yönetmelik çerçevesinde düzenlenmesi beklenir. Standartlar ise ihtiyari alanları düzenlemekle beraber görev verilmesi durumunda Kurumumuz temel genel prensiplere yönelik helal finans çalışması yapabilecektir.

- Hukuk, Akademi, İş Dünyası, Helal Akreditasyonu ve Bankacılık İle İlgili Soru ve Cevaplar

1. Bir hukukçu olarak finansal tablolarda helal standartları oluşturmak, buna göre ayırıştırma, denetleme ve derecelendirme yapmak fikri konusunda genel değerlendirme ve önerileriniz neler olur?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevap
K: 14 Hukuk Bürosu Sahibi / Avukat	Tüm mesleklerde, sektörlerde helal standartları olmalı ve uygulanmalı diye düşünüyorum. Bu ve benzeri çalışmalarını desteklerim.

2. Finansal anlamda helal standartları uygulaması ile ilgili akademik alanda yeterli çalışmalar mevcut mudur? Ne tür ilave çalışmalar yapılabilir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
K: 13 İlahiyat Profesörü	Akademik alanda maalesef yeterli çalışma yok, hele Türkiye'de çok az. Bu alanda müstakil olarak tek bir çalışma bile yok. Dolayısıyla bu tür çalışmalara acilen ihtiyaç var bu birincisi. İkinci sorunun cevabı olarak da farklı sektörleri kapsayacak şekilde genişletilebilir ve o sektörlerin özel yapısına göre farklılaştırılabilir, bu alanda çalışılması gereken konu çok.

3. Kurumunuzun akredite etme konumunda olduğu helal standartlarının, finansal tablolar için de uygulanabilir hale getirmesi konusundaki düşünceniz nedir?

Katılımcının Çalıştığı Kurum / Pozisyonu	Cevaplar
--	----------

<p>K:15 Helal Akreditasyonu İle İlgili Kamu Kurumu-Üst Düzey Yönetici</p>	<p>Bilindiği üzere Türkiye olarak biz, hem İslam İşbirliği Teşkilatı'na (İİT/OIC) hem de onun bünyesinde oluşturulan İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü'ne (SMIIC) üye bir ülkeyiz. Kuruluşlar akredite etme hususunda OIC/SMIIC standartlarını baz alıyoruz. Şu aşamada çalışmalarımıza daha ziyade gıda, turizm, kozmetik gibi alanlarda devam etmekteyiz. Ancak bugün geldiğimiz noktada helal kavramının, sadece bu alanlarla sınırlı kalmayan bir yapıya doğru genişlediğinin, oldukça geniş bir sektörel yelpazeyi kapsar hale geldiğinin farkındayız. Elbette ki finansal tablolar için de helal standartlar oluşturulabilir. Fakat onun öncesinde bu konularda da özverili bir çalışmaya dayanan titiz bir hazırlık aşaması gerekmektedir.</p>
---	---

SONUÇ

Mülakat yapılan kimselerin çoğunluğu “ticari faaliyetlerde helal-haram ayrımı yapılmasının gerekliliğine” ilişkin soruya böyle bir ayrımın gerekli olduğu şeklinde yanıt vermiştir. “Helal iş ve ürünler konusunda yeterli farkındalığın bulunup bulunmadığına” dair soruda da benzeri şekilde farkındalığın düşük olduğuna ilişkin genel bir mutabakat olduğu söylenebilir. Helal sertifikasyonu dendiğinde genel olarak “gıda” sektörü dışında bir sektör akla gelmediği ile ilgili soruda, soruda belirtildiği şekilde katılımcıların çoğu akıllarına gıda sektörünün geldiğini, bir kısmı faaliyet gösterdikleri sektör itibarıyla finans, turizm, hizmet sektörlerinin de öncelik sırası değişmekle birlikte gıda dışında akıllarına gelen sektörlerden olduğunu ifade etmiştir. “Mevcutta helal çerçevede faaliyet gösteren şirketlerin tespitini mümkün kılan bir ayrımın bulunup bulunmadığı” ile ilgili soruya katılımcıların çoğu “bu tür bir ayrıştırma uygulamasının bulunmadığı” şeklinde yanıt vermiş; birkaç katılımcı İslami endeksler, AOIFI standartları ve katılım endeksinde atıfta bulunarak bazı ayrıştırma uygulamalarının bulunduğu şeklinde yanıtlar vermiştir. Ancak katılımcıların geneli daha geniş kapsam ve muhtevada bir ayrımın ihtiyaç duyulduğu noktasında görüş belirtmiştir. “Alkol, domuz eti, kan ve leş gibi malların ticaretini yapılmıyorsa, faizli borç verilmiyorsa helal bir ticari faaliyet yapılıyor denebilir mi?” şeklindeki soruya katılımcıların büyük bölümü soruda sayılan hususların yeterli olamayacağına, helal ticari faaliyetin şartlarının daha kapsamlı olduğuna dair görüş belirtmiştir.

Görüşler içerisinde uyuşturucu, tütün, bahis, çalışan haklarının düzgün verilmesi gibi hususların da bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiği gibi hususlar yer almaktadır. Katılımcılara yöneltilen “hangi sektörlerde helal standartları uygulanması önceliklidir” şeklinde soru yöneltilmiş; gıda, turizm, finans, ilaç sektörü ağırlıkta zikredilen sektörlerden olmuştur. Bununla birlikte helal standartlarının sektör ayrımı olmaksızın tüm sektörleri kapsamaması gerektiği görüşü de özellikle katılımcıların bir kısmı tarafından ifade edilmiştir. Derinlemesine mülakat sorularının bir bölümü katılımcının uzmanlık alanına ilişkin bilgisinden daha fazla istifade edilebilmesi adına farklılaştırılmıştır. Çalışmanın odak noktasını teşkil eden muhasebe alanı ile ilgili sorulmuş “belirlenmiş helal standartları çerçevesinde bilanço ve gelir tablosunda ayırıştırma yapabilmek için muhasebe kayıt sistemi ve mevzuatları açısından yapılması gereken değişiklikler” sorusuna, mevcut hesap planını değiştirmeksizin alt hesaplardan istifa edilerek ayırıştırma yapılabileceği yanıtı verildiği gibi, bu ayırıştırmanın muhasebe ERP (Enterprise Resource Planning) sistemi kullanılarak ön muhasebe aşamasında çözümlenebileceğine dair de görüş verilmiştir. Devamında “muhasebe kayıtlarında helal olmayan işlemlerin ayırıştırılması ile ilgili nasıl bir yöntemin kullanılabileceğine” ilişkin çoktan seçmeli bir soru sorulmuş, yanıtlardan “A” seçeneğinde yer alan muhasebe alt hesaplarını (150.1 gibi) kullanılarak ayırıştırma yapılabileceği noktasında görüş birliği oluşmuştur. Tez konusunun hukuki boyutları hakkında ticaret hukuku konusunda uzman avukat ile görüşme yapılmış, kendisi bu tip düzenlemelerin özellikle yasal dayanakla desteklenmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Helal akreditasyonu ile ilgili çalışan kamu kurumunun başındaki yönetici ile yapılan mülakatta; finansal alanda da helal standartlarına ihtiyaç olduğu, bu alanda ortak bir yaklaşım ve yeknesaklıkla oluşturulacak standartların uygulamaya çok fayda sağlayacağı, mutlak surette kamu destekli olarak yapılması gerektiği belirtilmiştir. Derinlemesine mülakat çalışmasının sonucu olarak alanında uzman olan, konuya müdahil olabilecek kurum ve kuruluşlarda çalışan, genel olarak yönetici seviyesinde olan kişilerle yapılan görüşmeler neticesinde temel finansal tablolarda helal standartları belirlemek, bu standartlara göre ayırıştırma ve denetim yapma konusunun bir ihtiyaç olduğu noktasında genel bir mutabakat olduğu söylenebilir. Şirketlerin bu tarz bir denetime tabi tutulmasının gönüllülük esasına göre olması, helallik denetiminin çerçevesinin yasal düzenlemelerle güvence altına

alınması, bu standartların sade ve anlaşılır şekilde kamuoyuna tanıtılması hususları da katılımcıların vurguladığı önemli hususlar arasında yer almaktadır

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Ahzab. (33;36). Kur'an-ı Kerim. (3.0). Diyanet İşleri Başkanlığı. 11 26, 2019 tarihinde alındı
- Demirci, K. (2021, 5 7). *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Ansiklopedisi web sitesi: www.islamansiklopedisi.org.tr/helal#1 adresinden alınmıştır
- Demirci, K. (2021, 5 31). *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Ansiklopedisi web sitesi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/helal> adresinden alınmıştır
- Dima, S., David, D., & Paiusan, L. (2010). Specific Features of Islamic Accounting and Cultural Paradigm. *Munich Personal RePEc Archive*.
- Dönmez, İ. K. (2020, 01 22). *Mübah.Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mubah> adresinden alınmıştır
- Ersoy, M., Çatıkkaş, Ö., & Yatbaz, A. (2018, Mart). İslami Muhasebenin Geleneksel Muhasebe ile Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*.
- Kartal, M. T. (2019). Türkiye'de Faizsiz Finans Kuruluşları Açısından Bir Dönüm Noktası: Faizsiz Finans Muhasebe Standartları (FFMS) Üzerine Bir İnceleme . *Journal of International Banking Economy and Management Studies*.
- Khatib, A. S., & Nizami, F. A. (2015). Accounting Standards for Islamic Financial Institutions in United Kingdom and Indonesia. *15. Congresso USP*. Sao Paulo: Congresso USP.
- Mohammed, N.F. & Fahmi, F.M. & Ahmed, A.F. (2015), The Influence of AAOIFI Accounting Standards in Reporting Islamic Financial Institutions in Malaysia, *Procedia Economics and Finance*, Volume 31, 418-424
- Onaleye, I. (2018), Accounting Standards For Islamic Commercial Transactions, Centre for Islamic Economics and Finance Superior University, Lahore, Pakistan
- Osman Okka, H. K. (2021). Muhasebe. H. K. Osman Okka içinde, *İslami Finansal Yönetim Sistem ve Uygulama* (s. 45). Ankara: Nobel Akademi Yayınları.

- Özdemir, O., Demirdöğen, Y., & Oushar, Y. (2019). Faizsiz Finans Muhasebe Standartlarının Mali Tabloların Sunuluşuna Etkileri Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi* , 1151.
- Sarea, A. M., & Hanefah, H. M. (2013). The Need of Accounting Standards for Islamic Financial Institutions . *International Management Review* , 50-59.
- Siswantoro, D. & Ibrahim, S.H.M. (2013). Should Islamic Accounting Standard Follow to International Financial Reporting Standards (IFRS)? A Lesson From Malaysia, *Media Riset Akuntansi, Auditing & Informasi*, Vol.13, No.1
- Toparlak, H. G. (2018). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Ölçümü ve Avrupa Birliği Ülkeleri İle Karşılaştırılması. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 217-219.
- Trokic, A. (2015). Islamic Accounting; History, Development and Prospects. *European Journal of Islamic Finance*.
- Yardımcıoğlu, M. (2016). Muhasebede İslam Ahlakı. *Journal Of Social and Humanities Sciences Research*.
- Yerinde, A. (2021, 6 4). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Ansiklopedisi web sitesi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tayyib> adresinden alınmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this study is to investigate the need for an audit and separation of companies' basic financial data (balance sheet and income statement) regarding halal. What is meant by financial data is the balance sheet and income statement, which are the basic financial statements. Those who want to invest in companies, work in companies, give loans to companies or do joint business; the ultimate goal has been determined to provide a proper evaluation opportunity to individuals, institutions and organizations that aim not to go beyond the principles of Islamic economics while doing these works. Our study is derived from the PhD thesis titled "A Research On Suitability Of Financial Statements To Rating And Auditing For Compliance To Halal Standards And Some Proposals". In the study, is there a need for an audit and separation regarding halalness in financial statement? If necessary, what method should be use? What is its technical feasibility? What effects might the research have on different fields? Answer to questions such as these have been sought. In the literature review; It can be seen that halal relations in commercial activities are mainly carried out by AAOIFI. It focuses on the comparison of AAOIFI standards and IFRS and the applications of AAOIFI standards. Apart from AAOIFI Standards, studies on halal standards in financial statements are quite limited. AAOIFI develops standards exclusively for Islamic financial institutions. Therefore, it is considered that there is a literature gap regarding halal standards for companies other than financial institutions. In the study, in-depth interview qualitative research method was used in the context of need analysis. Within the scope of the research, experts in relevant fields were selected as the target audience and in-depth interviews were conducted with a total of 17 people. A wide range of participants were reached including academicians, participation bank managers, financial advisors, lawyers, business association managers and expert working in related public institutions and organisations. Although some of the in-depth interviews were conducted face-to-face, due to the coronavirus epidemic during the relevant period, they were conducted mutually with some participants via internet-based platforms, and with a few of them in writing. Since the subject is accounting-based, more detailed and longer interviews were held with people working in the field of financial consultancy. The

interlocutors were asked pre-prepared questions ranging from 9-14, 3-4 of which were differentiated according to their areas of expertise, and side questions were asked depending on the course of the interview. In this respect, it can be said that the semi-structured interview technique was applied.

The majority of the interviewees responded to the question regarding “the necessity of distinguishing between halal and haram in commercial activities” by saying that such a distinction is necessary. It can be said that there is a general agreement that the awareness is similarly low on the question of “whether there is sufficient awareness about halal business and products”. In the question about the fact that no sector other than the “food” sector comes to mind when halal certification is mentioned, most of participants think of the food sector, as stated in the question, and some of them say that the priority order of the finance, banking, takaful, tourism and service sectors varies depending on the sector in which they operate, but the food sector also varies. He stated that it was one of the sectors that came to their mind apart from other industries. To the question about “whether there is currently a distinction that makes it possible to identify companies operating within the halal framework”, most of the participants answered that “there is no such discrimination practice”; A few participants responded that there were some unbundling practices, referring to Islamic indices, AAOIFI standarts and the participation index. However, most of the participants expressed their opinion that a distinction in broader scope and content was needed. “If goods such as alcohol, pork, blood and carcass are not traded and interes-bearing loans are not given, can it be said that a halal commercial activity is carried out?” Most of the participants stated that the issues listed in the question were not sufficient and that the conditions of halal commercial activity were more comprehensive. Opinions include issues such as drugs, tobacco, betting and proper granting of employee rights, etc., which should also be evaluated within this scope.

A question was asked to the interviewees; “in which sectors is the implementation of halal standarts a priority?” Food, tourism, finance and pharmaceutical sectors were among the most mentioned sectors. However, the opinion that halal standarts should cover all sectors, regardless of sector, was also expressed by some of the participants.

Some of the in-depth interview questions have been differentiated in order to benefit more from the participant's knowledge of their field of expertise. The question "what changes need to be made in terms of the accounting record system and legislation in order to be able to separate the balance sheet and income statement within the framework of the determined halal standards", which is asked about the accounting field that is the focus of the study, was answered as follows: It is possible to make the separation by using the sub-accounts without changing the existing chart of accounts, and that this separation is not possible. An opinion was also given that it could be resolved at the pre-accounting stage by using the accounting ERP (Enterprise Resource Planning) system. Subsequently, a multiple choice question was asked regarding "what method can be used to separate non-halal transactions in accounting records", and from the answers, a consensus was reached that separation could be made using the accounting sub-accounts (such as 150.1) in option "A". In the study, an interview was held with a lawyer specialized in commercial law, and he stated that it is important for such regulations to be supported by a legal basis. In the interview with the manager of the public institution working on halal accreditation; It has been stated that there is a need for halal standards in the financial field, that the standards to be established with a common approach and uniformity in this field will be very beneficial to the application, and that it must be done with public support.

As a result of the in-depth interview study, it can be said that there is a general consensus that there is a need to determine halal standards in basic financial statements, to separate and audit according to these standards as a result of interviews with people who are experts in their fields, working in institutions and organizations that may be involved in the subject, and generally at manager level. Among the important issues emphasized by the participants are the fact that companies are subject to such an audit on a voluntary basis, the framework of the halal audit is secured by legal regulations, and these standards are introduced to the public in a simple and understandable manner.

The answers to the interview questions can be summarized under the following headings;

- It is necessary to prepare halal and haram items in commercial activities.
- Awareness of halal businesses and products is insufficient
- When halal certificate is mentioned, limited sectors (food, tourism, finance) come to mind.
- There are no concrete criteria and institutions to differentiate halal in commercial activities.
- There is a need for institutions that will make distinctions regarding halal in financial statements and commercial activities in general.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Araştırmacıların her birinin mevcut araştırmaya katkı oranı aşağıda belirtildiği gibidir.

Yazar 1'in araştırmaya katkı oranı %50, yazar 2'nin araştırmaya katkı oranı %50'dir.

Yazar 1: Araştırmanın tasarımı, modelin oluşturulması, literatür taraması, yazım.

Yazar 2: Alan araştırması, verilerin analizi, yazım.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZNI

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

HAKEM DEĞERLENDİRMESİ

Dış Bağımsız

KATILIM ESASLI PAYA DAYALI KİTLE FONLAMA MODEL ÖNERİSİ^a

Serdar BAŞTUĞ^b

Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 10 Ekim 2023

Kabul: 14 Ocak 2024

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

L26

G21

O16

Anahtar Kavramlar:

Kitle Fonlama,
Katılım Esaslı Paya
Dayalı Kitle Fonlama,
Paya ihracı,
Girişimcilik.

ÖZ

Girişimcilik ekosisteminin ihtiyaç duyduğu finansmana erişime yönelik modellere olan ilgi her geçen gün artmaktadır. Yenilikçi girişimlerin finansman erişiminde Kitle Fonlama (KF) yöntemi önemli bir boşluğu doldurmaktadır. KF'nin, ödül, bağış, pay ve borçlanmaya dayalı olmak üzere dört türü vardır. Dünyada sayıları her geçen gün artan KF yöntemi, katılım finans alanında da alternatif sunmaktadır. Özellikle paya dayalı KF yöntemi, özü itibarıyla İslam'ın öngördüğü ortaklık yöntemlerine uygun modeldir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi tarafından yayınlanan 2022-2025 yılı katılım finans strateji belgesinde, KF modelinin ortaklık yöntemi ve sosyal finansı içine alan yönü ile katılım finansın gelişimine katkı sağlayacağı vurgusu yapılmıştır.

Ülkemizde paya ve borçlanmaya dayalı modeller, 27.10.2021 tarih (III – 35/A.2) tebliğ kapsamında düzenlenmiştir. Katılım esaslı KF yöntemine yönelik düzenleme ve iş modeli bulunmamaktadır. Paya dayalı KF modeli pay ihrac süreçleri incelendiğinde, Borsa İstanbul'da gerçekleşen halka arz süreçleri ile benzerliklere sahiptir. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) Danışma Kurulu, katılım finans ilkeleri çerçevesinde, Borsa İstanbul'da gerçekleşen pay senedi ihracı ve alım satımına yönelik usul, esaslar ve rehber belirlenmiştir.

Çalışmamızda, paya dayalı KF süreci, katılım finans ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. TKBB danışma kurulu tarafından belirlenen pay senedi ihracı ve alım satımına yönelik usul ve esaslar dikkate alınarak paya dayalı KF yöntemi için iş modeli önerisinde bulunulacaktır. Paya Dayalı KF'nin katılım finans ilkeleri çerçevesinde düzenlenmesine yönelik çalışmanın literatüre ve ürün çeşitliliğine katkı sağlaması, bundan sonraki araştırmalara yol gösterici olması hedeflenmiştir.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1373668>

^a Bu çalışma Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadı ve Katılım Bankacılığı Doktora Programında hazırlanan "Girişimcilikte Alternatif Finansmana Erişim ve Katılım Esaslı Kitle Fonlama Yöntemi Model Önerisi" isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

^b **Sorumlu Yazar:** Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadı ve Katılım Bankacılığı Bilim Dalı, E-posta: sbastug07@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4439-2491>.

Kaynak göster: Baştuğ, S., (2024). Katılım Esaslı Paya Dayalı Kitle Fonlama Model Önerisi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(1), 141-174, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1373668>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

EQUITY-BASED CROWDFUNDING PARTICIPATION MODEL PROPOSAL^a

Serdar BAŞTUĞ^b

Bursa Uludağ University, Turkey

ARTICLE INFO

Article history:

Received: Oct. 10, 2023

Accepted: Jan. 14, 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

L26

G21

O16

Keywords:

Crowdfunding, Participation-Based Equity-based Crowdfunding, Share Issuance, Entrepreneurship.

ABSTRACT

The interest in models for accessing the financing needed by the entrepreneurship ecosystem is increasing day by day. Crowdfunding (CF) method fills an important gap in the financing access of innovative initiatives. There are four types of crowdfunding: reward, donation, equity and borrowing. The CF method, the number of which is increasing day by day in the world, offers an alternative in the field of participation finance. In particular, the share-based CF method is essentially a model that is in line with the partnership methods envisaged by Islam. In the 2022-2025 participation finance strategy document published by the Finance Office of the Presidency of the Republic of Turkey, it was emphasized that the CF method will contribute to the development of participation finance with its partnership method and the aspect of social finance.

In Turkey, share and borrowing-based models are regulated under the communiqué dated 27.10.2021 (III – 35/A.2). There are no regulations and business models for the participation-based CF method. When the share issuance processes of the equity-based CF model are analyzed, it has similarities with the public offering processes in Borsa Istanbul. The Advisory Board of the Participation Banks Association of Turkey (TKBB) has determined procedures, principles and guidelines for the issuance and trading of shares in Borsa Istanbul within the framework of participation finance principles.

In our study, the equity-based CF process is evaluated within the framework of participation finance principles. A business model proposal will be made for the equity-based CF method by taking into account the procedures and principles for the issuance and trading of share certificates determined by the advisory board of the TKBB. It is aimed to contribute to the literature and product diversity of the study on the regulation of the equity-based CF within the framework of participation finance principles and to guide future research.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1373668>

^a This study was produced from the PhD thesis titled "Access to Alternative Finance in Entrepreneurship and Participation-Based Crowdfunding Method Model Proposal" prepared at Bursa Uludağ University, Social Sciences Institute, Islamic Economics and Participation Banking Doctoral Program.

^b **Corresponding Author:** PhD Student, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic Economics and Participation Banking, E-mail: sbastug07@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4439-2491>.

To cite this article: Baştuğ, S., (2024). Equity-Based Crowdfunding Participation Model Proposal. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(1), 141-174, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1373668>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

GİRİŞ

Kitle fonlama, insanlık tarihi ile başlayan yardımlaşma kültürünün 1990'lı yıllardan itibaren dijital ortama taşınmış halidir. 2008 krizi ile yaşanan finansmana erişim sorunu, onu alternatif yöntem olarak geliştirmiştir. KF platformları bağış, ödül, paya ve borçlanmaya dayalı olmak üzere dört gruba ayrılır. Dünya'da sayıları her geçen gün artan KF platformları ile eş zamanlı olarak yasal düzenlemeler hız kazanmıştır. Paya dayalı kitle fonlama (PDKF) yönteminde ilk yasal düzenlemeyi 2007 yılında Avustralya, 2012 yılında ABD, 2013 yılında İtalya gerçekleştirmiştir. Ülkemizde PDKF modeli için yasal düzenleme 2019 yılında yapılmış 2021 yılında güncel halini almıştır (Öztürk, Çelik, & Açıkğöz, 2023, s. 59).

İslami finansal teknoloji (Fintek) endüstrisinin gelişmesinde, Dubai Uluslararası Finans Merkezi, Bahreyn Fintek Körfezi, Malezya Dijital Ekonomi İş Birliği, Endonezya Finansal Servisler Otoritesi gibi İslam nüfusunun yoğun olduğu ülkelerde faaliyet gösteren kurumlar sektörün gelişimine önemli katkılar sunmaktadır. İslami açıdan KF platformlarına yönelik düzenleme yapan ilk ülke 2020 yılında Malezya olmuştur (Demirdöğen, 2020, s. 474). IFN (İslamic Finance News) tarafından yayınlanan KF platform verileri ve KF platformlarına ait web sayfaları incelenerek, aktif olan 50 adet KF platformuna ulaşılmıştır. Platformlar kendi ülkelerine ait danışma kurullarınca İslami finans ilkelerine uygunluk belgesine sahip oldukları için faaliyetlerinin İslami finans ilkelerine göre gerçekleştirdiklerini beyan etmektedir (Belabes, 2016, s. 29).

Ülkemizde KF sürecinin güncel hali, Sermaye Piyasası Kurulu'nun (SPK) (III – 35/A.2) sayılı Kitle Fonlaması Tebliği, 27.10.2021 tarih ve 31641 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak düzenlenmiştir. Bu sayede, teknoloji ve üretim şirketleri paya ve borçlanmaya dayalı yöntemler aracılığıyla finansman ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. 31.12.2024 yılı itibarıyla SPK lisansı almış on üç adet PDKF platformu bulunmaktadır. KF süreci ve örnekleri incelendiğinde, katılım esaslı KF modeline yönelik mevzuat altyapısı, iş modeli bulunmamaktadır.

PDKF yöntemi, kampanya süreci, taraflar, pay ihracı, tebliğ kapsamında belirlenen hükümler, paydaşları içine alan geniş bir çerçeveye sahiptir. Katılım esaslı PDKF model önerisi, girişimci ve yatırımcısına ortaklık hakkı tanıyan pay ihracı üzerinden değerlendirilecek olup çalışma alanı PDKF yönteminde pay ihraç süreci ile sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede PDKF

yönteminde kampanya süreci analiz edilecek, Borsa İstanbul'da gerçekleşen halka arz süreçleri ile benzerliğine vurgu yapılacaktır. Mini bir halka arza benzeyen PDKF modelinin katılım esasları belirlenirken katılım endeksinin belirlenme süreçlerinden bahsedilerek tespit ve önerilerde bulunulacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE KİTLE FONLAMA YÖNTEMİ

KF, fon ihtiyacı olan girişimci ile yatırım yapmak isteyen kitleleri dijital platformlarda bir araya getiren finansman yöntemidir. Girişimciliğin gelişmesinde ve yenilikçi projelerin finansmanında önemli görevler üstlenmektedir (Hemer, 2011, s. 1-3). Melek yatırımcı ve girişim sermayesi fonları ileri aşama girişimleri tercih etmekte iken KF platformları erken aşama girişimlere can suyu olmaktadır (Askari, İqbal, Krichene, & Mirakhor, 2021, s. 147-148). KF yöntemi finansal getiri sağlamayan bağış ve ödül bazlı yöntemler ile finansal getiri sağlayan hisse ve borçlanmaya dayalı yöntemler olarak dörde ayrılır (Gabison, 2015, s. 9-10). KF'nin temelini oluşturan dört model referans alınarak fatura ticareti, kâr ortaklığı, gayrimenkul, borçlanma araçları, bilanço kredisi ve hibrid modellerin kullanıldığı yöntemler geliştirilmiştir (Özdemir C. , 2020, s. 42). Dünya'da KF hacmi 2020 yılında 12,3 milyar ABD doları hacme ulaşmıştır. 2021-2025 yılları arasında 196,4 milyar ABD doları büyüklüğe ulaşacağı tahmin edilmektedir. Sayıları hızla artan KF platformları ile eş zamanlı olarak İslami finans ilkeleri ile düzenlenmiş KF platformları da kullanılmaya başlamıştır (Katılım Finans Strateji Belgesi, 2023, s. 58).

İSLAMİ KİTLE FONLAMA

İslami KF modelinin temeli mikrofinans yöntemine dayanır. Mikrofinans ise İslam dininin dayanışma kültüründen etkilenmiştir. 1950'li yıllarda yoksullukla mücadele ve yardımlaşma yöntemi olarak ortaya çıkmış, 1980'li yıllardan itibaren gelişim göstermiştir. Bangladeş'te faaliyet gösteren Gremen Bank mikrofinans kavramının ilk örneğidir. Endonezya'da Bank Rakayat Endonezya, ABD ve Latin Amerika'da ACCION International ve Bolivya'da BancoSol mikrofinans hizmeti sunan kuruluşlardır. Çeşitlilik arttıkça mikro finansa yönelik metodoloji gelişmiş mikrofinans yöntemlerinin sayısı artış göstermiştir. Dijital yaşamın

getirmiş olduğu normlar günümüzde KF platformları için referans oluşturmuştur (Özdemir M. , 2019, s. 38-39). İslami KF modelleri helal içerikli projeler üzerinden toplumun faydasını gözetir. Dünyanın herhangi bir yerinden yatırım yapmak isteyenlere erişim kolaylığı sağlar. Ortaklık üzerine yapılan sözleşmelerde tarafların Müslüman olma şartı aranmaz, gayrimüslim bir sermayedar, Müslüman bir girişimcinin projesine ortak olabilir (Demir & Yumuşak, 2018, s. 157).

İslami KF platformları kampanya tercihlerini ve iş süreçlerini İslami ilkelere uygun şekilde belirler. Girişim faaliyetinin belirlenmesi, yatırımın şartları, dijital işleyiş süreçlerinde kullanılacak sözleşmeler danışma kurulu denetim ve onayına tabidir. Finansal getiri sağlayan yöntemlerde faizsizlik ilkesi esastır. Taraflar arasında riskin paylaşımı esas olduğu için riskine katlanılmayan gelir meşru kabul edilmez. Bu çerçevede İslam hukukuna dayalı finansman sözleşmeleri hazırlanırken yasak ve kısıtlar belirlenmiştir. İslami KF platformlarından kullanılan sözleşmeler ivazsız (karz-ı hasen, zekât, sadaka, bağış), satış yöntemine dayalı (murabaha, tevarruk, icare, istisna), ortaklık yöntemine dayalı (pay senedi, murabaha, mudarebe) sözleşmelerdir (Canbaz & Çonkar, 2018, s. 47).

Tablo 1: Geleneksel KF ve İslami KF Arasındaki Farklar

Model	Konvensiyonel KF	İslami KF
Ödül ve Bağış Bazlı KF	Geri ödemesiz borçsuz finansman, takdir belgesi, ürün hediyesi	Zekât, sadaka, hibe, karz-ı hasen faaliyetleri
Hisse Bazlı KF	Melek Yatırımcı, kitle yatırımcısı hisse alımı	Mudaraba, müşareke, pay senedine dayalı ortaklık sözleşmesi
Borçlanma Bazlı KF	Faizli borç verme yöntemi, P2P KF modeli	Murabaha, tevarruk, icare/kiralama, istisna yöntemine dayalı sözleşmeler

Kaynak: (Faudzi, Bakar, & Ahmad, 2021, s. 62)

IFN (İslamic Finance News) tarafından yayınlanan KF platform verileri ve KF platformlarına ait web sayfaları incelediğimizde birçoğu Müslüman

ülkeler olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde 50 adet İslami KF platformuna ulaşılmıştır. Bunlardan 24 tanesi zekât, sadaka, karz sözleşmeleri içeren bağış temelli platformlardır. 26 tanesi finansal getiri sağlayan mudarebe (emek sermaye ortaklığı), müşareke (kâr-zarar ortaklığı), murabaha (kârlı satış), selem (peşin ödemeli vadeli satış), istisna (siparişe dayalı satın alma), sukuk (kira sertifikası), tevarruk (taksitli alıp peşin satım) sözleşmelerine dayalı KF yöntemleridir (IFNfintech, 2023).

Yatırım ve girişimi ortaklık sözleşmeleri üzerinden bir araya getiren yöntemler, mudarebe (emek sermaye ortaklığı), müşareke (kâr-zarar ortaklığı), pay ortaklığı (pay senedi) şeklinde üç sözleşme türüne dayanır. Pay senedi, anonim şirketler üzerinden yatırımcısına ortaklık imkânı tanıyan menkul kıymettir. İslam hukukunda yer almayan anonim şirket sermaye ortaklığı yönünden inân¹ şirketine benzetilir (Özmen, 2023, s. 182). Aralarında sermaye birlikteliği açısından benzerlik olsa da ortakların sözleşmeyi tek taraflı feshedememesi² ve ortakların, şirkete ait borçlardan, koydukları sermaye oranıyla sınırlandırılması nedeniyle inan şirketinden ayrışır (AAOIFI, 2015, s. 332). Ortaklık temelli KF girişimleri, Ethis (Malezya), Yields (İngiltere), Wahedx (İngiltere), Stake (BAE) öne çıkan platformlardır. Mikro girişimlerin finansman ihtiyacı ve gayrimenkul projelerinde tercih edilmektedir.

Anonim şirket, İslami ilkeler açısından tartışmalara neden olsa da dinimizde teşvik edilen ortaklık ilişkisi açısından en kabul edilebilir şirket türü olduğu düşünülmektedir. 1992 yılında Islamic Fiqh Academy'si tarafından *“sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir şirketin kurulmasının yatırımcıları tarafından bilinmesi ve bu sebeple aldanmaya meydan vermemesi halinde İslama göre bir mahsuru olmadığı, aynı zamanda bu şirketin yatırımcılarının da sınırlı sorumlu olabileceği”* şeklinde yapılan açıklama ile meşruluk kazanmıştır (Camgöz, 2017, s. 66).

TÜRKİYE'DE KİTLE FONLAMA

¹ İnân şirketi, diledikleri miktarda sermaye birlikteliği yapmak üzere rıza ve beyanda bulunan ortakların icap ve kabulü ile gerçekleşir (Şekerci, 1981, s. 197-198).

² Anonim şirkette faaliyetin sonlandırılabilmesi için ortakların oy çokluğu (ana sözleşmede geçen taahhüt nedeniyle) gerekir. Ortaklar tek taraflı olarak fesih hakkına sahip değildir. Ortaklar hisselerini satma veya başkası lehine hisselerinden feragat etme hakkına sahiptir (AAOIFI, 2015, s. 333)

Türkiye’de KF’ye ilişkin Ekim 2019 tarihinde (III-35/A.1) Paya Dayalı KF Tebliği yürürlüğe girmiştir (Korkmaz Ö. , 2020, s. 45-47). Borçlanmaya dayalı KF’nin yasal düzenlemeye dâhil edilmesi ile birlikte, Kitle Fonlama Tebliği (III – 35/A.2) 27.10.2021 tarihli 31641 Sayılı Resmî Gazetede paya ve borçlanmaya dayalı KF’ye ilişkin usul ve esaslar olarak tek çatı altında güncel halini almıştır (Turan & Narin, 2022, s. 875). Ülkemizde KF süreci aşağıdaki gibi özetlenmiştir.

Tablo 2:Türkiye’de KF Süreci

Yıl	Süreç
2010	KF serüveni 2010 projemefon platformunun kurulması ile başlar. 2013 yılında yapılan satınalma ile crowdfon ismiyle devam eder. Fongogo/2013, buluşum/2015, arıkovani/2016, ideanest/2017 ödül ve bağış bazlı KF örnekleridir. Yardım toplama ve borçlar kanununda düzenlenir.
2016	KF tasarısı 26.12.2016 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na sunuldu.
2017	6362 Sermaye Piyasası Kanununda KF yasal olarak kabul edildi.
2019	03.09.2019 tarih ve 30907 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan III-5/A.1 no’lu “PDKF Tebliği” ile girişimlerin dijital platform üzerinden ortaklığa dayalı yöntemler ile finanse edilmesi sağlandı.
2021	27.10.2021 tarih ve 31641 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan III-35/A.2 no’lu “KF Tebliği” ile girişimlerin dijital platform üzerinden ortaklığa dayalı olarak finanse edilmesinin yanı sıra borçlanmaya dayalı olarak da finanse edilmesinin önü açılmıştır.
2021-2023	SPK’dan lisans alan PDKF platformları ³ : Fonbulucu, fonlabüyüsün, efonla, startupburada, kf.vakifyatırım, fongogo, fonangels, basefunder, globalfonline, ecofolia, narfon, startupfon, forte şeklindedir.

Kaynak: (SPK, 2021), (Vergili, 2022, s. 112-113) ve KF platformlarına ait web sitelerinden temin edilmiştir.

Tebliğ’de düzenlenmesine rağmen, ülkemizde henüz borçlanmaya dayalı KF platformu bulunmamaktadır. 13 adet PDKF platformu SPK’dan lisans almış birçoğu faaliyetlerine başlamıştır. Katılım finans ilkeleri çerçevesinde usul ve esasları belirlenmiş PDKF düzenlemesi ve işleyiş

³ KF platformlarının faaliyet izni Sermaye Piyasası Kurulu tarafından onaylanır. Platform üzerinden girişim ve yatırım tutarlarına ait azami limitler, faaliyetleri süresince uyulması gereken diğer ilke ve esaslar, girişim tarafından toplanan fonun amacına uygun olarak kullanımının kontrolü ve denetimine ilişkin esasların düzenlenmesi Sermaye Piyasası Kurulunun yetkisindedir (Akbulak, 2019, s. 65).

modeli bulunmamaktadır. PDKF modeli genel işleyiş, kampanya süreci, hükümler ve esaslar, girişimci ve yatırımcıya yönelik ilişkiler içeren geniş bir çalışma alanına sahiptir. Çalışmamızda katılım esaslı PDKF model önerisi sunulacağı için bundan sonra ele alınan konular, girişimci ve yatırımcıya ortaklık hakkı tanıyan pay süreci üzerinden değerlendirilecektir.

PAYA DAYALI KİTLE FONLAMA

Paya dayalı model, girişimin sahip olduğu pay karşılığında kitle yatırımcısından fon toplama yöntemidir (Bradford, 2012, s. 33). KF yönteminde taraflar, projesine fon arayan girişim, ondan pay satın alarak, kar sağlamayı ve değer artış kazancı hedefleyen yatırımcı kitle ve onları pay ortaklığı yöntemi ile dijital ortamda buluşturan platformdan oluşur (Valanciene & Jegeleviciute, 2013, s. 40-42). Platform sürecin en önemli tarafı olarak, girişim ve yatırıma aracılık faaliyetleri sunar. KF tebliği, taraflar arasında akdedilecek asgari sözleşme unsurlarını EK 3-4'te belirlemiştir. Bu çerçevede girişim ile platform arasında akdedilen sözleşme kapsamında, sözleşme konusu, amaç, tarih, geçerlilik süresi, hedeflenen fon, çıkarılacak pay ve dağıtım esasları, hak ve yükümlülükler, platforma ödenecek ücret ve komisyon, uyumsuzluk halinde başvurulacak merci gibi asgari unsurlar yer alır. Platforma yatırım yapmak için üye olan kitleler ile akdedilen sözleşmede ise, sözleşmenin konusu ve amacı, kitle fonlama yöntemi, kampanya süreci hakkında bilgi, sözleşme şartlarının değiştirilmesine ilişkin esaslar ve risk bildirimine yönelik formlar yer alır (SPK, 2021).

Platform, PDKF faaliyetini yerine getirmek için İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş.'ye bağlı (Takasbank) Emanet Yetkilisi⁴ ve Merkezi Kayıt Kuruluşu⁵ (MKK bünyesinde oluşturulan Kitle Fonlama Sistemi) ile üyelik sözleşmesi imzalar. Girişimci ve yatırımcıya ait MKK ve emanet yetkilisi üyelikleri platform aracılığıyla gerçekleşir (Öztürk, Çelik, & Açıkgöz, 2023, s. 60-61).

⁴ Emanet Yetkilisi, platformlar aracılığıyla toplanan fonu emanetçi sıfatıyla bloke eden İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş.'ye bağlı portföy saklayıcıdır (SPK, 2021).

⁵ Merkezi Kayıt Kuruluşu (MKK), Türk Sermaye Piyasalarının Merkezi Saklama Kuruluşu olarak faaliyet gösterir. KF platformu aracılığıyla gerçekleşen pay senedi ihraç, hak sahibi hesap saklama, izlemeye yönelik hizmet sunan menkul kıymet takas sistemidir (Merkezi Kayıt Kuruluşu A.Ş., 2023).

Platforma ait yönetim komitesi, pay satış karşılığı fon toplama talebinde bulunan girişimi, hazırlamış olduğu fizibilite raporu⁶ üzerinden değerlendirir. Fizibilite raporunda girişim şirketine ait bilgiler, yönetici ekip, iş modeli kanvası, ürün ve hizmetler, pazar analizi, hedef kitle ve beklentiler, projenin fon kaynakları, finansman yapısı, ihtiyaç duyulan finansman, fon kullanım detayları yer alır.

Komite onayından geçen girişim için platforma ait internet sayfası üzerinden kampanya düzenlenir (pay satış süreci başlatılır). Kampanya sayfasında fizibilite raporu, pay satış fiyatı, satışa konu pay sayısı, hedeflenen fon tutarı, satışa konu payların sermaye içerisindeki payı ilan edilir. Pay satış süreci, Borsa İstanbul A.Ş.'de gerçekleşen halka arz süreci ile benzerlik arz eder (Anbar, 2020, s. 246).

KF tebliği md.16-17 ve 27'de, fonun aktarım süreci, paylara ait kaydileştirme ve dağıtım işlemleri düzenlenmiştir. Bu çerçevede yatırım kararı alan kitle, ortak olmak istediği pay oranına göre nakdi ödeme gerçekleştirir. Kampanya süresi boyunca toplanan fonlar emanet yetkilisi nezdinde saklanır. Yatırımcılara verilecek paylar karşılığında varsa elde edilecek imtiyazlar bilgi formunda belirtilir. Nitelikli yatırımcılar dışında olan yatırımcı payları arasında imtiyaz farkı oluşmaz. PDKF yoluyla toplanan fonlar karşılığında çıkarılan paylar da dâhil olmak üzere fonlanan girişimin tüm payları MKK nezdinde kayden oluşturulması izlenmesi zorunlu hale getirilmiştir.

Kampanya süresince toplanan fonlara ait saklama ve fonun girişime aktarım süreci, emanet yetkilisi aracılığıyla gerçekleşir. Kampanya başarılı olarak sonuçlanması durumunda Girişim Anonim Şirket (A.Ş.) türünde kurulmamış işe A.Ş.'ye dönüşüm zorunluluğu⁷ gerekir. Fonun aktarımı, çıkarılacak paylar nezdinde sermaye artırım şartı ile gerçekleşir. Girişim şirketleri mevcut paylarını satış suretiyle fon toplayamaz.

Md.17.7'de geçen hedeflenen tutara ulaşamama durumunda (yatırım eşiği)⁸ cayma hakkı ve belirtilen sürelerle müteakip, emanet yetkilisinde

⁶ Fizibilite Raporu, Kitle Fonlama Tebliği ekler bölümünde, EK-2 Fizibilite Raporunun Asgari Unsurları belirlenmiştir (SPK, 2021).

⁷ A.Ş zorunluluğu kampanya süre bitiminden itibaren 90 gün, fonun girişime aktarımı A.Ş.'ye dönüşüm işleminin tamamlanmasına müteakip 30 iş günüdür (SPK, 2021).

⁸ Kitle Fonlama yönteminde yatırım eşiği iki tür kurala göre belirlenir. Hepsi Kalsın "Keep-it-All (KIA)" modelinde, kampanya belirlenen hedefe ulaşmasa dahi girişimciye fon aktarımı gerçekleşir. Ya Hep ya Hiç "All or Nothing (AON)" modelinde ise kampanya başarısız ise yatırımcıya iade başarılı ise girişime aktarım yapılır

bloke edilen tutarlar ve varsa neması dâhil yatırımcıya iade edilerek kampanya süreci tamamlanır. Finansman sağlayan girişime ilişkin malvarlığı unsurlarının girişimci tarafından aynı sermaye olarak konulması mümkündür (SPK, 2021).

PDKF modeline yönelik ikincil piyasa henüz bulunmamaktadır. Sosyal medya, platform web sitesi vb. ortamlarda birbirleri ile irtibat kuran alıcı ve satıcı, güncel değerlendirme baz alınarak, pazarlık usulü ile çıkış stratejisi belirleyebilmektedir. Pay devri MKK nezdinde gerçekleştiği için alıcı ve satıcının MKK hesabı olması ve anlaşma sağlayarak devir talebinde bulunması yeterlidir. Platformların ikincil piyasa oluşturma hazırlıkları sürmekte olup, SPK'nın izni ve denetiminde oluşturulacak ikincil piyasanın kurulması ile birlikte KF süreci Borsa İstanbul A.Ş.'de gerçekleşen pay senedi ihracı ve alım satım süreçleri ile benzerliği artacaktır.

KATILIM ESASLI PAYA DAYALI KİTLE FONLAMA SÜRECİNİN BELİRLENMESİ

Katılım finans sisteminin temelini oluşturan katılım esasları, İslam hukukunun belirlediği yasak ve kısıtlar çerçevesinde belirlenir. Katılım finans *“Katılım finans esaslarına göre faaliyet gösteren, gaye odaklı ilkeleri göz önünde bulunduran, kapsayıcı, sürdürülebilir ve yenilikçi bir katılım finans sistemini hayata geçirmek”* misyonu için faaliyetlerini sürdürür. Gaye odaklı çerçeve, riski paylaşan modeller üzerinden inşa edilmiştir. Ülkemizde katılım finans ekosistemi, katılım finansman kuruluşları, katılım sermaye piyasaları, katılım sosyal finans, katılım sigortacılığında oluşan dört temel sektörden ve her sektör altında konumlanmış piyasa, kurum ve kuruluşlardan oluşan büyük bir ekosistemdir. KF modeli katılım sermaye piyasaları ve sosyal finans sektörleri içerisinde yerini almıştır (Katılım Finans Strateji Belgesi, 2023, s. 5). Türkiye Katılım Finans Kuruluşları Birliği kurulmasını öngören Katılım Finans Kanunu yasa teklifi 31.03.2023 tarihinde TBMM'ye sunulmuştur. 26 maddelik teklifte, katılım finans faaliyetinde bulunan kuruluşların faaliyetlerinin ve sundukları hizmetlerin katılım finans esas ve standartlarına uyumunun sağlanması temel amaçlardan bir tanesidir. Ayrıca teklifin yasalaşması durumunda, Türkiye'de kurulacak katılım

(Belleflamme, Omrani, & Peitz, 2015, s. 4). Türkiye'de PDKF modelinde Ya Hep ya Hiç yöntemi kullanılmaktadır (Kuzulu, 2023, s. 566).

finans kuruluşunun faaliyet izni, katılım finans esas ve standartlarına uygun faaliyet beyanı ve katılım finans faaliyetlerine ilişkin iş planını sunması şartı ile onaylanacaktır (tbmm.gov.tr, 2023). Katılım finansın gelişimine yönelik yapılan akademik çalışmalar ve sektör temsilcilerinin belirlediği stratejik hedefler arasında KF yerini almıştır. Ülkemizde PDKF modeli ve süreçleri incelendiğinde, katılım esaslı KF modeline yönelik düzenleme bulunmamaktadır. Çalışmamızın kalan bölümünde PDKF modelinin katılım finans ilkeleri çerçevesinde düzenlenebilmesi için dört ana başlıktan oluşan tespit ve önerilerde bulunulacaktır. Sunulan öneri ve görüşler çerçevesinde katılım esaslı PDKF modeli işleyiş süreci özetlenecektir.

Özgün bir model önerisinde bulunma gayreti taşıyan çalışma için izlenen yol, ilk olarak danışma komitesinin belirlenmesi şeklindedir. Akabinde girişimlere ait ortaklık payını temsil eden aynı sermaye değerinin, belirlenme yöntemi için öneri sunulacak, emanet yetkilisinde toplanan fona yönelik yaklaşımdan bahsedilecektir. TKBB danışma kurulunun Borsa İstanbul'da katılım endeksinin belirlenmesine yönelik düzenlediği pay senedi ihracı ve alım-satımı standartları ile rehber çerçevesinde, katılım finans ilkelerine uygun şirketlerin belirlenme süreçleri incelenerek PDKF kampanya sürecine kabul edilecek girişimlerin faaliyet alanları ve mahsurlu alanlarına yönelik görüşlere yer verilecektir.

Danışma Komitesi, Uyum ve Denetim Servisi

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından 22.02.2018 tarih ve 7736 sayılı karar ile katılım finansman kuruluşlarının fıkhi hükümlerinin düzenlenmesi kapsamında Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) bünyesinde merkez danışma kurulu kurulmasına yönelik karar alınmıştır (BDDK, 2018, s. 11). TKBB bünyesinde katılım finans kuruluşlarına hizmet vermek için kurulan merkezi danışma kurulu, 26.08.2020 tarihinde "Pay Senedi İhracı ve Alım Satım Standartları", 24.03.2022 tarihinde Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Belirlenmesinde Esas Alınacak Rehber" belirleyerek katılım sermaye piyasalarının düzenlenmesine yönelik çalışmalarda yapmıştır. TKBB bünyesinde faaliyet gösteren merkezi danışma kurulu, her ne kadar katılım finansman kuruluşları için oluşturulsa da katılım finans ekosisteminde yer alan diğer kurumların ihtiyaçlarına da hizmet vermektedir. Diğer taraftan 2023 yılı mart ayında TBMM'ne sunulan

Katılım Finans Kanunu yasa teklifi incelendiğinde, merkezi danışma kurulunun, katılım finans kuruluşları birliği bünyesinde kurumsallaşacağı teklifi yer almaktadır. Teklifin yasalaşması durumunda bütüncül fıkhi yönetim yapısını oluşturmak için tüm kurumları kapsayan üst danışma kurulu yapılanmasının düzenlenmesi hedeflenmektedir. Böylelikle üst danışma kurulu bünyesinde, sektör uzmanlarından oluşan danışma kurulu üyeleri ve her bir sektöre destek verecek uzman ekipten oluşan organizasyona ihtiyaç duyulacaktır.

Üzerinde durduğumuz diğer konuda katılım finans kurumlarının kendi danışma komitelerini oluşturması gerekliliğidir. Merkezi danışma kurulu yapılanması ile birlikte BDDK tarafından 14.09.2019 tarihinde katılım finans kurumları bünyesinde faaliyet gösteren danışma komitesine yönelik tebliğ yayınlanmıştır. Bu çerçevede katılım finans kurumları tarafından, yönetim kurulunca görevlendirilecek, alanında uzman en az üç üyeden oluşan danışma komitesi kurulması ve komite etkinliğinin sağlanması için iç kontrol ve uyum servisinin oluşturulması gerekmektedir. Tekafül sigortacılığını kapsayan diğer katılım esaslı sektörler, danışma komitesi faaliyetlerini kendi bünyesinde ya da hizmet alımı şeklinde gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda katılım esaslarına göre icra edilecek PDKF faaliyetleri için, danışma komitesi ve katılım uyum birimi yapılarının kurulması gerekecektir. Ayrıca KF platform çalışanlarına katılım esaslarını içeren sertifika ve eğitim programları zorunlu tutulmalıdır (Kartal, 2019, s. 99-103).

Katılım esaslı PDKF yöntemi faaliyet alanı itibari ile katılım sermaye piyasaları içerisinde yerini almıştır. Önerim, Türkiye Katılım Finans Kuruluşunun kurulması durumunda üst danışma kurulu bünyesinde, katılım sermaye piyasalarından sorumlu alt danışma komitesi kurulması şeklindedir. Alt komite sektöre ait PDKF yöntemi meslek, ilke ve standartlarından sorumlu olacaktır. Belirlenen standartların uygulanması için platform yönetim kurulunca atanan en az üç üyeden oluşan platform danışma komitesi, katılım uyum servisi ve platform yönetimine, taraflara ve diğer paydaşlara güvence sağlayacak iç denetim servisi kurması gerekecektir. Platform komite üyeleri ve uyum servisi çalışanları mevcut uygulamada yer aldığı gibi katılım finans alanında uzman ve mesleki tecrübe şartlarını karşılayan kişiler tarafından seçilmelidir.

Girişimlerde Aynı Sermaye ve Bağımsız Değerleme

Teknolojinin gelişimi, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişi hızlandırmıştır. Günümüzde bilginin ekonomiye sağladığı katkı, fikri sermayenin değerini her geçen gün arttırmaktadır. Yenilikçi girişimlerin çekirdek sermayesi sınırlı iken sahip olduğu proje/fikir değeri oldukça yüksektir. Türk Ticaret Kanunu (TTK) 6102 sayılı kanun anonim şirketlerde, girişim sahibinin fikir veya projesini aynı sermaye olarak kabul etmektedir. Anonim şirket esas sözleşmesinde, para dışında haklar ve ayınlardan oluşan sermaye, belirlenen değer ve ona karşılık gelen pay üzerinden düzenlenir (Dal, 2012, s. 372). SPK'nın yayınlanmış olduğu KF tebliğinde, girişime ait sermayenin nakit veya aynı sermaye olabileceği belirtilmiştir⁹.

İslami esaslara göre pay satış bedellerini belirleyen şirket değerlemesinin aldanma, aldatma ve yanıltma gibi ortaklık akdine zarar verecek davranışlara sebebiyet vermeden hakkaniyet çerçevesinde yapılması gerekir (TKBB, 2020). Aynı sermayeyi ortaklık sermayesi olarak kabul eden İslam hukukçuları, girişime ait fikri mülkiyet haklarının, taraflar arasında veya bilirkişiden oluşan üçüncü bir kurum aracılığıyla belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir (Erol, 2022, s. 50). AAOIFI standartları, anonim şirketlerin, sermaye artırım yöntemi ile pay ihracını gerçeğe uygun adil bir değerlendirme yapılması kaydı ile caiz kabul etmiştir¹⁰.

PDKF yöntemi aracılığıyla pay ihracına çıkan girişim değerlemeye tabidir. Değerleme süreci girişimin ihtiyaç duyduğu finansman karşılığında yatırımcıya vereceği pay oranı teklifi ile başlar. KF platformu yatırım komitesi tarafından, özgünlük esasına göre belirlenen değer tespiti ile sonuçlanır. İşleyiş itibarı ile yatırımcı kitle değerlendirme sürecinde yer almaz. KF platform yöneticileri ile yapılan görüşmede, henüz finansalları bulunmayan yenilikçi girişimler için değerlemenin subjektif kriterler üzerinden yapıldığı, bu yüzden startuplar için geliştirilen değerlendirme metodlarını kullandıkları ve girişimin sahip olduğu kaynaklar üzerinden ileriye yönelik başarı kriterleri ile tahmin yapıldığı belirtilmiştir¹¹. Kanaatimce, iç kaynaklar ile yapılan değerlendirme yöntemi, KF platform ve

⁹ "Fonlanan şirketin kuruluşunda, fonlanan proje ve projeye ilişkin malvarlığı unsurlarının, TTK hükümleri saklı kalmak kaydıyla, girişimci tarafından aynı sermaye olarak konulması mümkündür" (SPK, 2021).

¹⁰ "Şirket sermayesini artırmak üzere yeni hisse senetleri ihraç etmek caizdir. Gerçeğe uygun adil değer, uzmanların şirket varlıklarını esas alarak yaptıkları değerlemeye göre belirlenir" (AAOIFI, 2015, s. 333).

¹¹ Startup değerlendirme yöntemleri, puan kartı (scorecard), berkus, aşamaya yönelik, indirgenmiş nakit akışı, VC ve çarpan yöntemlerinden oluşmaktadır (Fongogo, 2022). Girişime yönelik birden fazla değerlendirme metodu kullanılarak ortalama değer belirlenmektedir.

yatırım turuna çıkan girişim sayıları arttıkça tarafsızlık ve kurumsallık tartışmalarına neden olabilir. Kaldı ki yeni girişimlere yönelik yapılan subjektif ağırlıklı değerlendirme ölçüsü kişiden kişiye değişebilmektedir. Önerim KF süreçlerinde kullanılacak değerlendirme hizmetinin SPK onaylı bağımsız değerlendirme kuruluşları tarafından yapılması şeklindedir. Bu sayede kurulacak ortaklık sözleşmesi sıhhatinin, İslam hukuku açısından oluşabilecek tarafsızlık endişesi ve belirsizliği ortadan kalkacak, bağımsız bir yapıda kurumsallaşması sağlanacaktır.

Toplanan Fonun Emanet Yetkilisinde Nemalandırılması

SPK, KF tebliğinde yer alan hükümler çerçevesinde İstanbul Takasbank A.Ş'yi emanet yetkilisi sıfatıyla yetkilendirmiştir. Bu çerçevede Kitle Fonlaması Emanet Yetkilisi Prosedürü çerçevesinde sunulacak hizmetlere ilişkin üyelik, hesap açılışı, yatırımcı ve girişimci adına fonların emanete alınması, ödeme ve iadelerin gerçekleştirme işlemlerini yerine getirmektedir. İstanbul Takasbank A.Ş. dışında SPK tarafından yetkilendirilmiş 13 adet banka ve aracı kurumdan oluşan portföy saklama kuruluşları yer almaktadır (Çıtak & Durmuş, 2023, s. 5-6). 11.11.2022 tarihinde Türkiye Emlak Katılım Bankası A.Ş. yetkilendirilmiş ilk katılım finans kuruluşu olmuştur (SPK, 2023). KF tebliği kapsamında emanet yetkilisi tarafından gerçekleştirilen hizmetlere ait işlemler aşağıdaki gibidir.

KF Tebliği md.11-(3f)., "platform, emanet yetkilisinin toplanan fon tutarını nemalandırıp nemalandırmayacağını, alınacak ücret, komisyon ve kesintileri internet sitesinde ilan etme, görevlerini yerine getirmekle yükümlüdür".

KF Tebliği md.17.7., "kampanyanın erken sonlanması veya kampanya süresiyle birlikte cayma hakkı sürelerinin tüm yatırımcılar bakımından sona erdiği tarih itibarıyla hedeflenen fon tutarının toplanmış olması durumlarında varsa toplanan fon tutarının nemasının yatırımcılara iadesi"

KF Tebliği md.17.8., "kampanya süresi boyunca hedeflenen fon tutarına ulaşılamaması durumunda emanet yetkilisi nezdinde bloke edilen tutarlar ve varsa neması, bu bildirim takip eden iş günü içinde emanet yetkilisi tarafından yatırımcılara iade edileceği belirtilmiştir" (SPK, 2021)

PDKF sürecinde emanet yetkilisi saklama hizmeti ile ilgili süreler,

- Kampanya süresince azami 60 gün, süre bitiş tarihinde hedeflenen fon tutarına ulaşamaması durumunda yatırımcılara iade.
- Anonim şirket değil ise dönüşüm için ilave 90 gün bekleme süresi,
- Anonim şirket ya da anonim şirket dönüşümünden itibaren 30 gün içerisinde toplanan fon tutarı kadar sermaye artırımını yapılarak payları MKK nezdinde kayden oluşturularak yatırımcı hesaplarına aktarılmasına kadar geçen süre,
- Yatırımcı ödeme emrinin verildiği andan itibaren 48 saat içerisinde cayma hakkı süresince geçen saklama hizmetleri şeklindedir (İstanbul Takasbank A.Ş., 2022).

KF tebliği kapsamında platform internet sayfaları ücret ve komisyonlar bölümünde emanet yetkilisi hizmeti alınan kuruluş bilgisi ve toplanan fonlar için yukarıda belirlenen sürelerde nemalandırma yapıp yapılmayacağı ilan edilmiştir. Platform web sayfalarından yapılan incelemede portföy saklama hizmetinin Takasbank'tan sağlandığı ve toplanan fon için nemalandırma yapılmadığı ilan edilmiştir.

Bilgiler çerçevesinde, platformların toplanan fonu nemalandırmama tercihinin katılım esaslı işleyiş modeli açısından bir sakıncası bulunmamaktadır. KF Tebliği, toplanan fonun platform tarafından talep edilmesi durumunda nemalandırılabilirliğini belirtilmiştir. Önerim, katılım esaslı PDKF hizmeti sunacak platformların, nemalandırma tercihi durumunda portföy saklama hizmetinin, listede yer alan/alacak katılım finans kuruluş aracılığıyla sağlanması şeklindedir.

Katılım Esaslı Girişimlerin Belirlenmesi

PDKF yönteminde katılım esaslı bir iş modeli oluşturmak için girişime ait faaliyet alanının İslam'ın öngördüğü ilke ve hükümlere uygun olması gerekmektedir. Bilindiği üzere PDKF sürecini, SPK iznine tabi olması, kampanya bilgi sayfası (izahname) düzenlemesi, pay süreçlerini MKK ve emanet yetkilisi aracılığıyla gerçekleştirmesi, girişime ait finansal ve bağımsız denetim raporlarını dönemsel olarak platformda paylaşma zorunluluğu gibi benzerlikle ile mini bir halka arz yöntemine benzetmiştik. Bu çerçevede PDKF yöntemi ile pay ihracı gerçekleştirecek katılım esaslı girişimlerin belirlenmesinde, TKBB danışma kurulu tarafından katılım endeksinin belirlenmesi için oluşturulan, pay senedi ihracı ve alım-satımı standardı ve rehber referans alınmıştır. Katılım endeksi için oluşturulan

kural seti, şirket esas faaliyet alanlarının belirlenmesi ve faaliyet alanı mübah olmakla birlikte mahzurlu faaliyetleri bulunan şirketlerin, faaliyetlerini devam ettirmek zorunda kaldıkları için belirlenen istisnai konulardan oluşan iki temel yaklaşıma dayanır. PDKF yönteminde katılım esaslı girişimlerin belirlenmesinde de kurumsallaşan iki temel yaklaşım yönteminin kullanılabileceği düşünülmüştür.

Faaliyet Alanının Belirlenmesi

Anonim şirketlerde ortaklığın kurulabilmesinde aranan kıstas şirketlerin katılım esaslarına uygun faaliyet göstermesidir. Danışma kurulu, İslam'ın uygun bulmadığı faaliyetlerin haram olması nedeniyle insana, çevreye, topluma zarar verecek her türlü faaliyet konusunu yasaklamıştır. Bu çerçevede aşağıda belirtilen faaliyet alanları ile iştigal edecek girişimlerin kampanya sürecine dâhil edilmesi fıkhen uygun değildir.

- Faizli işlemler, alkollü içki ve sağlığa zararlı tütün ürünleri, kumar, insanlığa zarar vermeyecek tıbbi çalışmalar hariç uyuşturucu madde üretim ve ticareti, domuz ürünleri, İslami değerlere bağdaşmayan eğlence, otelcilik faaliyetleri, insan fitratını değiştirmeye yönelik girişimler, çevre ve canlıya zarar verecek girişimler, Ahlaki değerlere aykırı yayıncılık faaliyetleri şeklinde sıralanmıştır (Tırman, 2023, s. 309), (TKBB, 2020).

Ülkemizde PDKF tebliğine göre teknoloji ve üretim faaliyeti olan yenilikçi girişimler kampanya yöntemi ile fon toplayabilmektedir. Standartlarda belirlenen faaliyet alanlarına yönelik kısıtlar PDKF girişimleri içinde uygulanmalıdır. Yenilikçi girişimlerin esas faaliyet alanı uygun olsa da yapay zeka, oyun teknolojileri, biyoteknoloji, genetik vb. girişimlere yönelik çalışmalar tehlikeli boyutlara ulaşabilir. Platform ile girişim arasında yapılacak sözleşmede girişim faaliyetinin ileri aşamalarda insana, çevreye ve topluma zarar verecek faaliyetlere dönüşmeyeceğine yönelik beyan alınması, sözleşme şartlarına eklenmesi gerekmektedir.

Faaliyet Alanı Mübah Olmakla Birlikte Mahzurlu Faaliyetleri Bulunan Girişimler

Danışma Kururlu pay ihracı ve alım-satım standartlarını belirlerken esas faaliyet alanı fıkhen öngördüğü ilkelere uygun olmakla birlikte, bazen faizli veya dinen mahzurlu sayılan işlemler yapan girişimler için istisnai

hükümler belirlemiştir. Şirketlerin faaliyetlerini devam ettirmek zorunluluğu taşıyan hükümler, iktisadi-ticari hayatın gereklilikleri çerçevesinde sınırlandırılarak, Mecelle'de "Zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur" (md. 22), kaidesi ile yorumlanmış, fıkhıta belirlenen bazı azami oranlar ile bağ kurulmuştur. Bu gerekçe ile fikhın öngördüğü ilkelere uygun olmayan mahzurlu faaliyetler için ruhsat niteliği taşıyan azami oranlar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

"a) Alınan faizli borçların şirketin toplam varlıklarının ve piyasa değerinin büyük olanının %33'ünü,"

Mahsurlu borçlar: Katılım finans ilkelerine uygun olmayan, faiz ve türev araç içeren borçlardan oluşur.

"b) Faizli mevduat hesaplarında tutulan varlık ve hakların şirketin toplam varlıklarının ve piyasa değerinin büyük olanının %33'ünü,"

Mahsurlu varlıklar: vadeli mevduat, tahvil, bono, eurobond ve faiz barındıran diğer finansal araçlardaki tutarlar, türev pozisyonlar, kripto varlıklar vb. katılım finans ilkelerine uygun olmayan varlıklardır.

"c) Mubah olmayan alanlara ait kazanç miktarının şirketin toplam gelirinin %5'ini aşmaması hükmü benimsenmiştir."

Mubah olmayan alanlar: TKBB danışma kurulu şirketlerin esas faaliyet alanlarının katılım finans ilkelerine uygun olmak kaydı ile mubah olmayan alanları belirlemiştir. Mubah olmayan alanlara bazı örnekler üzerinden değinilmiştir.

- Esas faaliyet alanı meşru olan şirkete ait gayrimenkullerin, alkollü içki, tütün ürünleri, domuz mamulü satışı yapan market, benzin istasyonu vb. işletmelere kiraya verilmesi veya ilgili hizmetleri sunan havayolu şirketine ortaklık/iştirak sağlanması nedeniyle elde edilecek gelirler. Esas faaliyet alanı meşru olmak kaydı ile şirketin bağlı ortaklığı veya iştiraklerinde milli piyango, at yarışı benzeri kumar faaliyetlerinden elde edilen gelirler. İslami değerlere aykırı yayın ve faaliyetlerden (medya dağıtım, radyo, televizyon) oluşan mahsurlu gelirler, otel işletmeciliği, eğlence faaliyetleri, katılım bankacılığı ilkelerine uygun olmayan faaliyetlerden elde edilen kira gelirleri vb. örnekler arttırılmakla birlikte danışma kurulunca hazırlanan rehber mahsurlu alanları ve şirket örneklerini detaylandırmıştır.

Danışma kurulu, pay ihracı ve alım-satımı standardı md.3.2.'de Müslüman girişimci ya da yatırımcının İslam'ın haram saydığı işlem ve yöntemler ile kazanç elde etmesinin caiz olmadığını belirtmiştir. Yukarıda geçen istisnai hükümlerin haramı asla helal hale getirmediği ve standartlar için kalıcı bir hüküm olmayacağı ifade edilmiştir. Bu yüzden elde edilecek mahsurlu gelirlerin arındırılması gerektiği, bu yollarla elde edilen gelirlerin, topluma umumi fayda sağlayacak yol, köprü vb. hayır hizmetlerinde kullanılması gerektiği tavsiye edilmiştir (TKBB, 2020).

Katılım esaslı PDKF yönteminde pay senedi ihracı gerçekleştirecek erken aşama girişimler finansmana erişim açısından yolun başındadır. Girişimler için hedef, sırasıyla KF yöntemi, melek yatırımcılar ve girişim sermayesi fonlarına ulaşmaktır. Diğer taraftan başarılı girişimler ulusal pazarlara açılarak, farklı ortaklık süreçleri yaşamakta, katılım finans kuruluşları dışında faizli finansman talepleri oluşabilmektedir. Bu doğrultuda başarılı girişimlerin büyüme süreçleri dikkate alınarak *alınan faizli borçların şirketin toplam varlıklarının ve piyasa değerinin büyük olanının %33 ve mubah olmayan alanlara ait kazanç miktarının şirketin toplam gelirinin %5'ini aşmamasına* yönelik azami oran kriterlerinin katılım esaslı PDKF platformlarında pay ihracı gerçekleştirecek girişimler içinde uygulanması kanaatindeyim. Diğer taraftan yenilikçi girişimlerin büyüme süreçlerinde *faizli mevduat hesaplarında tutulan varlık ve haklar için belirlenen %33 azami oran kriteri yerine, faizsiz alternatif sunan katılım finans kuruluşları ve katılım sermaye piyasası ürünlerinin kullanılmasını önermekteyim.*

İmtiyazlı Payların İhracı

Ortaklık kurulurken düzenlenen akit sözleşmesi hakkaniyet çerçevesinde yapılması gerekmektedir. İslam hukukunda ortaklık esası, paylara ait haklarında eşit olmasını gerektirir. KF Tebliği, m.16 (3); *“Yatırımcılara verilecek paylardan doğan ortaklık hakları ile varsa bu paylara ilişkin imtiyazlar bilgi formunda açıkça belirtilir. Nitelikli yatırımcılar hariç olmak üzere yatırımcılara verilecek paylar arasında imtiyaz farkı yaratılamaz.”* şeklindedir. Tebliğ, nitelikli yatırımcıya imtiyaz hakkı tanımaktadır. Bazı paylar sahibine maddi imtiyaz tanırken bazıları idari imtiyaz tanımaktadır.

TKBB danışma kurulu pay ihracı ve alım-satım standardı, imtiyazlı payları, md.1.3.'de *“Sahibine kâr dağıtımında veya tasfiye esnasında öncelik hakkı tanıyan imtiyazlı pay senetlerinin ihraç edilmesi caiz değildir. Fakat sahibine yönetme ve yürütmeye ilgili bazı imtiyazlar tanıyan veya*

sermaye artırımına gidildiğinde payları alma konusunda öncelik hakkı veren imtiyazlı pay senetlerinin ihraç edilmesinde fıkhi açıdan bir sakınca yoktur.” şeklinde düzenlemiştir. PDKF platformlarında kampanya düzenleyecek girişimlerin imtiyazlı pay süreci standart ile uyumlu olmalıdır. Bu çerçevede,

- Girişimi aktif olarak idare eden ortaklara, şirketin sevk ve idaresi için imtiyaz sağlayan veya sermaye artırımına gidildiğinde payları alma konusunda öncelik hakkı tanıyan imtiyazlı pay senetlerinin ihraç edilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır.
- Nitelikli yatırımcısına temettü veya tasfiye durumunda öncelik hakkı tanıyan girişimler kampanya sürecine kabul edilmezler.

Katılım Esaslı PDKF Bilgi Formu

TKBB danışma kurulunca belirlenen ilke ve standartlar, Borsa İstanbul’da halka arz olacak ve katılım endeksine dâhil olacak şirketlerin faaliyet alanlarını düzenlediğinden bahsetmiştik. Katılım endeksine kabul edilecek şirketler, Borsa İstanbul tarafından pay ihracı ve alım-satımı standardı ve rehber kapsamında düzenlenen “*Katılım Finans İlkeleri Bilgi Formu*”na göre belirlenmektedir. Şirketlerin halka arz ve katılım endeksi kabulü değerlendirilirken, “*Katılım Finans İlkeleri Bilgi Formu*”nda yer alan sorulara verilen cevaplar esas alınmaktadır. Halka arz olan şirketlere ait bilgi formu, halka arz izahnamesinde yayınlanırken, katılım endeksine dâhil edilen mevcut şirketlerin bilgileri periyodik olarak Kamuyu Aydınlatma Platformunda (KAP) yayınlanmaktadır (Borsa İstanbul A.Ş., 2023).

Bilgi formu, katılım endeksine dâhil edilecek şirketi belirleyecek yedi temel soru ve alt başlıklardan oluşur. Nitel ve nicel tarama ve hesaplama yönteminin kullanıldığı tablo özeti aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: Katılım Finans İlkeleri Özet Bilgi Formu

Girişim Şirket Ünvanı : Kampanya Bilgileri :	
1	Şirket esas sözleşmesinde yer alan faaliyetleri arasında Katılım Finans İlkelerine uygun olmayan faaliyet yer alıyor mu?
2	Şirket esas sözleşmesinde Katılım Finans ilkelerine uygun olmayan imtiyaz bulunuyor mu?
Mahzurlu Faaliyetler İçin Azami Oranlar	
3	Şirketin katılım finans ilkelerine uygun olmayan gelirleri bulunuyor mu ?
4	Şirketin katılım finans ilkelerine uygun olmayan varlıklarının oranı (%33)
5	Şirketin katılım finans ilkelerine uygun olmayan borçlarının oranı (%33)
İmtiyazlı Pay ve İntifa Senedi Bilgileri	
6	Şirketin pay grupları arasında veya varsa intifa senetlerinde kar payı imtiyazı bulunuyor mu?
7	Şirketin pay grupları arasında veya varsa intifa senetlerinde tasfiye payı imtiyazı bulunuyor mu?

Kaynak: (Borsa İstanbul A.Ş., 2023)

Bu çerçevede katılım esaslı PDKF iş modeli oluştururken, benzer ilke ve standartların esas alınacağı kanaati çerçevesinde, pay ihracı gerçekleştirecek girişimlerin tabloda düzenlenen “Katılım Finans İlkeleri Bilgi Formu”na göre belirlenmesi gerekmektedir. PDKF için işleyiş süreci,

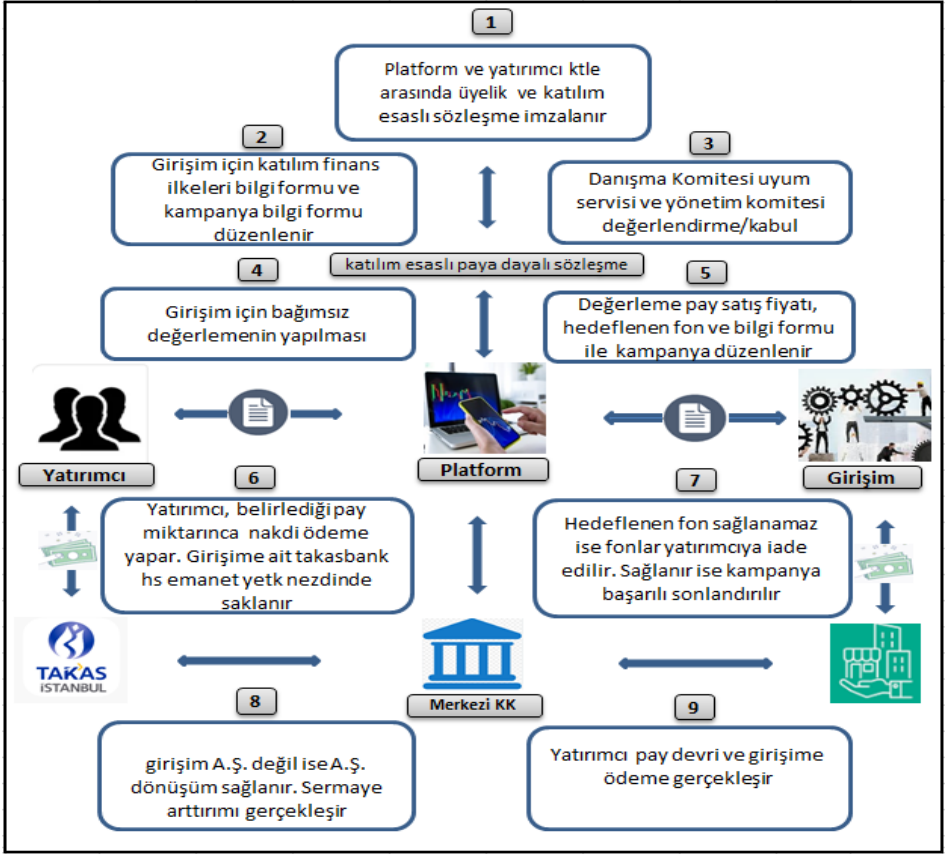
- PDKF aracılığıyla pay ihracı gerçekleştirmek isteyen girişim, bilgi formunda talep edilen soruları yanıtlar.
- Girişimci tarafından doldurulan bilgi formu, platforma ait katılım uyum servisi kontrolü ve standartlara uygunluğu değerlendirilir. Şartları karşılıyor ise kampanya sürecine kabul edilir.
- Girişim ile platform arasında, girişimin, katılım esasları çerçevesinde belirlenen standartlara göre faaliyetlerini sürdüreceğine yönelik sözleşme düzenlenir.
- Platform kamuyu aydınlatma ve şeffaflık politikası gereği gerçekleştirdiği iş ve işlemler ile ilgili olarak internet sayfası üzerinden bilgi ve paylaşımda bulunur. Girişime ait yıllık olarak bağımsız denetim raporu ile birlikte katılım finans ilkeleri bilgi formu, aydınlatma yükümlüğü çerçevesinde taraflar ile paylaşılır.
- İkincil piyasa kurulana kadar girişimin katılım esaslı ilkelerin dışına çıkması durumunda tercihli yatırımcının paylarını güncel değerlendirme üzerinden almak zorunda olmalıdır.

PDKF yönteminde pay alım satımına yönelik ikincil piyasa oluşmamıştır. Platform sayıları ve işlem hacminde yaşanacak artış ile birlikte organize pazar yapılanmasının sağlanacağı düşünülmektedir. Bu yüzden katılım esaslı PDKF iş modeli önerimiz için yaptığımız çalışma, birincil piyasayı kapsayan girişimlerin pay senedi ihracı ile sınırlı tutulmuştur. İkincil piyasanın oluşması durumunda sektöre olan talep ve işlem görecektir. Bu sayede pay ihraç süreci ile sınırlandırılan katılım esaslı model için katılım endeksi belirlenmesi imkânı oluşacaktır. Girişim şirketi, platform ile imzalayacağı katılım finans ilkelerine uyuma yönelik beyan ve sözleşmenin gerekliliği çerçevesinde karar almalıdır. İkincil piyasa kurulana kadar girişimin katılım esaslı ilkelerin dışına çıkması durumunda tercihli yatırımcının paylarını güncel değerlendirme üzerinden almak durumunda kalacağı için, katılım esaslı ilkelere göre yatırım tercihi belirleyen yatırımcı haklarının korunması gerekmektedir. Platformlar aydınlatma yükümlülükleri doğrultusunda düzenli olarak yatırımcılarını bilgilendirmekle yükümlüdür.

Katılım Esaslı Paya Dayalı Kitle Fonlama Model Önerisi İşleyiş Özeti

PDKF yönteminin, katılım sermaye piyasaları altında yer alan kurum ve kuruluşlar listesinde yer aldığını belirtmiştik. Çalışmamızda, PDKF yönteminin katılım finans ilkeleri çerçevesinde düzenlenmesine yönelik model önerisinde bulunulmuştur. Elde edilen tespit ve önerileri kapsayan temel başlıklar, danışma komitesi uyum ve denetim servisi, bağımsız değerlendirme süreci, toplanan fonun emanet yetkilisinde değerlendirilme süreci, girişim faaliyet alanı, imtiyazlı paylar ve mahsurlu faaliyetlere yönelik görüşlere yöneliktir. Özgün bir çalışma hedefi çerçevesinde katılım esaslı PDKF modelinin işleyiş süreci aşağıdaki gibidir.

Tablo 4: Katılım Esaslı PDKF Modelinin İşleyişi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

- Teknoloji ve/veya üretim faaliyetinde bulunan girişim, Kitle Fonlaması Tebliği ve Sermaye Piyasası Kurulu tarafından düzenlenen bilgi formu ve katılım finans ilkeleri bilgi formu düzenleyerek başvuru yapar. Platform uzman değerlendirme süreci ve ön kabul gerçekleşir.
- Danışma komitesi uyum servisi, girişime ait katılım finans ilkeleri bilgi formu üzerinden, girişimi katılım finans ilkeleri çerçevesinde değerlendirir/onaylar.
- Yatırım komitesi katılım finans ilkelerine uygun girişimi KF bilgi formu ve kampanya sayfasında ilan edilen diğer bilgi ve belgelere göre değerlendirir/kampanya sürecine kabul eder.
- Girişim ile platform arasında katılım esaslı PDKF sözleşmesi imzalanır. Mevcut uygulanan sözleşmeye ek olarak kampanyanın

başarılı olması durumunda, girişimin faaliyetleri süresince katılım esaslı bilgi formunda hazırlanan standartlara uyacağına, standartların dışına çıkması durumunda, paylarını satmak isteyen tercihli yatırımcıdan güncel değerlendirme üzerinden ilgili payları satın alacağına yönelik sözleşme imzalanır. (sözleşmede geçen özel şart, ikincil piyasa düzenlemesi sağlanana kadar geçerlidir.)

- Girişim şirketi için SPK onaylı bağımsız değerlendirme kuruluşu aracılığıyla değerlendirme yapılır. Hedeflenen fonlama miktarı, büyüme için ihtiyaç duyulan finansman üzerinden belirlenir, mevcut sermaye nominal değeri, sermaye artırımını ile birlikte yatırımcılara verilecek pay tutarının nominal değerine ve payın satış fiyatı bilgi formunda düzenlenir.
- Paylar arasında, sahibine kar dağıtımını veya tasfiye esnasında öncelik hakkı tanıyan imtiyaz ayrıcalığı sağlanmaz.
- Kampanya düzenlenerek kamuoyuna duyurulur. Yatırımcı nakit ya da kredi kartı ile ödeme yapar (48 saat içerisinde cayma hakkına sahiptir).
- Kampanya belirlenen sürede hedefe ulaşması ile tamamlanır. Başarısız olur ise toplanan fon yatırımcı hesabına iade edilir.
- Emanet yetkilisinde bloke edilen fon, nemalandırılacak ise portföy saklama hizmetini katılım finans kuruluşundan sağlar. Hak sahiplerine varsa kâr payı ile birlikte iadesi gerçekleştirilir.
- Girişim, anonim şirket değil ise anonim şirket dönüşümü gerçekleşir. Sermaye artırımını ve tüm payların MKK nezdinde kayden hak sahiplerine aktarılması takiben emanet yetkilisi girişim hesabında bloke edilen fonun girişim hesabına ödemesi gerçekleşerek kampanya süreci sona erer.
- Kampanya sonrası girişime aktarılan fonun amacına uygun olarak kullanıldığına yönelik yıllık olarak bağımsız denetim raporu hazırlanır.
- Kamuoyunu aydınlatma kapsamında, girişime ait katılım finans ilkeleri bilgi formu, yıllık finansal tablo ve faaliyet raporu ilgili takvim yılını izleyen dördüncü ayın sonuna kadar ilan edilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Girişimcilik ekosisteminin temel girdilerinden olan finansman ihtiyacının karşılanması için kullanılan ortaklık yönteminin günümüz normlarına göre uygulanabilirliği önemli bir gelişim alanıdır. Dünyada sosyal/ticari birçok proje ve fikir, ortaklık ve işbirlikçi alternatif sunan yöntemler üzerinden finansman arayışına girmiştir. Reel ekonominin gelişimine temel oluşturan erken aşama girişimler için en önemli alternatif KF yöntemidir. KF'nin bağış, ödül, paya ve borçlanmaya dayalı olmak üzere dört türü vardır. Dünya'da sayıları hızla artan KF platformlarına alternatif olarak İslami finans ilkelerine uygun sözleşmeler içeren KF platformları da kullanılmaya başlamıştır.

Türkiye'de paya ve borçlanmaya dayalı modeller, 27.10.2021 tarih (III – 35/A.2) tebliğ kapsamında düzenlenmiştir. Borçlanmaya dayalı KF hizmeti sunan platform bulunmamaktadır. 13 adet PDKF platformu SPK'dan lisans almıştır. Platformlar incelendiğinde, katılım finans ilkeleri çerçevesinde usul ve esasları belirlenmiş PDKF düzenlemesi ve işleyiş modeli bulunmamaktadır. Yatırımcı ve girişimi pay ortaklığı ile bir araya getiren yöntem katılım finans sisteminin özünü bağdaştırmaktadır. Katılım finansın gelişimine yönelik yapılan akademik çalışmalar ve sektör temsilcilerinin belirlediği stratejik hedefler arasında PDKF yerini almıştır. Katılım finansın arzu ettiği risk paylaşımını içinde barındıran modelin katılım esaslı düzenlenmesi ürün çeşitliliğine katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızda, katılım esaslı PDKF model önerisinde bulunulmuştur. PDKF pay ihraç süreci, Borsa İstanbul'da gerçekleşen pay ihraç süreçleri referans alınarak geliştirildiği için mini bir halka arz yöntemi olarak bilinir. Bu çerçevede Borsa İstanbul'da katılım endeksini belirlemek için Katılım Bankaları Birliği Danışma Kurulu tarafından 26.08.2020 tarihinde hazırlanan "*Pay Senedi İhracı ve Alım Satım Standartları*", ayrıca 24.03.2022 tarihinde hazırlanan "*Katılım Finans İlkelerine Uygun Faaliyet Gösteren Şirketlerin Belirlenmesinde Esas Alınacak Rehber*" çalışmamıza referans sağlayan temel kaynak olmuştur.

Katılım esaslı PDKF yöntemi iş modelini belirlemek için yapılan ilk tespit ve öneri onu düzenleyecek ve denetleyecek danışma komitesi, uyum ve denetim servislerinin oluşturulması şeklindedir. İkincisi, kampanya düzenlenecek girişimin değerlendirme sürecidir. Pay senedi ihracı gerçekleştirilecek olan girişime ait nihai değerlendirme platform tarafından

yapılmaktadır. Bilindiği üzere yenilikçi girişimlerin değerlendirilmesi oldukça zor ve karmaşıktır. Girişime ait fikir ve projenin değerinin belirlenmesi sübjektif kriterler içerir. Bu doğrultuda, KF kampanya sürecine kabul edilecek girişimlere, SPK lisanslı bağımsız kuruluşlar tarafından değerlendirilmesi önerilmiştir. Üçüncü konu, kampanya süresince emanet yetkilisinde saklanan fonun nasıl değerlendirileceğidir. Mevcut uygulamada emanet yetkilisinde toplanan fon nemalandırılmamaktadır. Kitle Fonlama Tebliği'nde, toplanan fonun platform tarafından talep edilmesi durumunda nemalandırılabilmesi belirtilmiştir. Önerim, katılım esaslı PDKF hizmeti sunacak platformların, nemalandırma tercihi durumunda portföy saklama hizmetinin, SPK tarafından yetkilendirilmiş katılım finans kuruluşu aracılığıyla sağlanması şeklindedir.

Dördüncü konu, TKBB Danışma Kurulu tarafından Borsa İstanbul'da katılım endeksinin oluşturulması için düzenlenen standart ve rehberden yararlanılarak, kampanya başvurusunda bulunan girişimlerin katılım esaslarına göre belirlenmesidir. Katılım endeksinin belirlenmesi için oluşturulan kural seti, şirket esas faaliyet alanlarının belirlenmesi ve faaliyet alanı mubah olmakla birlikte mahzurlu faaliyetleri bulunan şirketlerin sınırlandırılmasına yönelik iki temel yaklaşımdan oluşmaktadır. Katılım esaslı PDKF iş modeli oluştururken, benzer ilke ve standartların esas alınacağı kanaati çerçevesinde, pay ihracı gerçekleştirecek girişimlerin çalışmada düzenlenen "*Katılım Finans İlkeleri Bilgi Formu*"na göre belirlenmesi önerilmiştir.

PDKF yönteminde pay alım-satımına yönelik ikincil piyasa oluşmamıştır. Platformlar, internet siteleri ve sosyal medya üzerinden iletişim yoluyla alım-satım yapmak isteyen yatırımcıları bir araya getirmektedir. Platform sayıları ve işlem hacminde yaşanacak artış ile birlikte organize pazar yapılanmasının sağlanacağı düşünülmektedir. Bu yüzden katılım esaslı PDKF iş modeli önerimiz için yaptığımız çalışma, birincil piyasayı kapsayan girişimlerin pay senedi ihracı ile sınırlı tutulmuştur.

İkincil piyasanın oluşması durumunda sektöre olan talep ve işlem göreceği payların likiditesi artacaktır. Bu sayede pay ihraç süreci ile sınırlandırılan katılım esaslı model için katılım endeksi belirlenmesi imkânı oluşacaktır. İkincil piyasa kurulana kadar girişimin katılım esaslı ilkelerin dışına çıkması durumunda tercihi yatırımcının paylarını güncel değerlendirme üzerinden geri alması önerisinde bulunulmuştur. Ayrıca katılım finans ilkelerine göre

yatırım tercihi belirleyen yatırımcı haklarının sözleşme kapsamında düzenlenmesi gerekmektedir.

PDKF yönteminin katılım esasları ile bütünleşmesine katkı sağlamak için yapılan özgün çalışma, mevcut işleyiş sürecinde tespit edilen temel alanların katılım finans ilkeleri çerçevesinde düzenlenmesi için sunulan öneriler kapsamında PDKF iş modeli oluşturularak sonuçlandırılmıştır. Çalışmamızda, ortaklık ekonomisi ile toplumun faydasını gözeterek finansal yapılar tesis etmek, toplumsal değere uygun iş modeli geliştirmek ve katılım esaslı finansal tercihlere alternatif oluşturmak hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

- AAOIFI. (2015). *Faizsiz Finans Standartları*, Yayın No:10. İstanbul: TKBB Yayınları.
- Anbar, A. (2020). Girişimcinin Finansmanında Alternatif Bir Yöntem: Kitlesel Fonlama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (88), 237-254.
- Askari, H., İqbal, Z., Krichene, N., & Mirakhor, A. (2021). *Finansta Risk Paylaşımı Bir Alternatif Olarak İslami Finans* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Albaraka Yayınları.
- BDDK. (2018). *Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu 2018 Faaliyet Raporu*. 12 30,2023 tarihinde <https://www.bddk.org.tr/KurumHakkında/EkGetir/5?ekId=11> adresinden alındı
- Belabes, A. (2016). Is There Such a Thing as Islamic Crowdfunding? *Islamic Finance News* , 29-30.
- Belleflamme, P., Omrani, N., & Peitz, M. (2015). The Economics of Crowdfunding Platforms. *Information Economics and Policy* (35), 1-57.
- Borsa İstanbul A.Ş. (2023). *BIST Pay Endeksleri Katılım*. 12 23, 2023 tarihinde <https://borsaistanbul.com/tr/endeks/1/3/katilim#> adresinden alındı
- Bradford, C. S. (2012). Crowdfunding and the Federal Securities Laws. 1-150. *Columbia Business Law Review*.
- Camgöz, M. (2017). Doktora Tezi: İslami Hisse Senedi Yatırımı ve İslami Endekslerin Performansının Değerlendirilmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Finans Bilim Dalı 373 s.
- Canbaz, M. F., & Çonkar, M. K. (2018). Girişimcilere Faizle Borçlanmaya Dayalı Alternatif İslami Bir Yöntem: Kitle Fonlaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* , 37-55.
- Çıtak, M., & Durmuş, A. (2023). Paya Dayalı Kitle Fonlamasında Emanet Yetkilisinin Saklama Prosedürü ve Fıkhi Açından Değerlendirilmesi. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi* , 9 (1), 1-22.
- Dal, S. (2012). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) m. 342'ye Göre Fikri Mülkiyet Haklarının Anonim Şirkete Ayni Sermaye Olarak Konulması. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırma Dergisi* , 18 (2), 371-398.
- Demir, Z., & Yumuşak, İ. G. (2018). Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Finansal Problemlerinin Çözümünde Girişim Sermayesi Fonlarının Önemi Ve Rolü: Katılım Bankacılığına Yeni Bir Model Önerisi. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi* , 4 (2), 139-174.
- Demirdöğen, Y. (2020). Avrupa'daki İslami Fintek Ekosisteminin Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 25 (4), 469-481.
- Erol, S. I. (2022). *İslam Ticaret Hukukunda Emek-Sermaye Şirketi: Mudarebe*

- (İslami Bankacılık Perspektifinden). Ankara: İksad Yayın.
- Faudzi, M. S., Bakar, J. A., & Ahmad, S. (2021). The Relevance of Conventional and Islamic Crowdfunding as Financing Instruments for SMEs. *Journal of Islamic Finance*, 10 (1), 59-64.
- Fongogo. (2022). *Startup Değerlemesi Nedir? Nasıl Yapılır?* 12 17, 2023 tarihinde <https://odul.fongogo.com/blog/startup-degerlemesi-nedir-nasil-yapilir/> adresinden alındı
- Gabison, G. A. (2015). Understanding Crowdfunding and its Regulations How can Crowdfunding help ICT Innovation? *European Commission Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies, Report EUR 26992 EN*, 1-40.
- Hemer, J. (2011). A Snapshot on Crowdfunding. *Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research (ISI)*, 1-32.
- IFNfintech. (2023). *Crowdfunding Landscape*. 07 22, 2023 tarihinde https://ifnfintech.com/landscape/?filter_directory_category=72&filter=1 adresinden alındı
- İstanbul Takasbank A.Ş. (2022). *Kitle Fonlama Emanet Yetkilisi Prosedürü*. 12 27, 2023 tarihinde https://www.takasbank.com.tr/documents/prosedurler/kitlefonlamasie-manetyetkilisiproseduru_04042022.pdf adresinden alındı
- Kartal, M. T. (2019). Katılım Bankacılığında Danışma Komiteleri: Faizsiz Bankacılık İlke ve Standartlarına Uyuma İlişkin Tebliğ (Tebliğ) Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Bankacılık, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 93-108.
- Katılım Finans Strateji Belgesi. (2023). *2022-2025 Bütüncül Dönüşüm*. 01 24, 2023 tarihinde <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/2022-10/cumhurbaskanligi-finans-ofisi-katilim-finans-strateji-belgesi.pdf> adresinden alındı
- Korkmaz, Ö. (2020). *Amerikan Hukuku ile Karşılaştırmalı Paya Dayalı Kitle Fonlaması*. İstanbul: Onikilevha Yayınları.
- Kuzulu, Ö. (2023). Kitle Fonlaması Yönteminde Riskler ve Etik Sorunları. *Erciyes Akademi*, 37 (2), 552-580.
- Merkezi Kayıt Kuruluşu A.Ş. (2023). *MKK Tanıtım Sunumu*. 12 28, 2023 tarihinde <https://www.mkk.com.tr/sites/default/files/2024-02/MKK-Tanitim-Sunumu.pdf> adresinden alındı
- Özdemir, C. (2020). Yeni Finansman Yöntemi Kitle Fonlaması: Paya Dayalı Modelde Kalite Sinyalleri ve Diğer Başarı Faktörleri. Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe ve Finansman Doktora Tezi, Ankara, Türkiye, 241 s.
- Özdemir, M. (2019). *İslami Mikrofinans Teori, Uygulama ve Model Önerileri*. İstanbul: Albaraka Yayınları.

- Özmen, M. Y. (2023). Pay Senedi Yatırımlarından Elde Edilen Gelirlerin Arındırılmasına Yönelik Fikhî Bir İnceleme. *Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* , 4 (1), 179-215.
- Öztürk, M. B., Çelik, M. S., & Açıkgöz, E. (2023). Yeni Girişimler Ve Yatırımcılar İçin Alternatif Finansman Yöntemi: Paya Dayalı Kitle Fonlaması. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 5 (1), 55-67.
- SPK. (2021). Kitle Fonlaması Tebliği, III - 35/A.2 Resmi Gazete (31641). SPK .
- SPK. (2023). *Yetkilendirilmiş Portföy Saklama Kuruluşları*. SPK. adresinden alınmıştır
- Şekerci, O. (1981). *İslam Şirketler Hukuku Emek-Sermaye Şirketi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- tbmm.gov.tr. (2023). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanun Teklifi*. 12 27, 2023 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/Haber/Detay?Id=73b26a41-67e8-47e3-81de-0187391f296e> adresinden alındı
- Tırman, N. (2023). Katılım-esaslı Yatırım Fonlarında Oluşan Mahzurlu Gelirlerin Sosyal Yardım Faaliyetlerine Aktarılmasına İlişkin Bir Öneri. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* , 6 (Özel Sayı), 303-319.
- TKBB. (2020). (Standart No:1) Pay Senedi İhracı ve Alım Satımı Standardı. *TKBB Katılım Finans Standartları No:1* .
- Turan, D., & Narin, M. (2022). Yeniliğin Finansmanında Kullanılan Alternatif Yöntemler: Türkiye Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Üzerine Bir Değerlendirme* , 6 (2), 863-888.
- Valanciene, L., & Jegeleviciute, S. (2013). Valuation Of Crowdfunding: Benefits And Drawbacks. *Economics And Management* , 18 (1), 39-48.
- Vergili, G. (2022). Kitle Fonlama: Dünü Bugünü ve Yarını. *Nigde Omer Halisdemir University Journal of Social Sciences Institute* , 4 (2), 106-121.

EXTENDED ABSTRACT

The applicability of the partnership method used to meet the financing need, which is one of the basic inputs of the entrepreneurship ecosystem, according to today's norms is a crucial area of development. With technology changing the way of doing business, access to finance is realised through digital platforms. Many social/commercial projects and ideas worldwide have sought financing through methods that offer partnership and partnership alternatives. Micro-finance, venture capital, angel investing and crowdfunding (CF) methods are among the leading ones. The most important alternative for the early stage of entrepreneurship is the CF method.

CF started to be used in the United States and European countries in the early 2000s. After the 2008 crisis, it has become an area of interest for many countries with financing difficulties. There are four types of CF: donation, reward, equity and borrowing-based. In 2020, the global CF volume reached USD 12.3 billion. It is estimated to reach USD 196.4 billion between 2021 and 2025. At the same time, with the rapidly increasing number of CF platforms, CF platforms compliant with Islamic principles have started to serve in Islamic countries, especially in Islamic countries, as well as in American and European continental countries. The contracts used on Islamic CF platforms are gratuitous (zakat, sadaqah, donation), sales-based (murabaha, tawarruq, ijarah, istisna), and partnership-based (share certificate, musharakah, mudarabah) contracts. Islamic CF platforms determine campaign preferences and business processes in accordance with Islamic principles. The contracts to be used to determine the enterprise activity, the terms of the investment, and the digital functioning processes are subject to the approval and supervision of the advisory board. The principle of interest-free principle is essential in methods that provide a financial return. Since the sharing of the risk between the parties is essential, the income whose risk is not endured is not considered legitimate. When the CF platform data published by IFN (Islamic Finance News) in 2023 and the web pages of the CF platforms were analysed, the findings showed that there are 50 Islamic CF platforms providing services in different countries, most of which are Muslim countries. Twenty-four of these are donation-based platforms that include zekah, sadaqah and karz contracts. Twenty-six of them consisted

of contracts based on trading and partnership, which are methods that provide a financial return.

Along with the legal regulation regarding the CF in Turkey, the procedures and principles based on equity and borrowing were updated in the Official Journal dated 27.10.2021 and numbered 31641. There are no platforms that offer borrowing-based CF platform services yet. Thirteen equity-based CF platforms have received licenses from the Capital Markets Board (CMB). In the assessments made on Islamic financial technologies worldwide, the CF method is considered the area that will provide the fastest development. In the participation finance strategy document published by the Finance Office of the Presidency of the Republic of Turkey, the CF method was included in financial technologies, one of the thematic areas. It is emphasised that it will contribute to the development of participation finance with its partnership method and its aspect that includes social finance.

When the equity-based CF model and processes are analysed in our country, there is no regulation and business model for the participation-based CF model. In our study, a proposal for a participation-based equity-based CF model will be presented. While determining the participation-based business model of the equity-based CF method, the "Share Certificate Issuance and Trading Standards" prepared by the Advisory Board of the Participation Banks Association on 26.08.2020, as well as the "Guidelines for Determining Companies Operating in Compliance with Participation Finance Principles" prepared on 24.03.2022 will be taken as basis. The participation principles specific to the CF model are based on the standards and guidelines determined by the advisory board is because the equity-based CF campaign process regulated within the framework of the share issuance process in Borsa Istanbul. Therefore, the equity-based CF method is defined as a mini initial public offering.

The way to create a participation-based business model of the equity-based CF method is to first way an advisory board and compliance service that will regulate and supervise it on a participation basis. In addition, several observations and suggestions have been made regarding the functioning processes of the equity-based CF model. The first of these is the valuation process of the initiative to be campaigned. The valuation of the enterprise to be issued shares is carried out by the platform. The

valuation of innovative initiatives is quite difficult and complex. Determining the value of the idea and project of the venture involves subjective criteria. As the number and volume of CF platforms increases, the valuation should be performed by independent organisations and institutionalised. Accordingly, it has been proposed that the enterprises that will be accepted to the CF campaign process should be valued by CMB-licensed independent institutions. The third issue is the storage of the funds collected during the campaign period at the custody of the escrow officer by providing interest or non-interest bearing returns. My suggestion is that the funds collected at the escrow officer should be utilised in alternatives that will provide interest-free returns.

The fourth issue is the determination of the enterprise to be accepted into the campaign process in accordance with the principles of participation finance. To create a participation-based business model in the share-based CF method, the field of activity of the venture must comply with the principles and provisions stipulated by Islam. The equity-based CF method has similarities with the public offering processes in Borsa Istanbul regarding share issuance processes. In this framework, the standard and guideline for the issuance and trading of shares, established by the Advisory Board of the Participation Banks Association of Turkey for the determination of the participation index, are taken as reference. The rule set created for the participation index consists of two basic approaches: determining the main fields of activity of the company and limiting the companies whose fields of activity are permissible but have objectionable activities. Islam prohibits all kinds of activities that may harm people, the environment and society. In this framework, enterprises whose main field of activity covers the areas prohibited by Islam will be excluded. Although the main field of activity is in accordance with the principles stipulated by fiqh, exceptional provisions have been determined for enterprises that sometimes engage in interest-bearing transactions or transactions that are considered religiously objectionable. The advisory board has limited such provisions within the framework of the necessities for continuing the activities and the requirements of economic and commercial life. The maximum rates set in the standard for the issuance and trading of shares are that the amount of interest-bearing loans taken shall not exceed 33 percent of the greater of the company's total assets and market capitalisation, the amount of assets and rights

held in interest-bearing deposit accounts shall not exceed 33 percent of the greater of the company's total assets and market capitalisation, the amount of earnings from Islam does not approve should not exceed 5 percent of the company's total income.

Early-stage enterprises that will issue shares in the participation-based equity-based CF method are at the beginning of their journey in terms of access to financing. The goal for enterprises is to reach the CF method, angel investors and venture capital funds, respectively. On the other hand, successful start-ups open up to national markets, experience different partnership processes, and may have different financing demands. Considering the medium and long-term needs of enterprises, it has been suggested that participation financial institutions offering interest-free return alternatives should be preferred instead of the 33% maximum rate criterion for assets and rights held in interest-bearing deposit accounts specified in the share issuance and trading standard. On the other hand, considering the requirements and obligations of economic life, the provision that interest-bearing debts should not exceed 33% of the company's total assets and market value and that the amount of earnings from areas that Islam does not approve should not exceed 5% of the company's total income should be applied in the same way for enterprises.

In the equity-based CF method, there is no secondary market for the trading of shares. Platforms bring together investors who wish to trade through communication via websites and social media. With the increase in the number of platforms and trading volume, Borsa Istanbul may establish a secondary market. Therefore, our study for our participation-based equity-based CF business model proposal is limited to the share issuance transactions of enterprises. This study on the regulation of the equity-based CF method within the framework of participation finance principles will contribute to the literature and product diversity and guide further studies.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Yazar'ın araştırmaya katkı oranı %100'dür.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZNI

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbirini gerçekteştirilmemiştir.

HAKEM DEğerLENDİRMESİ

Dış Bağımsız

RUMELİ PARA VAKIFLARI ÖRNEĞİNDE HİZMETLER VE SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK BİR ANALİZİ

Bora ALTAY^a

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 2 Ocak 2024
Kabul: 17 Nisan 2024
Yayın: 30 Haziran 2024

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

N2
N25
N85
N95

Anahtar Kavramlar:

Osmanlı İmparatorluğu,
Rumeli,
Para Vakıfları, Sermaye,
Hizmetler

ÖZ

Bu çalışma, nakit vakıflarla finanse edilen hizmetlerin Rumeli'deki sermaye düzeyleri üzerindeki etkilerini, para vakıflarından elde edilen niceliksel bilgilerden yararlanarak uzun vadeli bir perspektiften araştırmaktadır. Özellikle dini hizmetler, kamu mallarının finansmanı, fakirlere yardım ve aile desteği dahil olmak üzere sermaye düzeylerinin belirleyicilerini araştırmaktadır. Regresyon analizi bu hedeflere ulaşmak için bu çalışmanın birincil yöntemini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın bulguları, dini hizmetlerin ve aile desteğinin para vakıfları tarafından finanse edilen baskın işlevler olduğunu, kamu mallarının finansmanı ve yoksullara yardımını ise daha az yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada uygulanan niceliksel analiz, kamu mallarının finansmanının etkisinin negatif ve anlamsız olmasına rağmen, baskın hizmetlere ilişkin katsayıların pozitif ve anlamsız olduğunu göstermektedir. Ancak bulgulara göre fakirlere desteğin sermaye seviyeleri üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Genel olarak, bu çalışmanın niceliksel analize dayalı bulguları, Rumeli'deki para vakıflarında kamu mallarının finansmanının ve yoksullara yardımını yaygın olduğu yönündeki literatürde genel olarak kabul edilen görüşe farklı sonuçlar ile katkı sunmaktadır.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1413696>

^a **Sorumlu Yazar:** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-posta: boraaltay@aybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3098-4728>.

Kaynak göster: Altay, B., (2024). Rumeli Para Vakıfları Örneğinde Hizmetler ve Sermaye Arasındaki İlişkinin Ampirik Bir Analizi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(1), 175-203, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1413696>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SERVICES AND CAPITAL IN THE CASE OF RUMELIA CASH WAQFSBora ALTAY^a*Ankara Yıldırım Beyazıt University, Türkiye***ARTICLE INFO****Article history:**

Received: Jan 2, 2024

Accepted: Apr 17, 2024

Published: Jun 30 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

N2

N25

N85

N95

Keywords:

The Ottoman Empire,

Rumelia,

Cash Waqfs,

Capital,

Services

ABSTRACT

This study investigates the effects of cash waqf-financed services on capital levels in Rumelia from a long-term perspective by employing quantitative information obtained from cash waqf deeds. Specifically, it explores the determinants of capital levels, including religious services, financing of public goods, poor support, and family support. Regression analysis generated the primary method of this study to achieve these goals. The findings reveal that religious services and family support are the predominant functions financed by cash waqfs, while financing public goods and assistance to people experiencing poverty are less common. The quantitative analysis suggests that the coefficients for former services are positive and insignificant, although the effect of financing public goods is negative and insignificant. However, poor support had a positive and significant effect on capital levels. Overall, this study's findings challenge the widely accepted notion in the literature that financing public goods and assistance to people experiencing poverty are prevalent in cash waqfs in Rumelia.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1413696>

^a **Corresponding Author:** Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, E-mail: boraaltay@aybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3098-4728>.

To cite this article: Altay, B., (2024). An Empirical Analysis of The Relationship Between Services and Capital In The Case Of Rumelia Cash Waqfs, 10(1), 175-203, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1413696>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

INTRODUCTION

A waqf is typically defined as a trust fund established with immovable assets at the request of the founders. The institutionalization of waqfs is rooted in the practice of providing alms, and over time, these organizations have evolved to offer a wider range of services. Each organization generates revenue from economic assets to finance the services specified by the founders at the time of establishment. While there is a common understanding of the basic purposes of these organizations, it is not necessary to delve into them at length. Suffice it to say that a substantial body of literature confirms that waqfs contribute to social welfare and urban development by producing public goods, making infrastructure expenditures, supporting investments in commercial activities, and providing support to vulnerable groups. Additionally, cash waqf institutions have emerged as an innovative model for waqf organizations. This new rule allows individuals to establish organizations with immovable assets and cash capital, despite significant controversy surrounding these organizations (Mandeville, 1979). However, their long-term financing practices remain largely unchanged. The only cause for this controversy is that the revenues generated from capital are based on credit relations. While there are ongoing discussions among various schools of Islam regarding cash waqfs, it is widely recognized that they played a significant role in the economic landscape of the Ottoman Empire.

Researchers of the Ottoman Empire's economic history have traditionally been intrigued by the formation and practice of cash waqfs, which played a significant role in providing various services and loans to borrowers. Through the collection and analysis of diverse data sources, such as waqf deeds, accounting records, and court documents, historians and economic historians have sought to understand the evolution of cash waqfs and their operational methods over time (Barkan & Ayverdi, 1970; Çizakça, 1995; Özcan, 2003; Kaya, 2010; Orbay, 2014; Kaya et al., 2017; Gürsoy, 2017, 2021; Karagedikli & Tunçer, 2018; Kaya and Durmuş, 2019; Altay, 2022; Gürsoy & Özdeğer, 2022; Özvar & Yıldırım, 2022). Additionally, these studies have investigated the defining features of cash waqfs by examining the social welfare services they financed, which have contributed to the well-being of society (Peri, 1992; Çizakça, 2000; Shatzmiller, 2001; Shechter, 2005; Singer, 2013). The literature provides

a basis for new research on cash waqfs, offering opportunities for scholars to explore the temporal shifts in these organizations' main characteristics from various perspectives.

The systematic analysis of cash waqf organizations in the Ottoman Empire has not been extensively explored using quantitative methods. Recent research has shown temporal variations in cash waqfs within the Ottoman context, but no attempt has been made to thoroughly investigate the factors contributing to changes in capital levels over time. The identification of services as determinants of cash waqf capital is particularly important for Ottoman cash waqfs, as it may provide evidence of inefficient capital accumulation. A long-standing assumption suggests that the privately funded nature of cash waqfs prevents the pooling of capital within larger organizations, thus limiting their ability to finance larger-scale investments (Kuran, 2003, 2005, 2016). Before the early nineteenth century, no regulations facilitated the merging of cash waqfs for capital accumulation. Additionally, services specified in cash waqf deeds are believed to absorb a significant portion of revenue, leading to lower capital accumulation in these organizations. This study aims to quantitatively examine relevant phenomena by identifying the primary services financed by cash waqfs and assessing their impact on capital levels. This study is one of the first efforts to enrich the literature by employing quantitative and systematic analyses. The central purpose of this study is to assess the extent to which cash-waqf-financed services impact capital.

This study examines the temporal fluctuations in services financed by cash waqfs and their correlation with capital levels in Ottoman Rumelia from a long-term perspective. Employing data derived from cash waqf deeds (*waqfiyya*) as documented in waqf records, this study conducted a unique quantitative analysis using primary sources. This study illustrates the potential impact of services on capital levels through regression analysis. Although the results are preliminary and cannot be compared owing to the scarcity of similar studies, the methodology and data utilized in this research are significant contributions to future research in this area.

Since cash waqfs played a pivotal role in the Ottoman economy, the Rumelian provinces also had great economic significance. As one of the

most significant fiscal regimes, the Ottoman Empire relied heavily on tax revenues to sustain its economic, political, and military powers. From the beginning of the empire, rulers were motivated to expand their territories over Rumelian provinces. Although data limitations impeded economic historians from examining the long-term economic performance of the Rumelia provinces, tax revenues were sufficient to demonstrate the economic importance of this particular region in the Ottoman Empire. In the late fifteenth century, the tax revenues of Rumelia provinces were approximately 4.3 times higher than those of Anatolia provinces (İnalçık, 1997, p. 56). A well-known study that focused on Ottoman budgets in 1527/28 revealed that the tax revenues of Rumelia covered approximately 37 percent of all revenues, whereas this figure was about 24 percent for Anatolia (Barkan, 1953, p. 277). This trend in tax revenues of the Rumelia and Anatolia provinces persisted over time. During the second half of the sixteenth century, the share of Rumelia provinces in tax revenues ranged from 26 to 39 percent, which was the highest share in aggregate tax revenues (Çakır, 2006, p. 175). These figures indicate the relatively higher economic performance of Rumelia compared to other regions of the Ottoman Empire. Therefore, an investigation of cash waqfs as financial organizations in Rumelia, a relatively developed region of the Ottoman Empire, would contribute to the economic history of this region.

This study had three main findings. First, it reveals that cash waqfs increased in the Rumelia provinces during the eighteenth century. Second, while a significant portion of these cash waqfs was used to finance religious services, the proportion of cash waqfs allocated to other services, such as public goods and support for people with low incomes, remained low. Additionally, this study highlights the significant share of family support in these organizations. Third, the findings suggest that providing aid to the poor had a positive and significant impact on capital levels, whereas religious services had positive but insignificant effects. Furthermore, the study found that financing public goods had insignificant and negative effects on capital levels and that family support had a positive but statistically insignificant effect on capital. These findings are based on primary sources and quantitative analysis, and they partially support recent scholarship suggesting the negative effects of irrevocable deeds on capital pooling. Although cash waqf revenues are often used to finance unproductive services because of the limited capital

accumulation in these organizations, this study questions the suggestion that cash waqfs operate as credit institutions, like their European counterparts. Instead, this study suggests that a more comprehensive discussion is needed to fully understand the true nature of these organizations.

CASH WAQFS OF OTTOMAN RUMELIA: DATA, METHOD, LIMITATIONS

This study is based on data extracted from cash waqf deeds as documented in the waqf registers of Rumelia, a region comprising the western part of the Ottoman Empire (Bulut et al., 2019). The sample encompasses 972 cash waqf deeds, spanning a considerable period from 1506 to 1921. A cash waqf deed typically includes information on the location of the organization, the socioeconomic makeup of the founders, capital, profit rates, and services financed through revenues, as well as the date of establishment. In this study, the capital and services determined by the founders at the time of establishment were used as key variables.

This study examines 972 cash waqfs, all of which are established using only cash capital. Excluding organizations with immovable property in their capital, this study included only cash waqfs in its analysis. For instance, cash waqf, which includes immovable properties such as shops or houses, can also finance services with the rental income of the real estate. However, the difficulty in determining the value of real estate can cause significant deviations in waqf capital and even lead to misleading values. Therefore, this study only considers data from organizations established with cash capital to avoid such issues. Moreover, the inclusion of organizations that hold both money and real estate may cause deviations in the capital averages. The lower cash donations of founders, especially those who donate real estate, may also be one of the most important reasons for this. To minimize these limitations, this study only analyzed organizations established with cash capital.

Furthermore, there are several limitations to using cash waqf deeds as historical sources. These documents tend to underrepresent cash waqfs that emerged in the sixteenth and seventeenth centuries while overrepresenting those established during later periods. Additionally, it is likely that the proliferation of cash waqfs in Rumelia was slower than that in Istanbul and Anatolia. Changes in record-keeping practices and the

possibility of early records being lost also likely contributed to the unequal distribution of cash waqfs. This uneven distribution can result in deviations in the average capital levels from a long-term perspective. As this study primarily focuses on capital levels and services financed by cash waqfs, the most significant limitation is the sporadic nature of cash waqfs established in earlier periods. To address this issue, this study employs a dataset with 11-year periods rather than annual data and focuses on newly established cash waqfs, as it is difficult to determine the survival of earlier cash waqfs in subsequent periods.

One important limitation of this study is the inclusion of services financed by cash waqfs in quantitative and econometric analyses. It is challenging to separate these services because of their intertwined nature. Moreover, determining the share of these financed services in cash income through waqf deeds is difficult. To address this limitation, the proportion of cash waqfs that finance these services is used to classify the services below (see Figure 3). Specifically, the percentage of cash waqfs in an 11-year sub-period that financed certain services was included in the analysis. The rates of services within waqf revenue were not used. For instance, 12 new cash waqfs were established between 1671 and 1681, and while five of these organizations financed educational services, this ratio was determined to be 42 percent (the proportion of education was 0.42). If an evaluation were made based on the total income of these 12 cash waqfs, accounting records would have to be handled separately, and each item, from employee wages to expenses of educational activities, would have to be determined in a labor-intensive manner. Even in this process, the complexity that arises can cause large deviations. For this reason, it has been understood that it is appropriate to finance the services derived from the information in waqf deeds and include them in the analysis using the simple method above.

Figure 1. Cash Waqf Shares from a Long-term Perspective

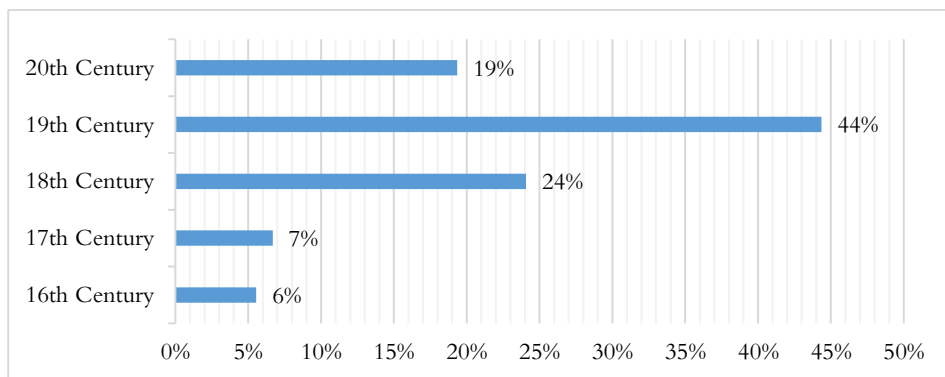

Figure 1 provides a visual representation of the allocation of cash waqfs over centuries. It is important to note that these cash waqfs represent newly established waqfs from various periods. As previously mentioned, the lowest percentage of waqfs tended to be found in the earlier centuries. For example, the percentage of cash waqfs in the sixteenth and seventeenth centuries was approximately 6 percent. However, the data have improved over the following centuries. In the eighteenth century, the percentage of cash waqfs increased to 24 percent, and this figure continued to rise to 44 percent in the next century. Although the percentage of these organizations declined to 19 percent during the early twentieth century, this period included only the first 21 years. From another perspective, this decline could be a misleading outcome. The data allowed for a comparison of the annual averages of cash waqf formation. These figures indicate that the founders established an average of 4.31 cash waqfs per year during the nineteenth century, which increased to 8.54 in the early twentieth century. In other words, the formation of cash waqfs showed an increasing trend in terms of annual averages from the sixteenth to early twentieth centuries.

From a different viewpoint, the average number of new cash waqfs established annually in Ottoman Rumelia during the sixteenth and seventeenth centuries was 0.54 and 0.65, respectively. However, it should be noted that these figures may be lower because of record-keeping practices and the possibility of documents being lost in the early periods. Despite these limitations, the data still suggest that the number of cash waqfs has increased over time. Even if we consider the annual averages for the early periods to be three or four times higher, they still do not compare with the numbers seen in the nineteenth century.

Additionally, in the eighteenth century, when registration numbers began to rise, the average number of new cash waqfs established per year was 2.33. Therefore, it can be concluded that the number of cash waqfs in Ottoman Rumelia generally increased over time, although the rate of increase may vary because of data limitations.

Previous studies have reported similar results. In the sixteenth century, it was estimated that there were 677 cash foundations in Istanbul compared to only 41 organizations in the previous century (Barkan and Ayverdi, 1970, p. XXXI). A study based on Davudpaşa court records showed that while there were only 26 registered cash waqfs until the end of the eighteenth century, this number increased to 177 in the nineteenth century (Gürsoy, 2017, p. 167). Additionally, the Yeniköy court records indicate an increase in the number of cash waqfs over time (Gürsoy, 2021, p. 177). In Bursa, an important commercial city of the Ottoman Empire, the number of cash waqfs increased, particularly during the eighteenth century (Çizakça, 1995). According to the data, 71.5 percent of waqfs were established with only cash capital, whereas 21 percent were established with both money and real estate (Çiftçi, 2004, p. 82). The rate of organizations based solely on real estate remained low, at 7.5 percent. In Ottoman Bosnia, one study showed that the increase in cash waqfs accelerated, especially from the second half of the eighteenth century (Altay, 2022, p. 60). The reasons for the increase in cash waqfs may include record-keeping practices and the possibility that records from previous periods disappeared. However, it would be inaccurate to define high increase rates based solely on this limitation. In other words, it would be reasonable to approach rapid increases with caution while still accepting them.

What could be the reasons for the increase in cash waqfs? The increase in cash waqfs can be attributed to several factors, making it difficult to identify a singular cause for this increase. Various explanations have been proposed in the academic literature, and while none dominate others, they are not mutually exclusive. The rise in cash waqfs can be understood in three dimensions: structural, economic, and social. Structurally, these organizations have emerged as innovative solutions to decrease the costs associated with traditional waqfs. Over time, the deterioration of real-estate-based waqf properties and the increase in their maintenance costs led to an increase in the share of costs in waqf income (Çiftçi, 2004, p.

84). Establishing a cash waqf reduces these costs within the waqf's income. Furthermore, allowing waqfs to be established with cash has increased the participation of various welfare groups in society (Kaya et al., 2017, p. 51). Thus, it is logical that structural changes in cash waqfs would result in an increase in the number of such organizations over time.

From an economic perspective, one reason for the increase in cash waqfs over time is the growing demand for cash. Population growth from the sixteenth century, the intensification of commercial relations between villages and cities, and the acceleration of urbanization and the use of money played a role in the rapid spread of these organizations (Çiftçi, 2004, p. 81). The increasing importance of these organizations from the eighteenth century onwards, particularly in significant ports and commercial cities such as Bursa and Thessaloniki, has been explicitly presented (Çizakça, 1995; Aydın, 2014). Cash waqfs offer practical advantages over traditional waqfs. Organizations established with cash rather than real estate can quickly bring together labor and capital while ensuring that savings remain active (Gürsoy, 2017, p. 162). Moreover, the income of real-estate-based waqfs may be affected by production from land, and their income may face the risk of a significant decrease due to factors such as disasters and climatic conditions (Orbay, 2014, p. 1012). By contrast, organizations established with cash face lower risks regarding these factors. Cash waqfs have at least some chances of having advanced information about their income to be obtained in the next period, resulting in lower information costs regarding the future income of the organization.

In social terms, growth in cash waqfs over time is linked to the broader acceptance of borrowers from diverse segments of society. Unlike traditional financial institutions, waqf organizations provided loans that align with societal beliefs (Özcan, 2003; Kaya et al., 2017). Moreover, they simplified the cumbersome paperwork often required by banks (Quataert, 1975, pp. 213-214). As an innovative method of charitable giving, waqf institutions' primary objective was to facilitate charitable activities and perpetuate philanthropic practices. Specifically, individuals from all backgrounds were empowered to participate in charitable giving by legally sanctioning the use of cash capital to establish these organizations. In conclusion, considering these factors, it is accurate to suggest that the prevalence of cash waqfs has increased over time.

The next step required scanning cash waqf deeds and categorizing them according to the services they financed from a long-term perspective. Unfortunately, this process is inconvenient and challenging. To facilitate categorization, this study used four main categories based on the recent scholarship and cash waqf deeds: religious services, public goods, poor support, and family support. Religious services contain various deeds, as determined by the founders, and represent a collective body of these deeds, including the maintenance of religious facilities, employee wages, and Quran readings. These services were most commonly found in cash waqf deeds.

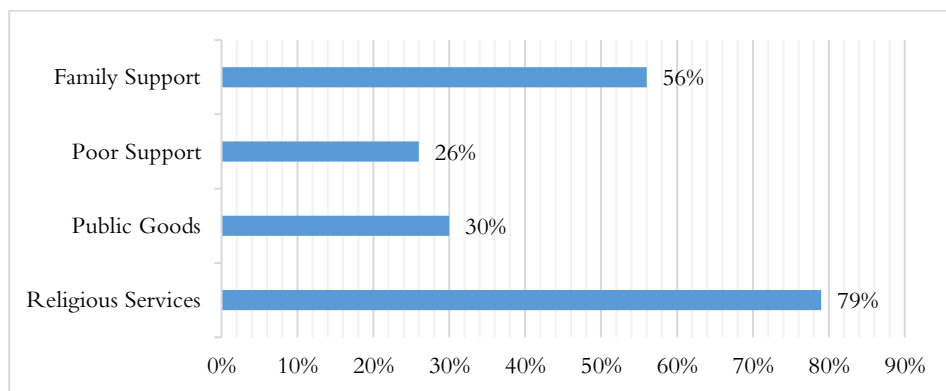
The second category includes services that provide public good. Public goods have appeared in various forms, with education being the most common public good supported by cash waqfs in Rumelia. Cash waqf deeds revealed that founders provided financial resources for education by funding the maintenance of educational facilities, employee compensation, and student scholarships. Other public goods supported by cash waqfs include healthcare services and infrastructure investments, such as roads, waterways, and bridges. All these services were grouped under public goods provided and financed by cash waqfs.

The third category involves direct aid to people in need. Cash waqfs located in Rumelia provide financial resources for people experiencing poverty, mostly in the form of cash benefits, food allowances, and shelters. The fourth category differed from the first three, as it involved founders financing themselves, their relatives, or future generations through the organization. Services within these categories could be further divided into subgroups; however, this approach resulted in categories with very low percentages, which posed the most significant obstacle to empirical studies. This method was deemed the most effective after numerous preliminary research and analysis attempts.

Without a doubt, differentiation based on this categorization may run counter to the nature of waqf. The primary objective of such institutions is to provide charitable services. These charitable services are provided through various means, as illustrated in Figure 2, which shows the categorization of the services through which charitable work is carried out. This categorization was established tangibly, as demonstrated by the following example: Between 1781 and 1791, 33 cash waqfs were

established. Some of these organizations provide financial resources for several services, whereas others provide resources for a single service. Interestingly, 45 percent of these organizations allocate resources to religious services, whether for a single service or multiple services. In other words, 15 cash waqfs financed religious services. Although the rate of education was 33 percent when the same method was used, the rate of direct aid to people experiencing poverty was 48 percent. Commercial buildings and infrastructure investments were financed by 33 percent of 33 cash waqfs. In brief, the data provided in Figure 2 are rates of cash waqfs; however, no concrete data based on the ratio of services to income were used. The primary reason is that charities are naturally intertwined in certain cases. Overall, this classification method was used for comparisons with similar studies. Given that a cash waqf can finance multiple services, the share of services naturally increases to more than 100 percent under this categorization method.

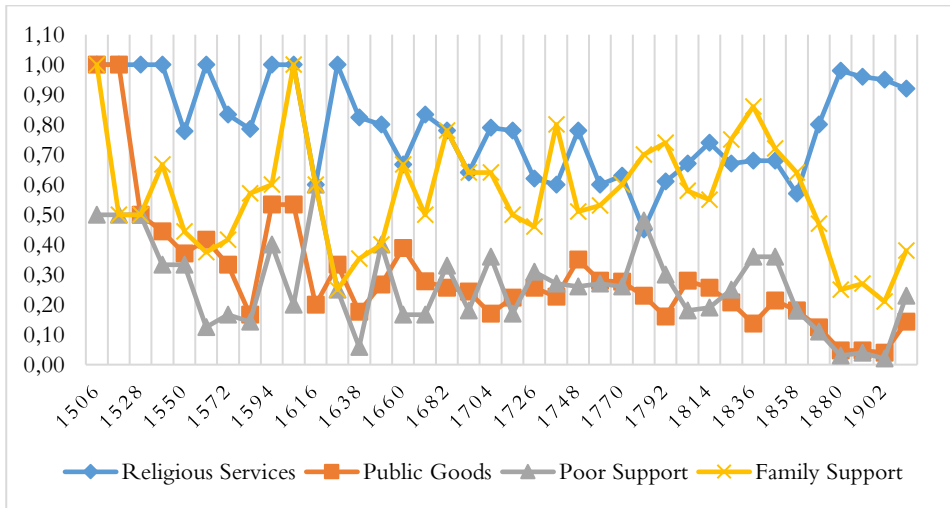
Figure 2. Shares of Services in Cash Waqfs of Rumelia

The shares depicted in Figure 2 exceed 100 percent because a waqf can fund multiple services. The data analyzed in this study demonstrate that approximately 32 percent of cash waqfs finance two or more services. Religious services were the most prevalent, followed by substantial family support. Of all cash waqfs, 79 percent finance religious services, while family support accounts for 56 percent. A case study indicates that the share of religious services is about 84 percent, whereas this figure was approximately 16 percent in Rize, a town located in northern Anatolia (Kivrim, 2016, p. 102). The remaining 44 percent can be considered non-family waqfs. Since family support is more common in Istanbul, the share

of non-family waqfs appears higher than that of family waqfs in Bosnia (Adıgüzel & Kuran, 2021, p. 18; Altay, 2022, p. 63). The remaining two categories appear only in a few cash waqfs. The share of public goods is 30 percent; among these, education services comprise 41 percent, while infrastructure investments account for approximately 48 percent. In contrast, healthcare services receive only 11 percent of the cash waqfs within this category. Poor support was the least common function, appearing in only 26 percent of cash waqf deeds. These results suggest that the founders' primary objectives are to finance religious services and wealth sheltering. Public goods and poor support are less common among founders, and the choices that have received considerable attention in cash waqf literature are less frequently selected by founders of cash waqfs. The data suggest that funding for religious services and family support was prevalent in the Rumelia provinces, as with other regions, but the provision of public goods and assistance for the poor remained low, contrary to the expectations of these organizations (Figure 2).

Figure 3. Major Trends in Shares of Services from a Long-term Perspective

The major trends in service share from a long-term perspective are illustrated in Figure 3. As previously discussed, religious services are the most prominent among all the services. The share of religious services ranged from 80 to 100 percent during the sixteenth century. Although

this service declined until the second half of the nineteenth century, the share of religious services decreased by only 50 percent. In the last period, these figures increased to approximately 100 percent. In contrast, family support showed a different long-term trend. While the share of family support was higher until the early nineteenth century, a sharp decline occurred from the second half of the nineteenth century onwards. However, family support declined by up to 20 percent in earlier periods, and these declines emerged in shorter periods. By contrast, a more pronounced declining trend is observed for public goods in the long term. A straight declining trend can be seen in Figure 3. Although there are fluctuations in poor support, the shares of this service are close to each other in the long term.

The primary trends in services depicted in Figure 3 are largely determined by the level of cash waqf capital. These organizations provide financial resources to these services through revenue generated from cash capital. As financial organizations, cash waqfs rely on credit relationships to generate revenue. Consequently, it is not feasible to finance these services without resorting to the initial capital. It is anticipated that the greater the capital, the more services that will be financed. The quantitative relationship between capital and these services underscores the importance of this study.

Table 1. Capital Levels of Cash Waqfs (in Nominal Akçe)

	Average Capital	Median Capital	Aggregate Capital	N
16 th Century	512.949	29.500	27.699.263	54
17 th Century	544.634	90.000	35.401.220	65
18 th Century	351.657	79.020	82.287.643	234
19 th Century	788.435	180.000	339.815.340	431
20 th Century	1.008.488	148.800	189.595.680	188
Full Sample	694.238	144.000	674.799.164	972

Table 1 provides an overview of the general observations for both the full sample and the sub-sample of cash waqfs in Rumelia. A comparison of observations from different periods raises questions about the representativeness of the earlier periods. According to Table 1, the last three sub-periods appear to be more indicative of cash waqfs than the earlier periods. It is worth noting that the number of observations has increased since the eighteenth century. It is possible that the lower number of cash waqfs in earlier periods may have included founders who belonged to wealthy groups, resulting in higher average capital levels compared with subsequent periods.

Approximately 60 percent of founders held titles in cash waqfs established during the sixteenth century, which increased to 77 percent during the seventeenth century. This perspective aligns with recent scholarship examining the wealth levels of titled individuals (Ergene & Berker, 2008, 2009; Coşgel & Ergene, 2011, 2012). In addition to the uneven distribution of the founders' socioeconomic composition, inflationary effects may have contributed to the decrease in capital levels. In the following section, we incorporate the consumer price index (CPI) into our analysis to estimate the impact of price levels on capital levels (Özmucur & Pamuk, 2002).

There was an increasing trend in average capital levels from the sixteenth century to the early twentieth century. However, the average capital levels fluctuated within a range of approximately 500 thousand akçe in the first two sub-periods before declining to around 350 thousand akçe in the eighteenth century. In the last two sub-periods, there was an upward trend, resulting in average capital levels increasing to approximately one million akçe. With regard to the median capital levels, there is an approximate U-shaped trend in the long term. This suggests that some sub-periods, such as the nineteenth century, had significantly higher median capital levels than other periods. Outliers were likely to contribute to the overall increase in average capital levels. As expected, the number of cash waqfs increased over time, and there was a positive

relationship between aggregate capital levels and trends in the number of waqfs.

ANALYSIS: THE EFFECTS OF SERVICES ON CASH WAQF CAPITAL

Given that the existing literature on cash waqfs and their functions has identified multiple trends among organizations in the Ottoman Empire, there has been a lack of quantitative analysis examining the relationship between these variables. In alignment with the arguments put forth by previous studies, the present investigation employs data extracted from cash waqf deeds to conduct a regression analysis of the determinants of capital. The dependent variable in this analysis was the average capital level, which was entered on a logarithmic scale.

This analysis divides the factors that determine capital into three general categories: CPI, services financed by cash waqfs, and family support. The main factor of interest in the first category is the natural log of the CPI. The logarithmic specification allows us to examine the effects of CPI on capital levels through the same term. In other words, the findings are obtained as percentage changes in the price index and their effects on capital.

This analysis considered the type of service provided in the second category. As the deeds provided detailed information about services financed by cash waqfs, this analysis included different categories of services, as previously mentioned. The most prevalent category was religious services. Based on the information provided in cash waqf deeds, the second category includes various services, which this study identifies as public goods. The third determinant of cash waqf capital was family support. Based on the literature, the main purpose of the founders was to shelter their wealth through waqf organizations. It can be expected that founders who were motivated to finance themselves or their relatives through cash waqfs would endow higher capital than other founders.

Table 2. Descriptive Statistics

	Min.	Max.	Mean	Standard Deviation
Ln (Capital)	4.59	6.92	5.64	0.51
Ln (CPI)	0.15	2.91	1.15	0.79
Proportion of cash waqfs financing religious services	0.45	1.00	0.79	0.16
Proportion of cash waqfs financing public goods	0.04	1.00	0.30	0.21
Proportion of cash waqfs financing poor support	0.02	0.60	0.26	0.14
Proportion of cash waqfs financing family support	0.21	1.00	0.56	0.19

Table 2 summarizes the dependent and independent variables used in the regression analysis. Unfortunately, owing to the limited data available, this study was unable to explore the influence of exogenous factors on capital levels. Despite this, it is widely recognized that factors such as declining population, uprisings, and climate change can have a considerable impact on the capital levels of cash waqfs (Orbay, 2014, pp. 985-986). It is crucial to consider these variables when interpreting results. Furthermore, the use of CPI as a measure of inflation has limitations, particularly when comparing prices across different regions. While it is suggested that the prices of goods were relatively similar in Istanbul and other provinces, this may not be the case for more remote regions (Ceylan, 2016). Therefore, it is essential to exercise caution when assessing the impact of the CPI on capital. Additionally, the other variables in the analysis are constant; an increase in the CPI is expected to have a positive effect on capital. As is evident in Table 2, a significant difference in the proportion of services is observed in the cash waqfs of Rumelia.

The data in Table 2 demonstrate the proportion of services financed by cash waqfs. With regard to religious services, the lowest percentage of cash waqf financing during a subperiod was 45 percent, while the highest was 100 percent. The financing of public services by cash foundations was also substantial, primarily because of the inclusion of educational services, trade, and infrastructure investments in this category. However, the lowest value in the table indicates that the percentage of cash waqfs financing public goods dropped to 4 percent during some periods. A similar trend is observed for in-kind and direct aid provided to those in need, which are added to the econometric model (OLS) as a proportion. This method has been widely used in various studies based on historical data (Coşgel and Ergene, 2011, pp. 266-268; Coşgel and Ergene, 2012, p. 325; Ergene et al., 2013, p. 16).

Using regression analysis to examine the relationship between the Consumer Price Index (CPI), services, family support, and cash waqf capital, this study simultaneously regressed these variables on average capital levels. To establish the robustness of the findings, several

configurations of these variables were incorporated into the regression equation; the outcomes are presented in Table 3. As previously mentioned, given the transformation of the CPI into natural logarithmic values and services expressed as proportions, the coefficients associated with these variables signify the elasticity of capital levels, also in natural logs, in response to changes in CPI and services. Overall, the method employed in this analysis is commonly used for examining historical data (Coşgel and Ergene, 2011).

Table 3. Regression Analysis of the Determinants of Cash Waqf capital (Dependent Variable: Ln (Capital))

	Model 1	Model 2	Model 3
Ln (CPI)	0.29*** (0.09)	0.32*** (0.12)	0.30*** (0.13)
Religious Services		0.74 (0.58)	0.95 (0.66)
Public Goods		-0.65 (-0.26)	-0.83 (0.65)
Poor Support		1.47*** (0.69)	1.39*** (0.70)
Family Support			0.35 (0.50)
Constant	5.30*** (0.13)	4.49*** (0.53)	4.22*** (0.67)
N	972	972	972
R2	0.20	0.30	0.31
F	8.99	3.51	2.86

The coefficient of CPI consistently exhibits a positive and statistically significant presence across the various specifications. Notably, the values of this coefficient remain relatively close, hovering around 0.30, as the analysis controls for different combinations of the other variables. This finding aligns with the expected outcome as inflation increases capital levels. To explore the impact of services, the analysis incorporated individual functions into the regression analysis across different combinations (Models 2 and 3). Model 2 includes the proportions of the

three main services financed by cash waqfs, specifically differentiating the differential effects of cash waqfs associated with religious services, public goods, and poor support. In the subsequent model, the analysis concentrated on the influence of family support by specifying proportions based on whether cash waqfs financed founders and their relatives, with the reference category comprising non-family waqfs.

Historians and economic historians have traditionally considered religious services and the provision of public goods as the primary purpose of cash waqf formation. However, these findings raise the question of why these services do not significantly affect capital, even if we assume that the coefficients of religious services are positive. This may be due to the peculiarity of the sample. Further research is required to determine the accuracy of these inferences.

Another well-known argument is that one of the main purposes of cash waqfs is to provide public goods in the economic environment. Interestingly, the coefficients of public goods are negative, hovering around -0.65 and -0.83, in both Models 2 and 3, and the effect of this service is insignificant in all models. Insignificant outcomes may also emerge from the peculiarity of the sample, as with religious services. The outcome of the study on public goods demonstrates that capital levels are negatively impacted, and founders show reduced motivation to invest in such services. In contrast, the coefficients for poor support are persistently positive and noteworthy across all specifications, with values ranging from around 1.47 to 1.39.

In Model 3, family support was also incorporated into the regression analysis, and the coefficient for this variable was found to be positive, indicating that founders are inclined to allocate more financial resources for their own or their relatives' benefits. A statistically insignificant predicted effect of 0.35 on capital was observed, possibly due to constraints in the available data.

IMPLICATIONS

The findings of this study offer a mixed level of support for certain well-known arguments proposed in recent literature regarding the

proliferation of cash waqfs and their functions in the Ottoman Empire. Given that the dataset used in this research suggests a pattern of increasing cash waqf formation from the eighteenth century onwards, the results are directly comparable to those of other studies. To better understand the implications of cash waqfs in Rumelia, this section compares the findings with those from various regions of the Ottoman Empire, including Istanbul, which is the most developed town. By doing so, this study aims to shed light on regional variations in cash waqf formation and their services.

The neighborhood of Üsküdar is widely regarded as the most significant district in Ottoman Istanbul, as it served as the focal point for cash waqf activities (Özcan, 2003; Kaya, 2010; Kaya et al., 2017). A specific study conducted in this district estimated that approximately 81 cash waqfs with a capital of around 7.5 million akçe existed in the eighteenth century (Kaya, 2010, p. 131). However, a more comprehensive study later identified 291 cash waqfs in the same century, with a total capital of about 22.7 million akçe (Kaya et al., p. 56). This translates to an average capital of approximately 78,000 akçe for cash waqfs in Üsküdar. By comparison, the average capital for cash waqfs established in Ottoman Rumelia was approximately 351.000 akçe (see Table 1). It is important to note that there are other relatively developed cities in Ottoman Rumelia, and thus the average capital for cash waqfs in that region may be higher than in other areas.

The results of a study on cash waqfs in the Balat neighborhood of Istanbul indicated a declining trend in the formation of cash waqfs from the second half of the sixteenth century to the first half of the nineteenth century. In the second half of the sixteenth century, an average of 0.71 cash waqfs were established annually, which sharply declined to 0.16 in the period between 1800 and 1849 (Gürsoy & Özdeğer, 2022). In contrast, a rising trend was observed in the cash waqfs established within the Davudpaşa neighborhood of Istanbul. While approximately 0.16 cash waqfs emerged per year in the period between 1634 and 1799, this figure increased to 1.58 cash waqfs per year between 1800 and 1911 (Gürsoy, 2017). In the Yeniköy neighborhood of Istanbul, a declining trend was

observed in the formation of cash waqfs; however, it was steadier in comparison to the Balat cash waqfs. During the seventeenth century, an average of 0.31 cash waqf was established per year, which declined to 0.20 in the eighteenth century. A slight decline was observed during the nineteenth century, with an average of 0.18 cash waqfs per annum (Gürsoy, 2021).

In Rumelia, the pattern of cash waqf formation exhibited an increasing trend, particularly during the eighteenth century. Throughout the sixteenth and seventeenth centuries, the average annual establishment of cash waqfs increased from 0.54 to 0.65. In the subsequent century, this figure increased significantly to 2.34. During the nineteenth century, founders established 4.31 cash waqfs per year, which almost doubled in the early twentieth century to 8.54 cash waqfs per annum (See Table 1). Notably, Rumelia encompassed a vast territory, and the data collected included relatively developed towns and neighborhoods rather than those in Istanbul. Another study analyzed the aggregate number of cash waqfs in Istanbul and found that the number of cash waqfs increased during the seventeenth century and declined during the eighteenth century. This study indicates an upward trend in cash waqf formation in the nineteenth century. These figures illustrate the distinct characteristics of cash waqf formation in various neighborhoods, provinces, and large regions.

Another comparison can be made in terms of the capital level. The average capital level of cash waqfs situated in the Balat neighborhood was approximately 200 thousand akçe in the second half of the sixteenth century (Gürsoy & Özdeğer, 2022). By contrast, the average capital level of cash waqfs in Rumelia was approximately 375 thousand akçe during the same period. By the first half of the seventeenth century, the average capital level of cash waqfs in Balat decreased to 50 thousand akçe, whereas the average capital level of cash waqfs in Rumelia rose to 780 thousand akçe. Although the average capital level of cash waqfs in Balat increased to 77 thousand akçe during the second half of the eighteenth century, it remained lower than the average capital level of cash waqfs in Rumelia, which was around 244 thousand akçe. Throughout the period

between 1634 and 1799, the average capital level of cash waqfs in the Davudpaşa neighborhood was around 48 thousand akçe, which increased to 310 thousand akçe during the period between 1800 and 1911 (Gürsoy, 2017). In the former period, the average capital level in Rumelia was approximately 328 thousand akçe. Between 1800 and 1911, this figure rose to an average of 698 thousand akçe. Although a comparable pattern was observed in the Yeniköy cash waqfs, their levels remained below those in the Rumelia cash waqfs (Gürsoy, 2021). In the second half of the nineteenth century, the average capital of the Yeniköy cash waqfs stood at 860 thousand akçe, while in the Rumelia region, it was around 1.6 million akçe. Due to regional disparities, there was a significant divergence in the average capital levels between Istanbul and Rumelia, resulting in an increasing trend evident in all regions.

Although this study has provided comparative findings on services financed by cash waqfs, there remains a need to examine the characteristics of cash waqfs in Rumelia and compare them with a region of central importance in Istanbul, such as Üsküdar. This comparison is particularly relevant given that studies based on Üsküdar cash waqfs have largely focused on the eighteenth century, which is also the period covered by this study. As demonstrated above, the primary characteristics of cash waqfs in Ottoman Rumelia during the eighteenth century were financing religious services and family foundations. However, there is a significant disparity in the ratio of cash waqfs established for these two purposes compared to organizations that provide public goods and direct or in-kind support to people in need (as illustrated in Figure 3). This pattern differs from the characteristics of organizations in Üsküdar during the same period, where the majority of waqf revenues (approximately 70–80 percent) were allocated to public expenditures, while approximately 10–15 percent were allocated to operating expenses (Özcan, 2003, pp. 312-313; Durmuş, 2016, pp. 132-148; Kaya & Durmuş, 2019).

This study provides a quantitative analysis of cash waqf capital and services financed by organizations located in Ottoman Rumelia, an area in which recent literature has been lacking. The findings of this study

indicate that while religious services and family support are substantial in Rumelia's cash waqfs, the provision of public goods and support to people experiencing poverty is less common. However, the effect of providing these services on capital levels is not statistically significant. The only significant and positive effect was the provision of support for people experiencing poverty. The findings of this study are based on a quantitative analysis; however, the results are not absolute and may be influenced by data problems. Findings based on Rumelia cash waqfs suggest that providing public goods and support for people experiencing poverty, often discussed in the literature, are not common among cash waqf founders living in Rumelia provinces.

CONCLUSION

This study employed data from cash waqf deeds in Rumelia provinces to investigate the patterns of cash waqf formation and the impact of changing services on capital levels. The systematic and quantitative analysis presented here constitutes an initial attempt to explore the long-term relationship between capital and services. The variables used in this analysis provide new insights into the formation of cash waqf and the long-term effects of services on capital during the Ottoman Empire. Future research employing similar methodologies will elucidate whether the findings derived from Rumelia provinces can be generalized to the Ottoman Empire as a whole.

Overall, the results indicated that the proliferation of cash waqfs accelerated in Rumelia provinces from the eighteenth century onwards. These organizations mostly provided financial resources for religious services and family support compared to providing public goods and poor support. In other words, these findings suggested an opposite argument against the widely funded services that have received much attention in the literature. Quantitative analysis, however, showed that the effects of religious services and family support on capital levels are positive and insignificant. Contrary to these services, the effect of poor support is significant and positive on capital. The most interesting finding occurred in the effect of public goods, which is negative and insignificant. Secondly,

the capital levels of these organizations in Rumelia had an increasing trend in nominal terms. The average levels were relatively higher than those of certain Istanbul neighborhoods. Although it is difficult to make a reliable comparison between Rumelia provinces and neighborhoods of Istanbul, the findings indicated that cash waqf capital increased in different provinces of the Ottoman Empire over time.

REFERENCES

- Adıgüzel, F. S. & Kuran, T. (2021). The Islamic waqf: Instrument of unequal security, worldly and otherworldly. *Economic Research Initiatives at Duke (ERID)*, Working Paper 305: 1-55.
- Altay, B. (2022). Cash waqfs of Ottoman Bosnia, 1526-1914: A temporal analysis through capital levels. *Vakıflar Dergisi*, 57: 51-76.
- Barkan, Ö. L. (1953). H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1-4): 251-329.
- Barkan, Ö. L. & Ayverdi, E. H. (1970). İstanbul vakıfları tahrir defteri. *İstanbul Fetih Cemiyeti*, İstanbul.
- Bulut, M., et al. (2019). *Osmanlı dönemi Rumeli para vakıfları*, 1-12. İstanbul: İstanbul Zaim University Publishing.
- Coşgel, M. & Ergene, B. A. (2011). Intergenerational wealth accumulation and dispersion in the Ottoman Empire: Observations from eighteenth-century Kastamonu. *European Review of Economic History*, 15: 255-276.
- Coşgel, M. & Ergene, B. A. (2012). Inequality of wealth in the Ottoman Empire: War, weather, and long-term trends in eighteenth-century Kastamonu. *The Journal of Economic History*, 72: 308-331.
- Çiftçi, C. (2004). 18. yüzyılda Bursa'da para vakıfları ve kredi işlemleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23 (36): 70-102.
- Çizakça, M. (1995). Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38 (3): 315-354.
- Çizakça, M. (2000). *A history of philanthropic foundations: The Islamic World from the seventh century to the present*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Durrmuş, M. E. (2016). *Muhasene kayıtları ışığında 18. yüzyıl son çeyreğinde Üsküdar para vakıfları*. Sakarya University Social Science Institute, Unpublished M. A. Thesis.
- Ergene, B. & Berker, A. (2008). Wealth and inequality in 18th-century Kastamonu: Estimations for the Muslim majority. *International Journal of Middle East Studies*, 40: 23-46.
- Ergene, B. & Berker, A. (2009). Inheritance and intergenerational wealth transmission in eighteenth-century Ottoman Kastamonu: An empirical investigation. *Journal of Family History*, 34: 25-47.
- Ergene, B., Kaygun, A. & Coşgel, M. (2013). A temporal analysis of wealth in eighteenth century Ottoman Kastamonu. *Continuity and Change*, 28 (1): 1-26.
- Gürsoy, Ç. (2017). Para vakıfları kapsamında sosyo-ekonomik bir analiz:

- Davudpaşa mahkemesi kayıtları (1634-1911). *Bellekten*, 81 (290): 159-190.
- Gürsoy, Ç. (2021). İstanbul Yeniköy mahkemesi para vakfı kayıtları (1591-1883). *Osmanlı Araştırmaları*, 57: 171-202.
- Gürsoy, Ç. & Özdeğer, M. (2022). Ebediyete bağış: Balat şer'iyeye sicillerinde para vakfı kayıtları. *Bellekten*, 86 (306): 567-602.
- İnalçık, H. (1997). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume 1: 1300-1600. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karagedikli, G. & Tunçer, A. C. (2018). *Microcredit in the Ottoman Empire: A Review of Cash Waqfs in Transition to Modern Banking*. In Financing in Europe, eds. Marcella Lorenzini, Cinzia Lorandini, D'Maris Coffman, 239-268. Cham: Palgrave Macmillan.
- Kaya, S. (2010). XVIII. yüzyıl sonlarında Üsküdar vakıflarının gelir kaynakları. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 29: 95-132.
- Kaya, S., Durmuş, M. E., Bektaş, İ. & Akkaya, A. (2017). Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Para Vakıflarının Nakit İşletme Yöntemleri. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3 (3): 50-62.
- Kaya, S. & Durmuş, M. E. (2019). Muhasebe kayıtları ışığında mektep vakıflarının gelir giderleri: 18. yüzyıl sonları Üsküdar örneği. *Vakıflar Dergisi*, Special Issue: 159-186.
- Kıvrım, İ. (2016). Osmanlı Dönemi'nde Rize ve çevresinde kurulan para vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 46: 97-116.
- Kuran, T. (2003). The Islamic commercial crisis: Institutional roots of economic underdevelopment in the Middle East. *The Journal of Economic History*, 63 (2): 414-446.
- Kuran, T. (2005). The absence of the corporation in Islamic law: Origins and persistence. *The American Journal of Comparative Law*, 53 (4): 785-834.
- Kuran, T. (2016). Legal roots of authoritarian rule in the Middle East: Civic legacies of the Islamic waqf. *The American Journal of Comparative Law*, 64 (2): 419-454.
- Mandeville, J. E. (1979). Usurious piety: The cash waqf controversy in the Ottoman Empire. *International Journal of Middle East Studies*, 10 (3): 289-308.
- Orbay, K. (2014). Edirne Muradiye Vakfı'nın mali yapısı ve gelişimi. *Bellekten*, 78: 983-1031.
- Özcan, T. (2003). *Üsküdar para vakıfları: Kanuni dönemi Üsküdar örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özmutur, S. & Pamuk, Ş. (2002). Real wages and standards of living in the Ottoman Empire, 1489-1914. *The Journal of Economic History*, 62: 293-321.
- Özvar, E. & Yıldırım, S. (2022). *Long-term changes in the creation of new cash waqfs in İstanbul*. *Bilig*, 102: 27-51.

- Peri, O. (1992). Waqf and Ottoman welfare policy: The poor kitchen of Hasseki Sultan in eighteenth-century Jerusalem. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (2): 167-186.
- Quataert, D. (1975). Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 6 (2): 210-227.
- Shatzmiller, M. (2001). Islamic institutions and property rights: The case of the 'public good' waqf. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44 (1): 44-74.
- Shechter, R. (2005). Market welfare in the early-modern Ottoman economy: A historiographic overview with many questions. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48 (2): 253-276.
- Singer, A. (2013). Giving practices in Islamic societies. *Social Research*, 80 (2): 341-358.

AUTHORS' PERCENTAGE-BASED CONTRIBUTION

The contributions of the author to the study by percentages are as follows: The percentage-based contributions of the author are %100 respectively.

DECLARATION OF CONFLICTING INTERESTS

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

ETHICAL APPROVAL OF THE STUDY

All rules within the scope of "Instruction on Research and Publication Ethics for the Higher Education Institutions" were observed throughout the study. No actions mentioned in the Instruction's second chapter titled "Actions Against to Scientific Research and Publication Ethics" were taken in the study.

PEER-REVIEW

Externally peer-reviewed.

BİR NAKİT KULLANDIRMA YÖNTEMİ OLARAK TEVERRUK: MUHASEBE AÇISINDAN BİR İNCELEME

Yavuz Kılıncı^a

Kocaeli Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 13 Mart 2024

Kabul: 7 Nisan 2024

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

M41

G21

Anahtar Kavramlar:

Katılım Finans,
Muhasebe Standartları,
Murabaha,
Tevrük

ÖZ

Tevrük genel itibari ile acil ihtiyaç duyulan nakdin elde edilmesi, kredi kartı borçlarının veya daha önceden alınıp da ödemede güçlük yaşanan borçların yeniden yapılandırması gibi noktalarda tercih edilen ve son yıllarda İslami Finans Kuruluşlarında (İFK) önemli ölçüde başvurulan bir nakit kullandırma yöntemidir. Kullanımının giderek yaygınlaşması nedeniyle bu makalenin konusu tevruk işlem sürecinin gerek İFK'lar gerekse sözleşmeye taraf olan işletmelerin muhasebe defterlerine nasıl işleneceğinin tespit edilmesidir. İFK'lar için standartlar geliştiren AAOIFI'nin tevruk sözleşmelerine yönelik yayımlanmış olduğu herhangi bir muhasebe standardı söz konusu değildir. Bu nedenle yapılan incelemelerde tevruk sözleşmelerinin ya bir murabaha sözleşmesi gibi ya da ilgili diğer muhasebe ilkeleri veya standartları dikkate alınarak muhasebeleştirildikleri görülmektedir. Özüde murabaha sözleşmelerinden farklı olması sebebiyle bu sözleşmelerin murabaha olarak değerlendirilip muhasebeleştirilmesi hatalı olacaktır. Bu yüzden bu sözleşmelerin muhasebeleştirilmesinde işlemin temellendirileceği bir faizsiz (katılım) finans muhasebe standardına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca her ne kadar yine özüne aykırı olsa da muhasebe standartlarına uygun raporlama yapmak durumunda olan işletmeler tarafından örnek uygulamalar yolu ile bir kredi verme işlemine benzer şekilde ilgili TFRS-9 ve TFRS-5 gibi muhasebe standartları kapsamında ele alınıp muhasebeleştirilebilecekleri sonucuna ulaşılmıştır.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1452397>

^a **Sorumlu Yazar:** Doktor Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, E-posta: yavuz.kilinc@kocaeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7545-8663>

Kaynak göster: Kılıncı, Y. (2024). Bir Nakit Kullandırma Yöntemi Olarak Tevruk: Muhasebe Açısından Bir İnceleme *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(2), 204-239, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1452397>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

TAWARRUQ AS A CASH ACQUIRING METHOD: A REVIEW FROM AN ACCOUNTING PERSPECTIVEYavuz Kılınç^a

Kocaeli University, Türkiye

ARTICLE INFO**Article History:**

Received: 13 March 2024

Accepted: 7 April 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:

M41

G21

Keywords:Participation Finance,
Islamic Banking,
Accounting Standards,
Murabaha,
Tawarruq**ABSTRACT**

Tawarruq is a cash-acquiring method generally preferred for obtaining urgently needed cash, restructuring credit card debts or debts that were previously borrowed but had difficulty in repayment, and has been used significantly in Islamic Financial Institutions (IFIs) in recent years. Due to its widespread use, the subject of this article is to determine how the tawarruq transaction process will be recorded in the ledger of both IFIs and the entities that are parties to the contract. AAOIFI, which develops standards for IFIs, has not issued any accounting standards for tawarruq contracts. For this reason, it is observed that tawarruq contracts are recognized for either as a murabaha contract or by using other relevant accounting principles or standards. Since these contracts are essentially different from murabaha contracts, it would be erroneous to consider and recognize these contracts as murabaha. Therefore, there is a need for an interest-free (participation) finance accounting standard on which the transaction will be based in the recognition of these contracts. In addition, it has been concluded that, although it is against the essence, it can be handled and recognized for within the scope of relevant accounting standards such as TFRS-9 and TFRS-5, similar to a loan granting transaction, through sample applications, by businesses that have to report following accounting standards.

<https://doi.org.tr/10.54863/jief.1452397>

^a **Corresponding Author:** Dr., Kocaeli University, E-mail: yavuz.kilinc@kocaeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7545-8663>

To cite this article: Kılınç, Y. (2024). Tawarruq As A Cash Acquiring Method: A Review From An Accounting Perspective, *Journal of Islamic Economics and Finance*, 10(2), 204-239, <https://doi.org.tr/10.54863/jief.1452397>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

GİRİŞ

İslami finansın önemli bileşenlerinden olan katılım bankalarının faaliyetlerini sürdürürken yaşamış olduğu önemli sorunlardan birisi likidite yönetimidir. Ayrıca müşterilerine sunmuş olduğu fonların zamanında geri ödenmemesi ise İFK'ların karşılaştığı diğer bir önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek likidite yönetimi gerekse fon kullandırmadan kaynaklı oluşan alacakların zamanında tahsil edilememesi problemine yönelik çözüm arayışları uzun zamandır var olsa bile uygun çözümler halen geliştirilememiş fakat bu yönde arayışlar devam etmektedir. Zaman içerisinde geliştirilen çözüm önerilerinden birisi de teverruktur (Hazıroğlu, 2023: 45). Teverruk nakit ihtiyacının karşılanması amacıyla faizden kaçınmak isteyen bireylerin veya işletmelerin başvurduğu ve çok erken dönemlerden itibaren kullanılan bir nakit elde etme tekniğidir (Sancar, 2019: 171). Kısacası teverruk, likidite sorununu çözmek için sıklıkla kullanılan bir sözleşmedir. Basit ve kullanışlı bir yapıya sahip olması, bu sözleşme türünün çokça kullanılmasının bir nedenidir (Roslan vd., 2019: 100). Özellikle körfez ülkelerinde popüler olan Teverruk veya literatürdeki diğer adıyla emtia murabahası, gerek İslami bankacılık ve finans sektöründe gerekse akademik çalışmalarda özel ilgi gören, ancak Müslüman alimler arasında şer'i uygunluğu konusunda fikir birliği olmayan fakat yaygın olarak kullanılan bir fon kullandırma yöntemidir (Ismon, 2012:82; Haron & Barre, 2023:892). İFK'lar tarafından teverruk dünya genelinde yeniden yapılandırma, bankalar arası likidite yönetimi, yurtdışı finansal kurumlardan sağlanan fonlar, firmalara yapılan murabaha bazlı teverruk ve bireylere yapılan murabaha bazlı teverruk olarak beş alanda yoğun olarak kullanılmaktadır (Sancar, 2019: 171).

LİTERATÜR İNCELEMESİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Daha önce de belirtildiği üzere gerek İslami bankacılık uygulamaları içerisinde gerekse akademik yazında teverruk modeli oldukça ilgi gören ve kullanımı gittikçe yaygınlaşan bir modeldir. Ancak teverruk sözleşmelerinde tarafların gerçekleştirecekleri finansal nitelikteki işlemlerini muhasebe defterlerine nasıl kaydedeceklerine ve bunları nasıl raporlayacaklarına

ilişkin olarak akademik yazında yeterli sayıda çalışma söz konusu değildir. Teverruk modelinin nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiği hususunda Ansari (2017), yapmış olduğu çalışmada teverruk modeli ile emtia murabahası modelinin muhasebeleştirilme noktasındaki benzerlik ve farklılıklarını ele almıştır. Çalışmanın neticesinde teverruk ve emtia murabahasının, murabaha ve diğer vadeli satış işleminden esasında farklı olduğu ancak emtia murabahasının teverruk modeline göre murabaha ve diğer vadeli satış sözleşmelerine benzer yönlerinin olduğunu belirterek muhasebeleştirme noktasındaki farklılıklara dikkat çekmektedir. Ansari (2017) çalışmada, teverruk ve emtia murabahasının bazı temel yönleri ile murabaha ve diğer vadeli satış işlemlerinden farklı olduğu görüşünden hareketle farklı muhasebe ilke ve standartlarına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu görüş AAOIFI tarafından yayımlanan “Murabaha ve Diğer Vadeli Satışlar Standardında” da vurgulanmıştır. Fakat literatürde teverrukun bir murabaha işlem türü olduğunu kabul eden ve muhasebe işlemlerinin bu doğrultuda ele alınabileceğini belirten çalışmalar da mevcuttur. Alamad (2019) bu durumu çalışmada teverrukun hem iktisadi hem de muhasebe boyutu ile bir murabaha türü olduğunu belirterek muhasebeleştirilmesi noktasında murabaha ve diğer vadeli satışlar standardının dikkate alınabileceğini belirtmiştir. Yine aynı şekilde Çemberlitaş ve Erkuş (2021), yapmış oldukları çalışmalarında teverruk modelinin murabaha ve diğer vadeli satış işlemlerine benzerliğini ifade ederek, teverruk işlemlerinin gerek AAOIFI gerekse Türkiye Muhasebe Standartlarına göre nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiğini ele almışlardır. Kısacık (2021) ise yapmış olduğu çalışmada AAOIFI'nin teverruk modeli için bir muhasebe standardı yayımlamadığını belirterek gerçekleştirilen banka teverruk işlemlerinin Türkiye Muhasebe Standartlarına göre nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiğini incelemiş ve bazı öneriler sunmuştur.

Yapılan literatür incelemesinde teverruk modellerinden banka teverrukuna yönelik çok az sayıda çalışmaya yer verildiği ancak klasik teverruk modeline yönelik herhangi bir çalışmanın olmadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca yine teverruk modelinin bir murabaha yöntemi olup olmadığı noktasında da görüş farklılıklarının olduğu tespit edilmiştir. Tüm bu nedenlerle, ele alınan

bu çalışmada teverruk modelinin murabaha sözleşmelerinden ayrıldığı ve AAOIFI tarafından bir standart yayımlanması gerektiği kanaati ileri sürülmüştür. Ayrıca gerek klasik teverruk modelinin gerekse banka teverruk modelinin Türkiye Muhasebe Standartları açısından nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiği örnek uygulamalar yolu ile anlatılmıştır.

TEVERRUK KAVRAMI

Teverruk hemen hemen tüm dünyada İslami diye nitelendirilen finans kurumlarının nakit yönetim tekniği olarak başvurdukları bir modeldir. Bu model aslında geçmişten bu yana bilinen ve uygulanan bir finansman yöntemidir (Bayındır, 2015: 195). Arapça kökenli bir kavram olan “teverruk”, kelime anlamı itibari ile “hayr, mal, para, basılmış para, gümüş para” anlamlarına denk düşmektedir (Çemberlitaş & Erkuş, 2021:49). TDV İslam Ansiklopedisinde teverruk kavramı, “basılı dirhemler” (gümüş para) anlamındaki “verik” kelimesinden türemiş olduğu ve başlangıçta sadece gümüş para talebini ifade etmesine karşılık daha sonraları kâğıt para talebini de içerir hale geldiği ifade edilmektedir. Teverruk, nakit para elde etmek için bir malı vadeli olarak satın alıp daha düşük bir bedel karşılığında satıcısından başkasına satma işlemi olarak tanımlanabilir (Cebeci, 2019: 594). Sözelimi nakit ihtiyacı olan ve faizden kaçınmak isteyen bir şahsın zorunluluk hissettiği bir durumda bir X marka cep telefonunu A şirketinden 24 ay vadeli olarak 30.000 TL’ye satın alıp daha sonra B şirketine peşin olarak 25.000 TL’ye satması bir teverruk işlem örneği olarak nitelenebilir. Burada şahıs 25.000 TL’lik nakit ihtiyacını gidermiş olmaktadır. Bu işlem esasında bir teverruk modeli olan bireysel teverruktur.

AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) teverruku bir malın müsaveme (pazarlık) veya murabaha (maliyet artı kâr) yolu ile belirlenen vadeli bir fiyattan satın alınması ve nakit elde etmek amacıyla spot bir fiyattan üçüncü bir tarafa satılması süreci olarak tanımlamıştır (AAOIFI SS 30, md. 2).

Teverrukta müşterinin amacı, satın alacağı maldan yararlanmak değil o malı nakde dönüştürmektir. Yani asıl amaç likidite elde etmektir (Abdul Rahman & Ab Manan, 2014:283). Akit ilişkisi açısından teverruk işleminde, teverruku talep eden kişi (ilk müşteri ve ikinci satıcı/müteverrik), ilk satıcı ve ikinci müşteri olmak üzere üç taraf söz konusudur (Cebeci, 2019: 594). Başlangıçta vadeli olarak satın alınan emtianın yeniden aynı satıcıya peşin bedel üzerinden geri satılması işlemi olarak tanımlanan (Apaydın, 2020: 283) ve İslam alimleri tarafından mahzurlu olarak kabul edilen bey'u'l-İne kapsamında değerlendirilmiş olan teverruk sözleşmeleri ilerleyen süreçlerde bazı mezhepler tarafından müstakil bir sözleşme olarak değerlendirilmiştir (Bayındır, 2015: 195).

Uygulamada teverruk, emtia murabahası olarak da bilinmektedir (Abdul Rahman & Ab Manan, 2014:283).Teverruk yöntemi günümüzde birçok İFK tarafından likidite yönetimi ve özellikle kişisel finansman ve kredi kartı borçlarının ödenmesinde kullanılmaktadır (Bakacak, 2022:151). Ayrıca yine Türkiye'deki İFK'lar tahsil edemedikleri alacaklarını yeniden yapılandırmak için teverruk modelini kullanmaktadırlar (Kazancı, 2018:19). Teverruk işlemleri genelde İFK tarafından bir emtianın (emtia borsası üzerinden) murabaha işlemi ile bir müşteriye satılması şeklinde uygulanmaktadır. Emtia, peşin veya vadeli geri ödeme planı üzerinden satılabilir ve İFK'nın işlemi gerçekleştirilmesi sırasında emtianın maliyetini ve kârını müşteriye bildirmesi gerekir (Bakacak, 2022:151).

Teverruk sözleşmelerinde maliyetin müşteriye bildirilmesi zorunluluğu bu akit türünü müsaveme akdinden ayırmaktadır. Çünkü müsaveme akdi pazarlık yolu ile satış olarak açıklanabilen ve emtianın maliyetinin müşteriye bildirilme zorunluluğu olmayan bir akit türüdür (Kallek, 2006:79).

Teverruk Türleri

Genel olarak teverruk bireysel ve organize olmak üzere iki farklı türde kullanılır. Bireysel teverruk, bir şahsın bir malı likidite amacıyla vadeli olarak satın alması ve daha sonra bu malı başka birisine satması şeklinde

gerçekleşir. Malı vadeli fiyat ile alıp peşin olarak satacak olan kişinin elinde emtia bulunmaktadır ve hemen veya ileride satma seçeneklerine sahip olmaktadır (Abdul Rahman & Ab Manan, 2014:283). Bu teverrick türüne fıkhı teverrick adı da verilmektedir (Sancar, 2019:173). Bunun nedeni ise işlem sürecinde sözleşmenin tarafları arasında açık veya gizli bir anlaşmanın, düzenin veya iş birliğinin olmamasıdır (Halitoğlu, 2021:667). Bireysel teverrick genel olarak fakihler tarafından caiz görölme özelliğini korumaktadır. Çünkü bu işlemde vadeli satın alınan emtia ilk satıcısından başka birisine satıldığından hileli satıştan farklılaşmaktadır (Hazıroğlu, 2023:46).

Organize teverrick veya diğer adı ile banka teverricku ise, İFK'ların nakit ihtiyacı olan müşterisinin talebi ile uluslararası bir piyasadadan peşin bedelle emtia satın alması ve daha sonra müşterisine maliyet üzerine eklenen bir kâr tutarı ile ilgili emtiayı vadeli olarak satması, ardından da müşterinin vekili sıfatıyla ilgili emtiayı yine aynı piyasada başka bir aracı vasıtasıyla peşin olarak satıp elde ettiği nakdi müşterinin hesabına yatırması işlemi olarak açıklanabilir (Halitoğlu, 2021:667). Organize teverrick işlemi tersine işletmek de mümkündür. Ters teverrick olarak adlandırılan bu işlemde nakde ihtiyaç duyan taraf finans kurumudur. Bu işlemde emtiayı murabaha yolu ile finans kurumuna vadeli olarak satan taraf yani finansör ise müşteridir (Hayat ve Aksu, 2020: 1209). Organize teverrick, gerçek bir ticari faaliyeti özünde barındırmaması ve ilkelerden yoksunluğu sebebiyle İslam hukukçuları tarafından eleştirilmiştir (Roslan vd., 2019: 100). Çünkü birinci aracı vasıtasıyla alınan emtia ikinci aracı üzerinden satılıyor gözükmesine rağmen hem reel piyasada her an değişken fiyata sahip olan bu emtianın fiyatı o gün için sabitlenmekte hem de işlemin akşamında birinci ve ikinci aracılar arasında ödenen para ile emtia takas edilmekte ve böylece her iki aracı da işlem günündeki durumunu bir sonraki güne aynen taşımaktadırlar (Hazıroğlu, 2023:47). Tüm bu sebeplerden dolayı organize teverrick, İslam hukukçularının neredeyse tamamı tarafından meşru görölmemiş ancak bu teverrick türüne kısıtlı şartlarda cevaz verenler olmuştur. Ancak bu durum genelde doğrudan değil de alternatifin olmadığı zorunlu şartlarda söz konusu olmuştur (Sancar, 2019: 171).

Kısaca belirtmek gerekirse teverruk işlemi gayet basittir. Ancak bu işlem gerçekleştirilirken son derece özen gösterilmelidir. İşlemin iki broker ile bir veya iki banka arasında evrakların el değiştirildiği bir işlem haline gelmemesinden emin olunmalıdır. Teverruk yöntemine başvurmak için faizden kaçınmanın başka bir yolu kalmadığı aşırı durumların söz konusu olması gerekir. Ayrıca bu yöntemin yaygın kullanımının İFK'lara uzun vadede yarar sağlamayacağı bilinmelidir (Ayub, 2017: 374).

Teverruk ve Bey'ü'l-İne Farkları

Teverruk ve İne'nin lügat ve terim anlamları incelendiğinde, sözleşme düzenlenme amaçlarının aynı olduğu görülür. Her ikisinde de amaç nakit elde etmektir. Ayrıca peşin alınan meblağın vade farkı ile ileriki bir tarihte daha fazla tutarda geri ödenmesi noktasında da sözleşmelerin ortak olduğu görülür. Fakat her iki sözleşme türünü birbirinden ayıran en önemli nokta malın geri alınması noktasındadır. İne sözleşmesinde emtia yeniden ilk satıcısına döner (Halitoğlu, 2021:670). A tarafının B tarafına bir ay vadeli olarak 1.000 TL'ye satmış olduğu emtiayı 900 TL'ye B tarafından peşin olarak geri satın alması işlemi bey'ü'l-İne'ye örnek olarak verilebilir (Hayat ve Aksu, 2020: 1195). Örnekten de görüleceği üzere bey'ü'l-İne de tüm süreçte bir alıcı ve bir satıcı söz konusudur (Sancar, 2019: 173). Yani vadeli satın alınan emtia yeniden satın alınan kişiye satılır. Ancak teverrukta bireysel teverruk işlemi gerçekleştiriliyorsa, sözleşme konusu emtianın satıcının bilgisi ve dahil olmaksızın başka bir müşteriye satılması söz konusudur (Halitoğlu, 2021:670).

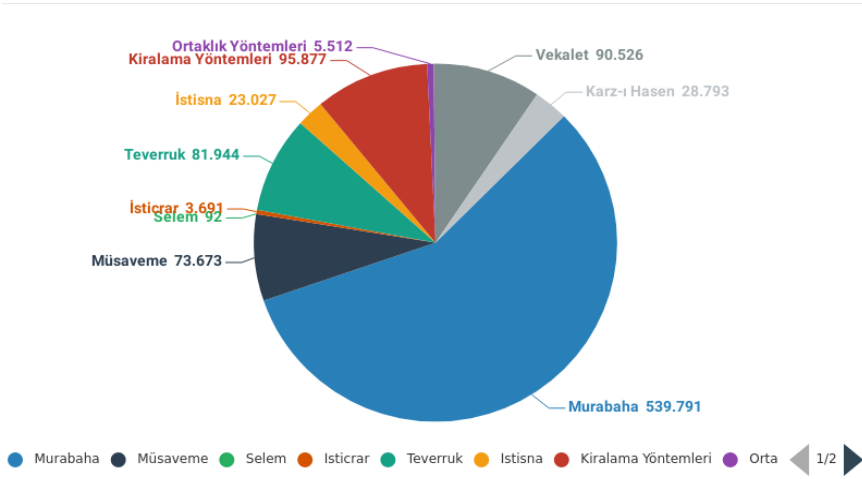
Bey'ü'l-İne Güneydoğu Asya ülkelerindeki İFK'lar tarafından nakit likiditesi için yaygın olarak kullanılıyor olmasına karşılık Bey'ü'l-İne sözleşmelerinin fıkhi olarak tartışmalı olması nedeniyle bu ülkelerin İFK'larında teverruk alternatif bir yöntem olarak kullanılmaya başlanmıştır (Haron & Barre, 2023:890).

İslami Finansal Kurumlarda Teverruk Kullanımı

ICD-LSEG'ye göre 2022 yılında İslami finans varlıklarının toplam büyüklüğü yaklaşık olarak 4.508 milyar dolar seviyesine erişmiştir. 2027 yılında ise bu

değerin yaklaşık olarak 6.667 milyar dolar seviyesine gelmesi beklenmektedir. Bu finansal varlıklardaki ülkelerin payına bakıldığında ise 1.522 milyar dolar ile İran başı çekerken onu 1.017 milyar dolar ile Suudi Arabistan, 666 milyar dolar ile Malezya ve 277 milyar dolar ile Birleşik Arap Emirlikleri takip etmektedir (ICD-LSEG Islamic Finance Development Report 2023). İslami Finansal Hizmetler Kurulu (IFSB), 2017 yılının ikinci çeyreğinin sonunda teverrukun yaklaşık % 22'lik bir oranla dünya genelinde en yaygın kullanılan ikinci İslami finansman ürünü olduğunu raporlamıştır. Teverrukun bankacılık sektöründe ticari olarak kullanımının Suudi Arabistan'da yirmi yıldan daha kısa bir süre önce başladığı düşünüldüğünde, dünya genelinde kullanımının artması dikkat çekicidir (Ahmad, vd., 2020:143). Bu da bu İslami finans ürünlerinin dünya genelindeki önemini açıkça ortaya koymaktadır.

İFK'lar tarafından fon kullandırma yöntemi olarak karşımıza çıkan teverruk, dünyadaki pek çok İFK tarafından kullanılan bir nakit yönetim tekniğidir. Bu yöntem geçmiş tarihlerden beri bilinip uygulanan bir finansman yöntemidir (Bayındır, 2015: 195). Türkiye Katılım Bankaları Birliğinin (TKBB) hazırlamış olduğu rapora göre katılım bankaları tarafından 2023 yılı Haziran döneminde 942.927 milyon TL'lik fon kullandırılmıştır. Kullandırılan bu fonların içerisindeki 81.944 milyon TL'lik kısmın teverruk yöntemi aracılığı ile gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Yani fon kullandırma yöntemleri içerisinde teverrukun payı yaklaşık % 8,69'dur. Tüm fon kullandırma yöntemlerinin payları aşağıda şekil 1'de gösterilmiştir. (TKBB, <https://www.tkbb.org.tr/veripetegi-detay/10>)

Şekil 1: Kullanılan Fon Dağılımı

Şekil 1’den görüleceği üzere fon kullandırma yöntemi olarak en çok tercih edilen yöntem murabahadır. Murabaha yöntemini finansal kiralama, selem, vekalet ve teverruk modelleri takip etmektedir. Günümüzde katılım bankaları tarafından çokça kullanılan bir fon kullandırma yöntemi olması sebebiyle bu yöntemin nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiği sorusu da gündeme gelmektedir. Bu nedenle çalışmanın esas klasik teverruk ve organize teverruk yöntemlerinin kullanılması durumunda sözleşmeye taraf olanların bu işlemi muhasebe defterlerine nasıl kaydedeceğidir. Bu noktadan hareketle çalışmanın devam eden bölümlerinde gerek Faizsiz Finans Muhasebe Standartları (FFMS) gerekse Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları (TMS/TFRS) bağlamında bu sorunun cevabı araştırılacaktır.

TEVERRUK YÖNTEMİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Teverruk yöntemi yukarıda da belirtildiği üzere kullanımı gittikçe yaygınlaşan bir nakit elde etme modelidir. Bu açıdan teverruk işlemine konu olan tarafların bu işlemi muhasebe defterlerine nasıl kaydetmeleri gerektiği sorusu da haliyle önem kazanmaktadır. İslami finans ürünlerinin muhasebeleştirilmesi hususunda gerek Türkiye’de gerekse dünyada kabul gören en önemli çalışmalar, AAOIFI tarafından yayımlanan muhasebe

standartlarıdır. Bu standartlar esasında İFK'lar için yayımlanmış ve Türkiye'de Kamu Gözetim Kurumu (KGK) tarafından Türkçeye çevrilmiş ancak uygulanması gönüllük esasına bağlanmıştır.

İFK'lar dışındaki işletmelerin İslami finansal ürünlerle ilgili işlemlerini muhasebeleştirirken kullanabilecekleri herhangi bir düzenleme veya standart söz konusu değildir. Tüm dünyada kabul gören ve yaygın olarak kullanılan Uluslararası Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartlarında (UMS/UFRS) da bu araçlarla ilgili herhangi bir düzenleme mevcut değildir. Bu da UFRS'lere uygun raporlama yapmak zorunda olan işletmelerin, İslami finansal araçlara yönelik gerçekleştirdikleri işlemleri özünün dışında muhasebeleştirmeleri sonucunu doğurmaktadır.

Çalışmanın temel odak noktası olan teverruk sözleşmelerinin nasıl muhasebeleştirileceği konusunda AAOIFI ve UFRS'lerin benimsedikleri ilkeler birbirinden farklıdır. AAOIFI açısından teverruk işlemi bir emtia alım-satımına dayalı bir ticari işlemken UFRS'ler açısından teverruk işlemleri bir fon kullandırma yani kredi verme işlemi olarak kabul edilmektedir (Çemberlitaş ve Erkuş, 2021: 91). Çalışmanın bu bölümünde bir İslami finansal araç olan teverrukun klasik ve organize teverruk olması durumuna göre nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiği sorusu hem TMS/TFRS'ler (UFRS'lerin çevirisi) hem de AAOIFI tarafından yayımlanan muhasebe standartları açısından incelenecektir.

AAOIFI Muhasebe Standartları Açısından Muhasebeleştirme

AAOIFI Teverruk sözleşmelerine ilişkin olarak "Faizsiz Finans Standardı 30: Teverruk" standardını yayımlamıştır. İlgili standartta teverrukun tanımı, müteverrik, teverruk işleminin geçerli olması için uyulması gereken kurallar, fıkhi hüküm dayanakları gibi konular ele alınmıştır (TKBB, FAS 30). Teverruk işleminin muhasebeleştirilmesine yönelik AAOIFI tarafından yayımlanan herhangi bir muhasebe standardı henüz yoktur (Ansari, 2018:136). Literatürde emtia murabahası olarak da anılması nedeniyle FFMS 28: Murabaha ve Diğer Vadeli Satışlar Standardına ilişkin hükümlerin uygulanabileceğine yönelik yorumlar söz konusudur (Çemberlitaş ve Erkuş,

2021: 91). Fakat ilgili 28 numaralı standart incelendiğinde, teverruk sözleşmelerinin, standardın kapsamının dışında tutulduğu özellikle belirtilmektedir (FFMS 28, md. 2).

Esasında FFMS 28 incelendiğinde, standardın hazırlanma sürecinde teverruk ve emtia murabahası işlemlerinin de bu standart içerisinde yer aldığı fakat ekonomik faaliyetler arasındaki farklar ve bu işlemlere ilişkin hazine işlemleri ve kimi zaman bu yapılarla ilişkin teminatlar da dahil olmak üzere uygulamadaki durumlar göz önünde bulundurularak teverruk ve emtia murabahasının ayrıca ele alınmasına karar verildiği belirtilmektedir. Burada AAOIFI'nin teverruk ve emtia murabahasına ilişkin ayrıca bir muhasebe standardı oluşturmayı planladığı görülmektedir (FFMS 28: md. KG1-3).

AAOIFI'nin böyle bir karar almasını değerlendiren Ansari (2017), öncelikle bu iki finansman ürünü hakkındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konulması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre teverruk ve murabaha işlemleri arasındaki en büyük farklılığın teverruk işlemine konu olan emtianın genellikle emtia borsasında işlem görmesi ve teverruka konu olan emtianın satın alınma niyetinin; kullanmak, tüketmek, elde tutmak, normal iş akışı içerisinde pazarlamak olmadığı ve ana amacın edinilen emtianın elde tutulmadan bir an önce nakde çevrilmesi olduğu görülmektedir. Yani pazar yapısı ve edinme amacı açısından bu iki ürün birbirinden ayrılmaktadır. Murabaha ve diğer vadeli satışlarda sözleşme, reel piyasada fiziki olarak var olan bir emtiaya bağlıdır. Bu emtia, edinen tarafından kullanılır, tüketilir veya ticareti yapılır ve bu durum reel ekonomik faaliyetleri tetikler. Bu nedenle teverruk ile murabaha ve diğer vadeli satışların birbirinden ayrı ürünler olduğu görülmektedir. Buradan hareketle teverruk işlemlerinin muhasebeleştirilmesinde (varlık tarafında) murabahada olduğu gibi stok, gelir ve satışların maliyeti şeklinde benzer bir muhasebe işlemi yapmak hatalı olacaktır. Amaç nakit elde etmek olup stok elde etmek ve satış yapmak olmadığından bu tür kayıtlar muhasebe için ekstra bir yük getirecektir. Bu yorumların ardından Ansari (2017),

teverrukun muhasebe defterlerine nasıl kaydedileceğine ilişkin şu yorumlarda bulunmaktadır (Ansari, 2017)^a

Varlık Tarafında (İFK);

- Teverruk işlemleri net olarak muhasebeleştirilmelidir. Yani alış-satış gibi ayrı ayrı kaydedilmemelidir.
- İlk edinim sırasında (broker 1'den satın alma) ödenen miktar teverruk işlemine karşılık bir avans olarak muhasebeleştirilmelidir.
- Sürecin ikinci aşamasının (İFK'nın müteverrike satışı) tamamlanmasının ardından (Şer'i gereklilik olduğundan) toplam borç tutarı, içerisindeki ertelenmiş kârın ayrıştırılmasıyla muhasebeleştirilmelidir.
- Ertelenmiş kâr, etkin getiri oranına dayalı olarak itfa edilmelidir.

Yükümlülük Tarafında (Müteverrik);

- Teverruk işlemleri net olarak muhasebeleştirilmelidir. Yani alış-satış gibi ayrı ayrı kaydedilmemelidir.
- İşlemin ilk adımında herhangi bir muhasebeleştirme işlemine gerek yoktur.
- Toplam borç tutarı Şer'i bir gereklilik olduğundan işlemin ikinci adımının tamamlanmasının ardından muhasebeleştirilmelidir. Fakat toplam borç tutarı ertelenmiş kârdan mahsup edilmelidir. (İtfa edilmemiş teverruk işlemlerinin getirisi şeklinde adlandırılabilir.)
- Teverruk işlemlerinden ortaya çıkan ertelenmiş kâr/itfa edilmemiş getiri, etkin getiri oranı esas alınarak itfa edilmelidir.

AAOIFI tarafından herhangi bir standart yayımlanmamasından dolayı uygulamada genellikle uygulayıcılar ya UFRS'ler ve genel kabul görmüş muhasebe ilkelerini benimsemekte ya da her ne kadar ilgili standartta kapsam dışı tutulmuş olsa da Murabaha ve Diğer Vadeli Satışlar standardına göre hareket etmektedirler (Ansari, 2018: 136). Yukarıdaki ifadelerden de görüleceği üzere teverruk ve murabaha sözleşmelerinin

^a Detaylı bilgi için bkz. Ansari, O. M. (2017). "Murabaha and Tawarruq: Does Similar Accounting Treatment Justify?" Journal of Islamic Finance Accountancy, Vol. 1, Issue 1, 39-47.

birbirine benzer sözleşmeler olarak görülmesine karşılık sözleşmelerin belirli noktalarda farklılaşması, teverruk sözleşmelerine ilişkin işlemlerin mali yönlerinin murabaha ve diğer vadeli satışlar standardına uygun muhasebeleştirilmesinin doğru olmadığını göstermektedir. Halihazırda uygulanacak bir standart olmaması sebebiyle de çalışmada teverruk işleminin AAOIFI açısından nasıl muhasebeleştirileceğine ilişkin bir örnek uygulama geliştirilmemiştir.

TMS/IFRS'ler Açısından Muhasebeleştirme

TMS/IFRS'ler, Uluslararası Muhasebe/Finansal Raporlama (IAS/IFRS) Standartlarının çevirisi niteliğindedir. Bu standartlar herhangi bir sektör ve işletme büyüklüğü dikkate alınmadan tüm firmaları ve araçları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır (Yatbaz, 2020). Yine bu standartların yayımlanma amacı, iktisadi olayları düzenlemek için ortak yöntemlerin belirlenmesi, finansal bilginin kalitesinin yükseltilmesi ve finansal raporlama açısından karşılaştırılabilirliğin sağlanmasıdır (Çetin, 2020: 21). Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının TMS/IFRS'lere uygun raporlama yapması zorunludur. Bir İFK olan katılım bankalarının FFMS'leri uygulaması ise daha önce de belirtildiği üzere ihtiyardır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde TMS/IFRS'lere uygun muhasebe işlemlerinin nasıl olacağına ilişkin detaylı açıklamalar yapılacaktır.

Klasik Teverruk Yönteminin TMS/IFRS'lerce Muhasebeleştirilmesi

Yukarıda da belirtildiği üzere klasik teverruk yöntemi, nakde ihtiyaç duyan tarafın vadeli olarak satın aldığı bir emtiayı aldığı satıcısından farklı bir tarafa peşin değeri üzerinden sattığı ve nakit ihtiyacını karşıladığı bir yöntemdir. Nakde ihtiyaç duyan tarafın TMS/IFRS'ye uygun raporlama yapan bir işletme olması durumunda öncelikli olarak bir emtiayı vadeli olarak satın aldığı için TMS-2 Stoklar standardı hükümlerine bakmak gerekir. Ancak TMS-2 Stoklar standardında stok kavramının nasıl tanımlandığına baktığımız zaman teverruk işleminin bu kavramın kapsamına girmediği kolaylıkla söylenebilir. Çünkü Standart açısından stok; olağan işletme faaliyetleri kapsamında satılmak için elde tutulan, satılmak

üzere üretilmekte olan veya üretim sürecinde ya da hizmet sunumunda kullanılacak ilk madde ve malzeme şeklindeki varlıklar olarak tanımlanmıştır. (TMS 2, md. 6) Alınan emtianın bir gayrimenkul olması durumunda TMS 40 Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller standardına bakmak gerekecektir. Bu standart yatırım amaçlı gayrimenkulleri kira geliri veya sermaye kazancı ya da her ikisini birden elde etmek amacıyla elde tutulan varlıklar olarak tanımlar (TMS 40, md. 7). Ancak yatırım amaçlı gayrimenkulde işletmenin belirli bir süre elinde tutmayı planladığı bir varlık söz konusudur. Ayrıca burada bir sermaye kazancından da bahsetmek mümkün değildir. Çünkü sermaye kazancında amaç iktisap tarihindeki değerinin üzerinde bir değer elde etmektir. Burada acil nakit ihtiyacı giderilmek istendiğinden işletme varlığı elde ettiği değerinden daha düşük bir bedelle elden çıkarmaktadır. Bu sebeple elde edilen emtianın bir gayrimenkul olması halinde, işletmenin bu varlığı yatırım amaçlı olarak sınıflandırması söz konusu değildir.

Eğer elde edilen varlığın bir maddi duran varlık olduğu bir senaryo söz konusu ise burada öncelikle TMS 16 Maddi Duran Varlıklar Standardı hükümlerine bakmak gerekecektir. TMS 16'ya göre bir maddi duran varlık, mal veya hizmet üretimi veya arzında kullanılmak, başkalarına kiraya verilmek veya idari amaçlar çerçevesinde kullanılmak üzere elde tutulan ve bir dönemden daha fazla kullanılması amaçlanan varlıklar olarak tanımlanmıştır (TMS 16, md. 6). Bu tanımdan hareketle işletmenin tevrruk modeline binaen edinmiş olduğu maddi duran varlığın TMS 16 hükümleri çerçevesinde ele alınması uygun olmamaktadır. Çünkü tanımda belirtilen özellikleri karşılamamaktadır. Tevrruk kapsamında edinilen bir maddi duran varlık esas itibari ile satış amacıyla elde tutulduğundan TFRS-5 Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar ve Durdurulan Faaliyetler Standardı hükümlerine bakmak daha doğru olacaktır.

TFRS-5'in amacı, satış amaçlı elde tutulan varlıkların muhasebeleştirilme esasları ile durdurulan faaliyetlere ilişkin yapılması gereken açıklama ve sunumları belirlemektir (TFRS-5, md. 1). Bir duran varlığın satış amaçlı elde

tutulan duran varlık tanımına girmesi için aşağıdaki özellikleri taşıması gerekir (Örten vd., 2020: 465).

- Duran varlığın veya varlık grubunun satışı konusunda şirketin yetkili kuruluşları tarafından karar alınmış olması ve bu kararın açıklanması gerekir. Dolayısı ile duran varlığın satışına yönelik piyasada alıcı aranır pozisyonuna gelinmiş olunmalıdır.
- Varlığın piyasa fiyatı ile elden çıkarılmasının mümkün olması gerekir.
- Satışın veya elden çıkarmanın, bu sınıfa alındıktan sonra 12 ay içerisinde gerçekleşme ihtimalinin yüksek düzeyde olması gerekir.

Teverruk modelinin uygulandığı bir durumda esasında işletmenin edinme amacı satmaktır ve bu satışı mümkün olan en kısa süre içerisinde gerçekleştirmektir. Bu amaç göz önünde bulundurulduğunda, teverruk modeline konu olan işlemin satış amaçlı elde tutulan duran varlık olarak sınıflandırılabilmesi görülmektedir. Fakat burada genellikle ortaya çıkan durum, işletmelerin varlığın defter değerinin kullanımdan ziyade satış işlemi vasıtasıyla geri kazanılabilir olması durumu (TFRS 5, md. 6) yani mevcutta duran varlık olarak sınıflandırılan bir varlığın daha sonra satış amaçlı olarak sınıflandırılması söz konusudur. Burada karşımıza çıkan soru ise bir varlığın ilk ediniminde satış amaçlı olarak sınıflandırılabilir olup olmamasıdır. Bu durum TFRS 5'te; "İşletme bir duran varlığı sadece daha sonra elden çıkartma amacıyla edinmiş olması durumunda, duran varlığı edinme tarihinde satış amacıyla elde tutulan olarak sınıflandırabilmesi bir yıllık süre şartının sağlanması (prg 8) ve edinme tarihi itibari ile henüz sağlanmamış olan paragraf 7 ve 8'deki diğer koşulların edinme tarihini müteakip kısa bir süre içerisinde (genellikle 3 ay) karşılanması ihtimalinin yüksek olması durumunda mümkündür" şeklinde ele alınmıştır (TFRS 5, md. 11).

TFRS 5 madde 11'e göre bir işletme iktisap tarihi itibari ile bir varlığı satış amaçlı duran varlık olarak sınıflandırmayı uygun görmektedir. Fakat bunun için öncelikle satış olasılığının yüksek olması yani aktif piyasasının olması veya böyle bir ticari faaliyetin alışlagelmiş olması, varlığın kısa bir sürede

elden çıkarılmasının mümkün olması, gerçeğe uygun değerinin rahatlıkla belirlenebilmesi ve satış iptal amacının düşük olması şartlarını öne sürmektedir. Bir teverruk sözleşmesi kapsamında bu şartları değerlendirdiğimizde ise şartların rahatlıkla karşılanabileceği söylenebilir. Bu nedenle teverruk modeli kapsamında edinilen varlığın maddi duran varlık olması durumunda TMS/TFRS'ye uygun finansal raporlama işletmelerin TFRS 5'e uygun raporlama yapabilecekleri söylenebilir.

Örneğin; Kocaeli'nde faaliyet gösteren bir işletme 01.10.2023 tarihinde nakit sıkışıklığı nedeniyle piyasadan peşin değeri 500.000 TL olan bir otomobili 540.000 TL'ye 3 ay vadeli olarak bir galeriden satın almıştır. Daha sonra ilgili emtiayı 02.10.2023 tarihinde 500.000 TL değer üzerinden farklı bir galeriye satarak gerekli nakit ihtiyacını karşılamıştır. Ana faaliyet konusu otomobil alıp satmak olmayan bu işletmenin gerçekleştirmiş olduğu teverruk uygulamasına ilişkin muhasebe kayıtları TFRS 5 hükümleri çerçevesinde aşağıdaki gibidir. Öncelikle burada 01.10.2023 tarihindeki muhasebe kaydı ele alınmalıdır. TFRS 5' e göre satış amaçlı sınıflandırma kriterlerine uyan bir duran varlık defter değeri ile satış maliyetleri düşülmüş gerçeğe uygun değerinden düşük olanı ile muhasebeleştirilmesi gerekir. Bu durum yeni edinilmiş bir duran varlığın satış amaçlı olarak sınıflandırma koşullarını karşılaması halinde de geçerlidir. (TFRS 5, md. 15-16) Bu varlığın defter değeri 500.000 TL'dir. İşletmenin vadeli alımından kaynaklanan 40.000 TL'lik değer farkı esasında alış maliyeti değil vade farkıdır. Bu sebeple alış maliyeti olarak değerlendirilmesi uygun değildir. Bu varlığın satış maliyetinin de olmayacağı varsayılırsa satış maliyeti düşülmüş gerçeğe uygun değeri de 500.000 TL olacağından ilk muhasebeleştirme tarihindeki varlığın değerinin 500.000 TL olarak ele alınması gerekecektir. Satış maliyetleri düşülmüş gerçeğe uygun değerinin daha düşük olması durumunda değer düşüklüğü olduğu anlamına gelir ve değer düşüklüğü zararı finansal tablolara yansıtılır (TFRS 5, md. 20; Gökgöz, 2012: 73). Bu durumda ilgili muhasebe kaydı aşağıdaki gibi yapılabilir.

01/10/2023	
196 SATIŞ AMAÇLI ELDE TUTULAN DURAN VAR. HS.	500.000

184 ERTELENMİŞ VADE FARKI GİDERLERİ HS.	40.000	
397 SATIŞ AMAÇLI ELDE TUTULAN GRUPLARA İLİŞKİN YÜKÜMLÜLÜKLER HS.		540.000

02.10.2023 günü işletme satış amaçlı olarak sınıflandırdığı duran varlığını (otomobili) 500.000 TL bedelle başka bir galeriye peşin olarak satmıştır. Satışa ilişkin muhasebe kaydının aşağıdaki gibi olması gerekir.

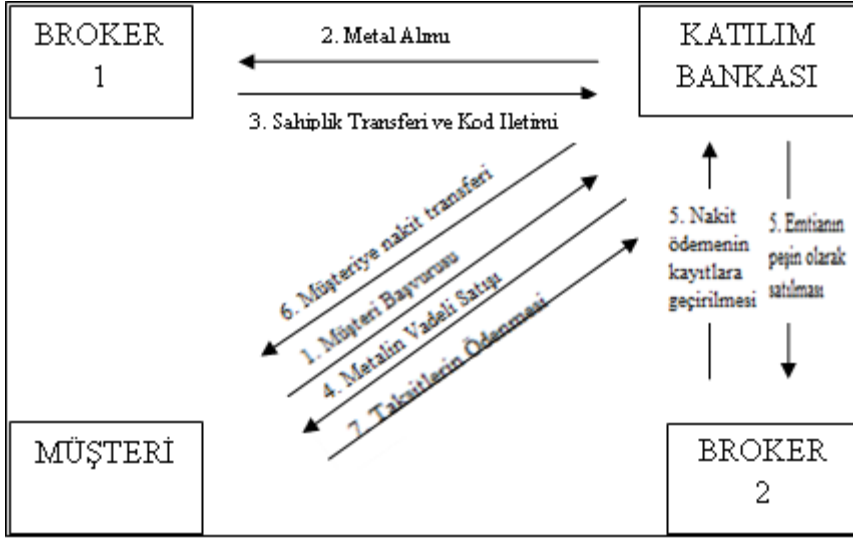
02/10/2023		
100 KASA HS	500.000	
196 SATIŞ A. ELDE TUTULAN DURAN VAR. HS.		500.000

Vadenin dolduğu tarih olan 31.12.2023 tarihinde ise işletmenin yapması gereken muhasebe kaydının aşağıdaki gibi olması gerekir.

31/12/2023		
397 SATIŞ A. ELDE TUTULAN GRUPLARA İLİŞKİN YÜKÜMLÜLÜKLER HS.	540.000	
100 KASA HS.		540.000
31/12/2023		
780 FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	40.000	
184 ERTELENMİŞ VADE FARKI GİD. HS.		40.000

Organize (Banka) Teverruk Yönteminin TMS/TFRS'lerce Muhasebeleştirilmesi

Banka teverruku yukarıda da açıklandığı gibi bireylerin veya işletmelerin gerek nakit ihtiyaçlarını karşılamak gerekse projelerine finansman sağlamak amacıyla başvurdukları teverruk modellerinden birisidir (Bayındır, 2015:205). Bu teverruk modelinin işleyiş şekli aşağıda şekil 2 ile gösterilmiştir.

Şekil 2: Organize (Banka) Teverrukun İşleyiş Şekli

Kaynak: (Sancar, 2019:176)

Banka teverruk modelinin işlem akışı şu şekilde açıklanabilir; (Sancar, 2019:175-176)

- İFK'ya başvuru yapan müşteri ile İFK arasında kredinin vadesi, getiri oranı ve İFK'nın müşterinin vekili olmasına yönelik şartları içeren bir sözleşme imzalanır. (Adım-1)
- İFK İngiltere'deki bir aracı kuruluştan (broker 1) metal alımı gerçekleştirir. (Adım-2)
- İlgili broker kendi sahip olduğu metalin sahipliğini İFK'ya devreder ve ilgili işleme yönelik bir kod numarasını finansal kuruluşa iletir. (Adım-3)
- İFK, kendisine devredilen metal sahipliğini vadeli olarak kredi başvurusunda bulunan müşteriye satar. (Adım-4)
- İFK, elektronik olarak aracı kuruluşun (broker 1) göndermiş olduğu kodu, diğer bir aracı kuruluşun (broker 2) ekranı üzerinden sisteme girer ve ilk aracı kuruluştan aldığı metali ikinci aracı kuruluşa nakit olarak müşteri adına satar. (Adım-5)
- İFK, sözleşme imzalanırken müşteri ile anlaştığı nakit tutarı, müşteriye satılan emtianın karşılığı olarak verir. (Adım-6)

- Müşteri vadesi gelen borcunu katılım bankasına ödeyerek borcunu kapatır. (Adım-7)

Banka teverruk işlemleri genellikle İFK'lar tarafından Londra Metal Borsasında işlem gören metallerin alınıp satılması ile gerçekleştirilir (Schoon, 2016:90). İFK'ların vekil sıfatıyla gerçekleştirdiği bu işlemlerin nasıl muhasebeleştirileceği burada çalışmanın konusu açısından önem arz etmektedir. Klasik teverrukun aksine burada dört taraf mevcuttur. Bunlar; İFK, broker 1, broker 2 ve müşteridir. Gerçekleşen işlemlerde İFK'ların TMS/TFRS'ye göre teverruk işlemini nasıl muhasebeleştirilecekleri aşağıdaki örnek üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

01.10.2023 tarihinde 100.000 TL nakit ihtiyacı bulunan MTV işletmesi, bu ihtiyacını faizsiz yollardan halletmek için TF Katılım Bankasına müracaatta bulunmuştur. Katılım bankası kendisine doğrudan nakit sağlayamayacağını belirterek talep etmesi halinde organize teverruk yoluyla bu finansman ihtiyacını karşılayabileceğini belirtmiştir. Teverruk işleminin gerekli şartları sağlanarak metal borsasından 100.000 TL'lik metal işletmenin adına satın alınmış ve daha sonra başka bir aracı kuruma yine işletme adına satılarak elde edilen nakit işletmenin bankadaki hesabına yatırılmıştır. Katılım bankası tarafından ilgili işlem için aylık % 3.59 kâr oranı üzerinden dört ayın sonunda toplam 110.529,93 TL bedeli işletmeden tahsil edeceğine yönelik sözleşme hükümleri kabul edilmiş ve teverruk sözleşmesinin diğer şartları yerine getirilmiştir. Geri ödeme tablosu aşağıda gösterilmiştir. Katılım bankası gerçekleştirilecek işleme yönelik olarak 575 TL tahsis ücreti almıştır. İlgili tahsis ücreti işletmenin bankadaki vadesiz mevduat hesabından işlem günü tahsil edilmiştir.

Tablo 1: Geri Ödeme Planı

	Taksit Tutarı	Anapara Tutarı	Kâr Tutarı	BSMV	Kalan Anapara Tutarı
31.10.2023	27.632,48	23.503,98	3.590,00	538,50	76.496,02
30.11.2023	27.632,48	24.474,34	2.746,21	411,93	52.021,67

31.12.2023	27.632,48	25.484,77	1.867,58	280,14	26.536,91
31.01.2024	27.632,48	26.536,91	952,67	142,90	0,00
Toplam	110.529,93	100.000,00	9.156,46	1.373,47	

Katılım Bankası Muhasebe Kayıtları^b

Daha önce de belirtildiği üzere TMS/TFRS'ler açısından teverruk işlemi bir kredi verme işlemi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle standartlara uygun finansal rapor hazırlayacak olan katılım bankalarının muhasebe işlemlerinde kendi hesap planlarına uygun olarak bir konvansiyonel bankanın kredi verme işlemi gibi hareket etmesi gerekecektir. Katılım bankasının müşteri adına metal borsasından emtia alımına ilişkin muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

01/10/2023			
392 ALACAKLI GEÇİCİ HS.		100.000	
290 ŞUBELER CARİ HS.			100.000
MTV İşletmesi İçin Emtia alınması			

Metal borsasından işletmenin vekaleti ile satın alınan emtia bedelinin broker 1'in aynı katılım bankasında bulunan hesabına aktarılması gerekir. İşlemin aşağıdaki gibi muhasebeleştirilmesi gerekir.

01/10/2023			
290 ŞUBELER CARİ HS.		100.000	
306 ÖZEL CARİ/TİCARİ VE DİĞER KUR. HS.			100.000
Emtia bedelinin broker 1'e ödenmesi			

Katılım bankasının metal borsasından broker 1'den satın almış olduğu emtiayı aynı borsada faaliyet gösteren broker 2'ye satması gereklidir. Bu

^b Muhasebe kayıtlarının yapılmasında ve muhasebe kayıtlarının açıklanmasında Çemberlitaş ve Erkuş (2021)'den yararlanılmıştır.

satış işleminin ardından elde edilen tutar, müteverrikin bankada bulunan hesabına aktarılır. İlgili muhasebe kaydı aşağıdaki gibidir.

01/10/2023			
290 ŞUBELER CARİ HS.		100.000	
304 ÖZEL CARİ HS.			100.000
Emtianın broker 2'ye satılması ve müşterinin hesabına paranın aktarılması			

Emtianın vekalet yolu ile müşteri adına metal borsasında satılmasının ardından bir fon sağlandığı için daha önce geçici fon kullandırmak amacıyla açılmış olan 392 Alacaklı Geçici Hesap kapatılarak 116 Kısa Vadeli İşletme Kredileri Hesabına aktarılır. Böylelikle konvansiyonel bir bankanın kredi verme adımına benzer bir yaklaşım ortaya konulmuş olur. Her ne kadar özünde bir kredi verme işlemi olmasa da TMS/TFRS'lerin teverruka veya herhangi bir İslami finans enstrümanına yönelik bir düzenlemesi olmadığından böyle bir muhasebe kaydı yapılması gerekir. İlgili muhasebe kaydı aşağıda verilmiştir.

01/10/2023			
116 KISA VADELİ İŞLETME KRED. HS.		100.000	
392 ALACAKLI GEÇ. HS.			100.000

Banka gerçekleştirmiş olduğu işlem nedeniyle 575 TL tahsis ücreti almıştır. İlgili tutar müşterinin bankadaki hesabından tahsil edilmiştir. Elde edilen bu tahsis ücreti ve katılım bankasının bu işlemde sağlayacağı 9.156,46 TL'lik kâr tutarı hasılattır. Ancak burada hasılatın ne zaman ve nasıl muhasebeleştirileceğine yönelik TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardının hükümlerine bakmak gerekir. 1.373,47 TL'lik BSMV tutarı bankanın vergi sorumlusu sıfatıyla tevkif etmiş olduğu tutar olduğundan banka açısından hâsılat unsuru değildir.

Bir edim yükümlülüğü yerine getirildiğinde, işletme bu edim yükümlülüğüne ilişkin işlem bedelini hasılat olarak finansal tablolarına alır (TFRS 15, md. 46). İşlem bedeli, işletmenin üçüncü şahıslara yönelik tahsil

edilen tutarlar hariç taahhüt ettiği mal veya hizmetleri müşteriye devretmesi karşılığında hak etmeyi beklediği bedeldir (TFRS 15, md. 46). Örneğimizde de görüleceği üzere işlem bedeli 9.156,46 TL'dir. BSMV tutarı olan 1.373,47 TL'lik tutar üçüncü kişiler lehine tahsil edildiğinden işlem bedeline dahil edilmez. Katılım bankaları açısından edim yükümlülüğü müşteri ile yapılan teverruk işlemlerinin tamamlanıp ilgili nakdin müşterinin hesabına aktarılması ile tamamlanmış olur. Bu nedenle edim yükümlülüğün tamamlanmasının ardından işlem bedelini hâsılat olarak kaydedebilirler. Örnekte de görüleceği üzere tahsis ücreti gibi bazı ücretler işlem gerçekleştirildiğinde elde edildiğinden bu tutarın hemen hâsılat olarak muhasebeleştirilmesi gerekecektir. Ancak kâr payı gelirleri, müşterinin taksitini ödemesi ile elde edileceğinden, yani sözleşmeden kaynaklı müşterinin edim yükümlülüğünü yerine getirmesiyle sağlanacağından hasılat kaydı ancak taksit ödeme zamanında gerçekleşecektir (Güneş Demirci, 2019: 68). Bankanın işlem günü aldığı tahsis ücretine ilişkin muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

01/10/2023			
010 KASA HS.		575	
716 KISA VADELİ İŞL. KRD. ALINAN ÜCRET VE KOM. HS.			575

Katılım bankasının 31.10.2023 tarihinde bir aylık sürenin dolması ile 3.590,00 TL'lik kâr payını hasılat olarak muhasebe defterlerine kaydetmesi gerekir. Bankalar kâr payına ilişkin reeskont uygulamalarında iptal yöntemi ve birikimli yöntem olmak üzere iki yöntem üzerinden kayıtlarını gerçekleştirebilirler. İptal yönteminde her ayın sonunda reeskont kaydı yapılır fakat izleyen ayın başında bu reeskont kaydı tersine kayıt yapmak suretiyle iptal edilir. Birikimli yöntemde ise her ayın sonunda reeskont kaydı yapılır ve bu kayıt sonrasında iptal edilmez (Çemberlitaş & Erkuş, 2021: 101). Birikimli yöntemin tercihinde yapılması gereken muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

31/10/2023			
------------	--	--	--

220 KRĐ. KÂR PAYI GEL. TAAH. HS.	3.590,00	
516 KISA VADELİ İŞ. KREDİLERİNDEN ALINAN KÂR PAYLARI HS.		3.590,00

İşletmenin ödeme tarihi 31.10.2023 olduğundan ödemeyi gerçekleştirdiği zaman 3.590,00 TL TFRS 15 açısından katılım bankasının hasılatı olacaktır. İşletmenin ödemenin ilk taksitine ilişkin muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

31/10/2023		
010 KASA HS.	27.632,4 8	
116 KISA VADELİ İŞL. KRĐ. HS.		23.503,98
220 KRĐ. KÂR PAYI GEL. TAAH. HS.		3.590,00
380 ÖDEN. VERGİ, RESİM, HARÇ VE PRM. HS.		538,50

Katılım bankası reeskont uygulamasında birikimli yöntemi kullandığı için her ayın sonunda kâr payına ilişkin reeskont hesaplamasını gerçekleştirip ilgili muhasebe kayıtlarını tekrarlayacaktır. Çalışmanın uzamaması nedeniyle bu kayıtlar tekrardan oluşturulmamıştır.

Müteverrik'in Muhasebe Kaydı

Müteverrik yani nakde ihtiyaç duyan işletmenin katılım bankası ile yürütmüş olduğu bu sözleşme sürecinde yapması gereken muhasebe kayıtları bu bölümde ele alınmıştır. İşletme finansal raporlarını TMS/TFRS uyarınca düzenlediğinden bu süreçteki muhasebe işlemlerinde standartlara uygun hareket etmek durumundadır. Daha önce de belirtildiği üzere standartlar bakımından bu işlem bir ticari işletme kredisi alma hükmündedir. Yani işletme bu süreçte kredili işlem dolayısı ile bir yükümlülüğe sahip olmakta ve ilgili yükümlülüğü TFRS-9 Finansal Araçlar Standardı bağlamında ele almaktadır. Standart incelendiğinde finansal yükümlülüklerin önemli bir kısmı raporlama tarihinde itfa edilmiş maliyet değeri ile ölçülen olarak sınıflandırılmıştır. Ele alınan örnek uygulama

standartlara göre bir kredi verme işlemi olduğundan itfa edilmiş maliyet değeri ile ölçülmesi gerekmektedir.^c

İşletmenin bu nedenle ilgili tarihlerde yapması gereken muhasebe kayıtları aşağıda gösterilmiştir.

TFRS-9'a göre bir işletme finansal varlığı veya finansal yükümlülüğü finansal tablolarına sözleşme hükümlerine taraf olduğu zaman alır (TFRS 9, Md. 3.1.1). Bu açıdan değerlendirildiğinde 01.10.2023 tarihinde MTV işletmesi katılım bankası ile yapmış olduğu sözleşme ile finansal yükümlülüğün tarafı olacaktır ve bu finansal yükümlülüğü finansal tablolarına alacaktır. Teverruk sözleşmesinde her ne kadar da bir metalin borsadan işletme için vekaleten alınıp satılması durumu söz konusu olsa da bu menkul kıymetin alınıp satılması noktasında işletmenin hesaplarına giren veya çıkan bir menkul kıymet söz konusu değildir. Ayrıca söz konusu metalin müteverrik için alınıp daha sonra tekrar satılması süreci çok kısa süre içerisinde gerçekleşmektedir. Bu aşamada nakdin müteverrikin bankadaki hesabına geçirilmesi noktasına kadar işletmenin herhangi bir mali nitelikteki olaya taraf olmamasından dolayı yapması gereken bir muhasebe kaydı da söz konusu olmayacaktır. Bu nedenle vekaleten emtia alış-satış sürecinde işletmenin muhasebe kayıtlarına aktarılacak herhangi bir mali bilgi olmayacaktır. Doğrudan sözleşmeye taraf olduğu gün itibari ile işletme,

^c Finansal tablolara alındıktan sonra aşağıdakiler dışında kalan tüm finansal yükümlülükler itfa edilmiş maliyetinden ölçülür. (TFRS 9 Md. 4.2.1)

- GUD değer değişimi kâr/zarara yansıtılan finansal yükümlülükler,
- Finansal varlığın devredilmesi işleminin finansal tablo dışı bırakma şartlarını taşımaması veya devam eden ilişki yaklaşımının uygulanması durumunda ortaya çıkan finansal yükümlülükler,
- Finansal teminat sözleşmeleri,
- Piyasa faiz oranının altında bir faiz oranından kredi sağlanmasına yönelik taahhütler ve
- TFRS-3'ün uygulandığı işletme birleşmelerinde edinen işletme tarafından finansal tablolara alınan şarta bağlı bedel.

katılım bankasından elde ettiği nakdi yükümlülüğü muhasebeleştirilmesi gerekir. İlgili muhasebe kaydı aşağıdaki gibidir;

01/10/2023	
BANKALAR HS.	100.000
BANKA KREDİLERİ HS.	100.000

31.10.2023 tarihinde işletme tevarruk işleminin ilk taksitini ödediği zaman işlemi aşağıdaki gibi muhasebeleştirilmesi gerekir.

31/10/2023	
FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	4.087,93
BANKA KREDİLERİ HS.	4.087,93

31/10/2023	
BANKA KREDİLERİ HS.	27.632,48
KASA HESABI	27.632,48

İşletme ikinci taksitini 30.11.2023 tarihinde yapacaktır. İlgili muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

30/11/2023	
FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	3.125,45
BANKA KREDİLERİ HS.	3.125,45

30/11/2023	
BANKA KREDİLERİ HS.	27.632,48
KASA HESABI	27.632,48

Finansal raporlama tarihi itibari ile işletme üçünü taksitini ödeyecek olup ayrıca finansal yükümlülüğünü de bilançoda itfa edilmiş maliyet değeri üzerinden raporlamış olacaktır. 31.12.2023 tarihinde işletmenin yapması gereken muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

31/12/2023			
FİNANSMAN GİDERLERİ HS.		2.195,88	
BANKA KREDİLERİ HS.			2.195,88
31/12/2023			
BANKA KREDİLERİ HS.		27.632,48	
KASA HESABI			27.632,48

Raporlama tarihi itibari ile işletmenin finansal yükümlülüğünün itfa edilmiş maliyet değeri 26.511,82 TL'dir. Son olarak işletmenin dördüncü taksitini ödediği zaman 31.01.2024 tarihinde yapması gereken muhasebe kaydı ise aşağıdaki gibi olacaktır.

31/01/2024			
FİNANSMAN GİDERLERİ HS.		1.120,66	
BANKA KREDİLERİ HS.			1.120,66
31/01/2024			
BANKA KREDİLERİ HS.		27.632,48	
KASA HESABI			27.632,48

Böylelikle işletmenin finansal yükümlülüğü kalmayacaktır. Tüm bu hesaplamalarda TFRS-9 gereğince yıllık etkin faiz oranının kullanılması gerekmektedir. Etkin faiz oranı bu işlem açısından yaklaşık olarak % 62,82'dir. Hesaplanan faiz tahakkukları ve itfa edilmiş maliyet değerleri bu orana göre hesaplanmıştır. Excelde aiçverimoranı formülüne göre hesaplanan değerler aşağıda tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 1: İEMD Tablosu

	Anapara	Kâr Tahakkuku	Ödenen	İEMD
31.10.2023	100.000,00	4.087,93	27.632,48	76.455,45
30.11.2023	76.455,45	3.125,45	27.632,48	51.948,42

31.12.2023	51.948,42	2.195,88	27.632,48	26.511,82
31.01.2024	26.511,82	1.120,66	27.632,48	0,00

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya genelinde murabaha işlemleri en fazla hayata geçirilen İslami finans sözleşmesidir. Literatürde emtia murabahası olarak da adlandırılan teverruk modeli ise, murabaha kadar olmasa da yaygınca kullanılan diğer bir İslami akit türüdür. Teverruk sözleşmelerinin yaygınlaşması ile birlikte sözleşmeye taraf olan kurumların bu işlemi nasıl muhasebeleştirilecekleri sorusu da gündeme gelmiştir. Organize ve klasik olmak üzere iki türü bulunan bu sözleşmelerin nasıl muhasebeleştirileceklerine ilişkin literatürde çok az çalışmaya rastlanılmaktadır. Bilhassa bireyler tarafından yapıldığı bilinen klasik teverruk işleminin bir kurum tarafından gerçekleştirilmesi durumunda nasıl muhasebeleştirileceğine ilişkin literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. İFK'lar gerçekleştirdikleri işlemleri muhasebeleştirirken dikkate alabilecekleri AAOIFI tarafından yayımlanan muhasebe standartları bulunmaktadır. Bu standartların kimi ülkeler tarafından kullanılması zorunluymken kimi ülkelerde ise kullanımı ihtiyaridir. Türkiye'de ise FFMS olarak KGK tarafından yayımlanan bu standartların kullanımı ihtiyaridir. Ancak teverruk sözleşmelerinin nasıl muhasebeleştirileceğine yönelik AAOIFI tarafından yayımlanan herhangi bir standart mevcut değildir. Bu nedenle uygulamada teverruk sözleşmelerinin ya bir murabaha olarak değerlendirilip muhasebeleştirildiği ya da ilgili muhasebe standartlarına veya ilkelerine uygun muhasebeleştirildikleri görülmektedir. AAOIFI tarafından yayımlanan FFMS-28 Murabaha ve Diğer Vadeli Satışlar Standardı incelendiğinde teverruk işleminin bu standardın kapsamı dışında tutulduğu ve ilerleyen süreçlerde teverruk sözleşmelerinin ayrı bir standart olarak ele alınacağı belirtilmiştir. Bu sebeple teverruk sözleşmelerinin murabaha sözleşmesi gibi düşünülerek muhasebeleştirilmesi hatalı olacaktır. Ancak AAOIFI'nin standartlarının kullanımının zorunlu olduğu ülkeler bağlamında böyle bir hatalı muhasebeleştirmenin ortadan

kaldırılması için teverruk muhasebe standardının yayımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Uygulamada karşılaşılan ikinci durum teverruk işlemlerinin ilgili muhasebe standartlarına veya genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine uygun muhasebeleştirilmesidir. Dünya genelinde ortak bir muhasebe dili oluşturmak amacıyla geliştirilen UFRS'ler, Türkiye'de de TFRS'ler olarak uygulanmaktadırlar. Türkiye'de İFK'ların ve yine düzenleme ile kapsama giren işletmelerin muhasebeleştirme ve raporlamada TMS/TFRS'lere uygun hareket etmeleri zorunludur. Bu nedenle bilhassa katılım bankalarının teverruk işlemlerini TFRS'lere uygun bir şekilde muhasebeleştirmeleri gerekecektir. Yapılan incelemelerde teverruk sözleşmelerinin TMS/TFRS'ler bağlamında ele alınıp muhasebeleştirilebileceği görülmüş ve çalışmada örnekler üzerinden bu süreç detaylı bir biçimde anlatılmıştır. Ancak TFRS'lerin İslami finans ürünlerine yönelik ele alınması, bu ürünlerin muhasebeleştirilmesinde özün önceliği kavramına uygun olmamaktadır. Çünkü sözgelimi teverruk işlemi özünde faize düşmekten kaçınan bireyler veya kurumlar tarafından başvurulmuş bir yöntem olarak karşımıza çıkmasına rağmen muhasebe standartlarında bu işlem bir konvansiyonel kredi işlemi gibi değerlendirilmektedir. Bu da bilhassa İFK'ların sözleşmenin özü dışında bir muhasebe faaliyeti yürütmesine neden olmaktadır. Ayrıca her ne kadar FFMS'ler ile UFRS'lerin uyumlu hale getirilmesine ilişkin çalışmalar yapılsa da ilkesel bağlamda iki standart grubu arasında var olan önemli farklılıklar farklı bir raporlama sonucu doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

- AOIFI Shari'ah Standard No. 30, Monetization (Tawarruq). <https://aaoifi.com/ss-30-monetization-tawarruq/?lang=en>
- Ahmad, Z., Zahir, F., Usman, A. M., Muneeza, A., & Mustapha, Z. (2020). An exploratory study on the possibility of replacing tawarruq based Islamic banking products using other alternatives. *International Journal of Management and Applied Research*, 7(2), 147-164.
- Alamad, S. (2019). *Financial and Accounting Principles in Islamic Finance*. UK: Springer.
- Ansari, O. M. (2017). "Murabaha and Tawarruq: Does Similar Accounting Treatment Justify?" *Journal of Islamic Finance Accountancy*, Vol. 1, Issue 1, 39-47.
- Ansari, O. M. (2018). *IFRS and the Shari'ah Based Reporting A Conceptual Study*.
- Apaydın, H. Y. (2000). İne. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 22, (ss. 283-285). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayub, M. (2017). *İslami Finansı Anlamak*. Çev. Ed. Suna Aktan Çürük ve Raif Parlakkaya, İstanbul: İktisat Yayınları
- Bakacak, M. E. (2022). *İslami Finansman Enstrümanları: Türkiye Muhasebe Standartları ve Faizsiz Finans Muhasebe Standartları Kapsamında Uygulama Süreci, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. İktisat Yayınları.
- Bayındır, S. (2015). *Fıkhi ve İktisadi Açından İslami Finans (Para ve Sermaye Piyasaları)*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Cebeci, İ. (2019). Teverruk. *İslam Ansiklopedisi Ek-2*. Cilt (ss. 594-595). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çemberlitaş, İ., & Erkuş, H. (2021). *Bir Fon Kullandırma Yöntemi Olarak Teverruk Modeli: AAOIFI ve UFRS'ye Göre Muhasebeleştirme Esasları*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Çetin, A. (2020). *Faizsiz Finans Kuruluşları Muhasebesi: Tek Düzen Hesap Planı ve AAOIFI Standartları Çerçevesinde*. İstanbul: TKBB Yayınları.
- Gökgöz, A. (2012). Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlık veya Varlık Grubunun Muhasebeleştirilmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Özel Sayı 8, 67-86.
- Halitoğlu, İ. (2021). Organize Teverruk Üzerine Bir Analiz ve TKBB Danışma Kurulu ve AAOIFI Standartlarının Mukayesesi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2. 661-695.

- Haron, R., & Mohamed Barre, G. (2023). Application of tawarruq in Islamic banking institutions in Somalia. *Qualitative Research in Financial Markets*, 15/5, pp. 888-906.
- Hayat, Z. & Aksu, E. (2020). Katılım Finans Kurumlarında Repo Alternatifleri. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6(2), 1189-1236.
- Hazıroğlu, T. (2023). Katılım Bankacılığında Likidite Yönetimi ve Yeniden Yapılandırma için Yeni Bir Sistem; Etl, Karz-I Hasen Fonu ve Bereket Ceza ve Dayanışma Sandığı. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi/Journal of Islamic Economics and Finance*.
- ICD-LSEG Islamic Finance Development Report: Navigating Uncertainty, https://solutions.lseg.com/IslamicFinance_ICD_LSEG Ismon, N. Y. (2012). Legality of Tawarruq in Islamic Finance. *Tazkia Islamic Finance and Business Review*, 7(1).
- Kallek, C. (2006). Müsâveme. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 32, (ss. 79-81). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kazancı, F. (2018). Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Prensiplerine Uygun Teverruk Pazarı: Ürün İhtisas Borsası. *İslam Ekonomisi Ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 4(1), 17-47.
- KGK, FFMS-28 Murabaha ve Diğer Vadeli Satışlar Standardı
- KGK, TFRS-15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı
- KGK, TFRS-5 Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar ve Durdurulan Faaliyetler Standardı KGK, TFRS-9 Finansal Araçlar Standardı
- KGK, TMS-16 Maddi Duran Varlıklar Standardı
- KGK, TMS-2 Stoklar Standardı
- KGK, TMS-40 Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller Standardı
- Kısacık, H. (2021). Teverruk ve Muhasebe Süreci. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 6 (Özel Sayı), 52-62.
- Örten, R., Kaval, H. & Karapınar, A. (2020). *Türkiye Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları Uygulama ve Yorumları*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Özdemir, M. & Aslan, H. (2017). *Türkiye’de İslami Finansın Dönüşümünün Ekonomi Politiği*. İstanbul: Seta Yayınları.
- Rahman, Z. N. A., & Ab Manan, S. K. (2014). Tawarruq as a useful instrument to finance retail the halal way. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 121, 281-290.

- Roslan, M. F., Bamahriz, O., Muneeza, A., Chu, J., Mustapha, Z., & Ahmad, M. Z. (2020). Application of tawarruq in Islamic banking in Malaysia: towards smart tawarruq. *International Journal of Management and Applied Research*, 7(2), 104-119.
- Sancar, M. A. (2019). Türkiye’de teverruk ve yeniden yapılandırmada teverruka alternatif bir ürün olarak yeniden yapılandırma tekafül fonu. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 5(2), 169-195.
- Schoon, N. (2016). *Modern Islamic Banking: Products and Processes in Practice*. John Wiley & Sons Ltd.
- TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Faizsiz Finans Standartları TKBB, <https://www.tkbb.org.tr/veripetegi-detay/10>, (Erişim Tarihi:14.02.2024)
- Yatbaz, A. (2020). *Faizsiz Finans Muhasebe Standartları: Alternatif mi Tamamlayıcı mı?*. <https://islamiktisadi.net/2020/03/02/faizsiz-finans-muhasebe-standartlari-alternatif-mi-tamamlayici-mi/>

EXTENDED ABSTRACT

One of the significant problems experienced by participation banks, which are important components of Islamic finance, while continuing their activities is liquidity management. Additionally, the failure to repay the funds offered to its customers on time is another important problem IFIs face. Although there has been a long search for solutions to the problem of not collecting receivables arising from both liquidity management and fund disbursement on time, appropriate solutions have not yet been developed. However, searches in this direction continue. One of the solutions developed over time is tawarruq (Hazıroğlu, 2023: 45).

“Tawarruq”, a concept of Arabic origin, literally means “charity, goods, money, printed money, silver money” (Çemberlitaş & Erkuş, 2021:49). The TDV Islamic Encyclopedia states that the concept of tawarruq is derived from the word “verik” meaning “printed dirhams” (silver coins) and that although it initially referred only to the demand for silver coins, it later came to include the demand for paper money as well. Tawarruq is the process of buying a good on credit and selling it to someone else for a lower price to obtain cash (Cebeci, 2019: 594).

In practice, tawarruq is also known as commodity murabahah (Abdul Rahman & Ab Manan, 2014:283). Tawarruq method is currently used by many IFIs for liquidity management and especially for the payment of personal finance and credit card debts (Bakacak, 2022:151). In addition, IFIs in Türkiye use the tawarruq model to restructure their uncollectible receivables (Kazancı, 2018:19). Tawarruq, a method of fund provision employed by IFIs, is a widely used cash management technique by many IFIs globally. This method has been known and practiced as a financing technique since historical times (Bayındır, 2015: 195). According to a report prepared by the Participation Banks Association of Türkiye (TKBB), participation banks provided funds amounting to 942,927 million TL as of June 2023. It is stated that 81,944 million TL of these funds were disbursed through the tawarruq method. Thus, the share of tawarruq among the fund provision methods is approximately 8.69 % (TKBB, <https://www.tkbb.org.tr/veripetegi-detay/10>).

As mentioned above, the tawarruq method is an increasingly widespread cash acquisition model. In this respect, the question of how the parties to the tawarruq transaction should record this transaction in their accounting books becomes important. The most important studies on the accounting of Islamic finance products, both in Türkiye and around the world, are the accounting standards published by AAOIFI. These standards were originally published for IFIs and translated into Turkish by the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority (POA) in Türkiye, but their application is voluntary.

There is not yet any accounting standard published by AAOIFI for accounting for the tawarruq transaction (Ansari, 2018:136). Since it is also referred to as commodity Murabaha in the literature, there are comments that the provisions regarding FAS 28: Murabaha and Other Deferred Payment Sales can be applied (Çemberlitaş and Erkuş, 2021: 91). However, when the relevant standard number 28 is examined, it is specifically stated that tawarruq contracts are excluded from the scope of the standard (FAS 28, Art. 2). Since no standard has been issued by AAOIFI, in practice, practitioners generally either adopt IFRSs and generally accepted accounting principles or act in accordance with the Murabaha and Other Deferred Payment Sales standard, although it is excluded from the scope of the relevant standard (Ansari, 2018: 136).

When FAS-28 Murabaha and Other Deferred Payment Sales Standard published by AAOIFI is examined, it is stated that tawarruq transaction is excluded from the scope of this standard and tawarruq contracts will be handled as a separate standard in the future. Therefore, it would be erroneous to recognize tawarruq contracts as Murabaha contracts.

The second situation encountered in practice is the recognition of tawarruq transactions in accordance with the relevant accounting standards or generally accepted accounting principles. IFRSs, which were developed to create a common accounting language worldwide, are also applied as TFRSs in Türkiye. In Türkiye, IFIs and the entities covered by the regulation are required to act in accordance with TAS/TFRSs in accounting and reporting. Therefore, especially participation banks will need to

recognize *tawarruq* transactions in accordance with TFRSs. In the examinations made, it has been seen that *tawarruq* contracts can be handled and recognized within the context of TAS / TFRS, and this process is explained in detail through examples in the study. However, the treatment of IFRSs for Islamic finance products does not comply with the concept of substance over form in recognition of these products. For example, although the *tawarruq* transaction is essentially a method used by individuals or institutions that avoid interest, this transaction is treated as a conventional loan transaction by accounting standards. This causes IFIs, in particular, to carry out an accounting activity other than the substance of the contract. Moreover, while efforts are being made to harmonize FASs and IFRSs, significant differences in principle exist between the two sets of standards, leading to different reporting.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Yazarın her birinin mevcut araştırmaya katkı oranı aşağıda belirtildiği gibidir. Yazar'ın araştırmaya katkı oranı %100'dür.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

HAKEM DEĞERLENDİRMESİ

Dış Bağımsız

MESNEVÎ'DE MEVLÂNA'NIN DÜNYA, ZÜHD, RIZIK VE KANAAT TELAKKİLERİ: İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Ekrem ERDEM^a

Erciyes Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 1 Mart 2024
Kabul: 16 Mart 2024
Yayın: 30 Haziran 2024

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

JEL Sınıflandırma:

B11,
B30,
P00,
P40,
Z12.

Anahtar Kavramlar:

Mevlâna ve Mesnevi,
Tasavvuf,
Zühd ve Dünya,
Rızık,
İslam İktisadı.

ÖZ

Mevlâna, 13. yüzyılda Konya'da yaşamış, hem şeriat ilimlerini hem de tasavvufi derinlikleri öğrenmiş, öğretmiş ve özgün bir çığır açmış büyük bir mutasavvıftır. Açtığı çığır yaşadığı dönemden itibaren sadece Anadolu insanına değil, tüm Müslümanlara hatta tüm insanlığa yol gösterici olmuştur. Çalışmanın amacı, bu derece yüksek vasıfları haiz ve tesir gücü oldukça yüksek bir mutasavvıfın iktisadî hayat ve zühd konusundaki düşüncelerinin anlaşılması için, dünya, rızık, sabır ve kanaat gibi konulara bakışının Mesnevi'de yer alan hikâye tarzındaki anlatımlarından hareketle incelenmesidir. Bunu yaparken, konularla ilgili âyet ve hadisleri de dikkate alarak, İslam iktisat düşüncesi üzerinden bir analiz yapılmaktadır. Sonuç olarak, dünyaya karşı tamahkâr olunmaması, mâsivânın kalpten çıkarılması (terk) ve onun yerine hiçbir karşılık beklemeksizin Hakk'a râğbet edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu manada zühd, dünya ve ona ait olanlara karşı tam bir kayıtsızlık ve yansızlık hali olarak görülmüş ve iki dünyayı birlikte düşünen makul bir sâlik için bunun fırsat maliyetinin en düşük, dolayısıyla en doğru optimizasyon kararı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira zühd, ancak rızka imanının tam olmasıyla kemâle erecek ve kul veya sâlik, bu sayede kul peygamberliği seçmiş olan Hz. Peygamber'in sünneti üzere özellikle ekonomik konjonktürün daralma evrelerinde gelirdeki düşüş karşısında şükür, sabır, kanaat ve infak ile mutluluğunu sürdürecektir.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1445467>

^a **Sorumlu Yazar:** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-posta: ekremerdem@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

Kaynak göster: Erdem, E., (2024). Mesnevi'de Mevlâna'nın Dünya, Zühd, Rızık Ve Kanaat Telakkileri: İslam İktisat Düşüncesi Üzerinden Bir Değerlendirme. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 10(1), 240-273, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1445467>.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi.

MAWLANA'S CONSIDERATIONS OF THE WORLD, ZUHD, RIZQ AND CONTENT IN MASNAVİ: AN EVALUATION THROUGH ISLAMIC ECONOMIC THOUGHTEkrem ERDEM ^a*Erciyes University, Türkiye***ARTICLE INFO****Article history:**

Received: Mar 1, 2024

Accepted: Mar 16, 2024

Published: Jun 30 2024

Article Type:

Research Article

JEL Classification:B11,
B30,
P00,
P40,
Z12.**Keywords:**Mawlana and Masnavi,
Sufism,
Zuhd and World,
Rizq,
Islamic Economics.**ABSTRACT**

Mawlana is a great sufi who lived in Konya in the 13th century, learned and taught both sharia sciences and the depths of sufism, and blazed an original trail. His breakthrough has been a guide not only to the Anatolian people, but also to all Muslims and even to all humanity since the time he lived. The aim of the study is to examine the view of such a sufi, who has such high qualifications and has a high influence, on issues such as the world, sustenance, patience and contentment, based on his narrative stories in Masnavi, in order to understand his thoughts on economic life and zuhd (asceticism) by taking into account the verses and hadiths regarding the subjects. As a result, it has been recommended not to be greedy towards the world, to remove the evil from the heart and instead to seek God without expecting anything in return. In this sense, zuhd has been seen as a state of complete indifference and impartiality towards the world and those that belong to it, and it has been concluded that for a reasonable salik (devotee) who thinks about the two worlds together, this is the lowest opportunity cost and therefore the most accurate optimization decision.

<https://doi.org/tr/10.54863/jief.1445467>

^a **Corresponding Author:** Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, E-mail: ekremerdem@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

To cite this article: Erdem, O., (2024). Mawlana's Considerations Of The World, Zuhd, Rizq And Content In Masnavi: An Evaluation Through Islamic Economic Thought. Journal of Islamic Economics and Finance, 10(1), 240-273, <https://doi.org/tr/10.54863/jief.1445467>.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance.

GİRİŞ

Mevlâna Celaleddin Rûmî, 13. yüzyılda Konya’da yaşamış hem şeriat ilimlerini hem de tasavvufi derinlikleri öğrenmiş, öğretmiş ve özgün bir çığır açmış büyük bir mutasavvıftır. Açtığı çığır yaşadığı dönemden itibaren sadece Anadolu insanına değil, tüm Müslümanlara hatta tüm insanlığa yol gösterici olmuştur. Bu ölçüde ve evsafa düşünüldüğünde, Mevlâna evrensel ölçekte asırlara sâri yüksek tesir sahibi ve eşine zor rastlanır bir tasavvuf âlimidir. Âlim ve mutasavvıf babasının yanı sıra, dönemin İslam coğrafyasını bizzat tanımış, önde gelen ulema ve sûfîlerden de dersler almış, kendisi de her iki alanda hocalık yapmış nadir rastlanır bir şahsiyettir. Yaşadığı dönem İslam dünyasının genelinde ve Anadolu’da daha sonraki asırlarda olacakları belirleme gücüne sahip büyük olayların gerçekleştiği bir yüzyıldır. Söz konusu dönem aynı zamanda Anadolu’yu merkez edinen pek çok sûfî cereyanının ve öncü şahsiyetlerin ortaya çıktığı bir zamana rastlar.

Mevlâna’yı özgün kılan husus, onun temel İslam ilimlerinin yanı sıra tasavvufun derinliklerini hem babasından hem de farklı merkezlerdeki ulemadan ve meşayihden öğrenmiş olması değil, onları öğretmesi, bu çerçevede ilâhi aşk başta olmak üzere hayatın her alanına dair Kur’an ve hadislerden elde ettiği bilgileri karşılıklı (mukayeseli) hikâyeler tarzında sunduğu devasa büyüklükte eserlerinin olması, eserlerinde müthiş bir edebiyat dili kullanması, ilâhi aşkın manevî coşkusu sema gibi özgün bir ritüelle görünür kılabilmesi, geniş bir öğrenci ve derviş takipçisinin olması, onun da ötesinde o günden bugüne her coğrafyadan ve her inançtan insanın dikkatini celbetmesi ve düşünce ve yaşamlarına tesir edebilmesidir.

Bu derece yüksek vasıfları haiz ve tesir gücü oldukça yüksek, ölüm gününü bile bir düğün gecesi olarak telakki eden bir mutasavvıfın iktisadî hayata bakışının ve esas yaşam biçimi olarak zühd konusundaki düşüncelerinin anlaşılması önemlidir. Zühd konusundaki düşünceleri ele alınırken, dünyaya bakışı, rızık, sabır ve kanaatten ne anladığı gibi konular Mesnevî’de yer alan hikâye tarzındaki anlatımlarından hareketle incelenmektedir. Bunun için, çalışmada önce Mevlâna’nın kısa yaşam öyküsü ve eserleri tanıtılmakta, ardından tasavvuf geleneğinde dünya ve zühd meselesine bakış özet halinde genel olarak ele alınmakta, sonra da esas konumuz olarak Mevlâna’nın bu konularındaki düşünceleri

tamahkârlık, çalışma azmi, alın teri ve helâl kazanç (rızık), tevekkül, insanlara faydalı olmak, meslek erbabı olmak, miskin değil onurlu olmak, dünyanın meşakkatine karşı sabırla, rıza ile, şükürle ve takva ile Yusuf misali dik durmak, sekiz alt başlık altında analiz edilmektedir. Konular analiz edilirken, zaman zaman arka planda yer alan âyet ve hadislerle yer verilmekte ve konular mümkün olduğunca iktisadî hayat ve ona yön veren iktisadî zihniyet üzerinden tartışılmaktadır.

MEVLÂNA: HAYATI VE ESERLERİ

Asıl adı Muhammed bin Muhammed bin Hüseyin el-Belhî olan Mevlâna Celaleddin Rûmî'nin 1207'de Belh şehrinde dünyaya geldiği bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda ise, yaygın biçimde lakap olarak kullanılan Celaleddin ismi ile onu yüceltmek için kullanılan Mevlâna ve Anadolu'ya nispetle kullanılan Rûmî ünvanları ile bilinir olmuştur: Mevlâna Celaleddin Rûmî. Belh (Afganistan, Horasan) şehrinde âlim ve sûfî bir aileden dünyaya gelen Mevlâna'nın babası bu sıfatları haiz, 'âlimlerin sultanı' olarak bilinen Bahaeddin Veled, 1212-13 yıllarında buradan ayrılıp; önce Bağdat üzerinden Hicaz'a, oradan da Şam üzerinden Anadolu'ya gelir. I. Alâeddin Keykubat'ın (1220-37) ısrarlı daveti üzerine de Konya'ya yerleşir.

1231'de babasının vefatından sonra bir süre müderrislik yapan Mevlâna, çok geçmeden babasının müritlerinden Seyyid Burhâneddin (1165-1244) Konya'ya geldikten sonra uzun yıllar onun müridi olarak kendisine hizmet etmiştir. Bundan sonra hocasının tavsiyesi üzerine Şam'a İslami ilimleri tahsile gider ve orada aynı zamanda İbn Arabî, Evhadüddîn Kirmânî ve Sadreddin Konevî gibi önemli mutasavvıflarla tanışır. Dolayısıyla, Mevlâna'nın hem tefsir, hadis, fıkıh gibi şeriat ilimlerini hem dil ve edebiyat ilimlerini hem de tasavvuf ilmini ve hâlini tahsil ettiği anlaşılmaktadır.

Mevlâna'nın hayatında önemli kırılma noktaları vardır. Bunlardan biri babasının, diğeri hocası Seyyid Burhâneddin'in vefatı, hepsinden önemlisi de bir müddet sonra Konya'da Şems-i Tebrîzî ile tanışması ve sonra kaybetmesidir. Büyük mutasavvıfın asıl zühd hayatının Şems ile tanıştıktan sonra başladığı anlaşılmaktadır. Zira bundan sonra halkla ilişkisini tamamen kestiği, medresedeki derslerini ve talebeleri bırakıp zamanının tamamını onunla sohbetle ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında eski öğrencilerinin ve müritlerinin yoğun tepkisi üzerine Şems'in ansızın şehri terk ettiği, sonra tekrar getirtildiği ama dedikodular

üzerine tekrar Konya'dan ayrıldığı bilinmektedir. Şems'in ikinci ayrılışından sonra izini bulamayınca şeyhlik iddiasından da vazgeçerek başkalarını yerine önerir ve oldukça sade bir zühd hayatına devam eder (Öngören, 2004: 441-448).

İki büyük eseri olan Dîvân-ı Kebîr'in ve Mesnevî'nin bu dönemde ortaya çıktığı bilinmektedir. Mevlâna'nın bunlardan başka Fîhi mâ Fîh, Mecâlis-i Seb'a ve Mektûbât isimli eserleri de vardır. Mesnevî, Kur'an'ın Keşfi, Büyük Fıkıh ya da Hüsaminame olarak da adlandırılan tasavvufi konuları ele alan, altı cilt (defter) ve yaklaşık 25.700 beyitten meydana gelen bir nazım eseridir. Asıl konusu şeriat, tarikat ve hakîkate dair esaslardır. Hüsamettin Çelebi'ye irticalen yazdırılan eser içerik ve şekil bakımından bir yöntem takip etmez (Ceyhan, 2006: 326-327).

TASAVVUFTA DÜNYA/MÂSIVÂ, ZÜHD VE KANAAT TELAKKİSİ

Tasavvufun esasları çeşitli mutasavvıflar tarafından ve farklı eserlerde değişik şekillerde sıralansa da ünlü mutasavvıf Necmeddîn-i Kübrâ'nın Usûlü'l-Aşere isimli eserinde belirttiği ve İsmâil Hakkı Bursevî ile Mahir İz gibi iki büyük tasavvuf âliminin de benimsediği şu 10 esası dikkate alabiliriz (İz, t.y.: 133): Tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikre mülâzemet (ayrılmamak), tamamıyla Hakk'a dönmek, sabır, murakabe ve rıza. Bunlardan zühd, lugat manası olarak 'bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek' gibi anlamlara gelir. Bu tarz bir yaşam biçimine zehadet ya da zahitlik, tersine de rağbet denir (Ceyhan, 2013: 530). Allah'tan başka her şeyden (mâsivâ) el çekmek, dedikodudan ve abesten sakınmaktır (Uludağ, 2003: 76).

Mutasavvıflar genellikle iki tür varlığın olduğunu söylerler: Birincisi, Hakk'ın bizâtihi kendi varlığı (vücûd), diğeri ise Hakk'ın dışındaki varlıklardır (mevcûdat). İkinci grupta yer alan varlıkların tamamı mâsivâ olarak telakki edilir. Buna göre bütün bir evren, dünya, dünyaya ait her şey, insan, insanın bütün ilgileri, yapıp ettikleri, zafiyetleri, zihnindekiler ve buna dair bilgiler mâsivâ olarak nitelendirilir (Uludağ, 2003: 76). Bazı tasavvuf âlimleri mâsivâyı anlatmak için Mevlâna'ya atfen kullanılan aşağıdaki dört terk düşüncesinden bahsederler ki bunlar bir anlamda tasavvufun dört ilkesi olarak da kullanılır (Uludağ, 2003: 76; Ceyhan, 2013: 531) :

Terk-i dünya; dünyayı terk etmek, dünya sevgisini içinden atmak.

Terk-i ukbâ; âhiretteki Cennet'e gitmek gibi mükâfatları terk etmek, düşünmemek; sadece Allah'ın rızasını kazanmak için ibadet etmek.

Terk-i hestî; kendinden, kendi benliğinden geçmek, varlığını terk ederek mukayyet vücudunda fenâ bulmak.

Terk-i terk; terk ettiği şeylere dönüp bakmamak, onları aklına getirmemek, anmamak, kendisini Allah'a bırakmaktır. Bir anlamda, terk edilen ne ise onun adeta topuğuna bakmamaktır.

O halde, mutasavvıfların gözünde gerçek zühd, dünya ve ona ait olanlara karşı tam bir kayıtsızlık ve yansızlık hâlini ifade eder. İktisat diliyle söylemek gerekirse, insanın asgari düzeyde bir öz tüketim kültürünü kanıksama meselesi olup, kalanı başkalarının yararına değerlendirme, kullanma veya paylaşma anlayışıdır.

Mutasavvıflar zühdün üç boyutuna işaret ederler: Terk, rağbet ve irade. Bazı tasavvuf âlimlerine göre, tek başına terk eylemi ile zühd gerçekleşmiş olmaz; önemli olan zühd hâlinin hangi amaç uğruna yapıldığıdır (rağbet). Daha bütüncül olarak ifade etmek gerekirse, terk eylemi rağbet ile birlikte mütalaa edildiğinde zâhidin iradesini kullanarak ilâhi bir tercihte bulunduğu anlamına gelir. Bu durum, zühdün bilgiye dayalı bilinçli ve rasyonel bir süreç olduğunu gösterir. Zira bilinçli bir Müslüman aklını kullanarak kendi yararını âzami düzeye çıkaracak bir optimizasyon peşinde olacaktır. Kendi durumunu optimize edeceği en değerli tercih uhrevî-odaklı olması gerektiğine göre (Mesela, Saf Suresi: 10-12; Tevbe Suresi: 111), özgür iradesini kullanarak en makul olana rağbet edecek ve kararını da o yönde kullanacaktır.

Nitekim Gazzâlî'ye göre de zühd halinden bahsedebilmek için, terk edilenin iyi (değerli) olması, ama rağbet edilenin ondan daha iyi (değerli) olması gerekir (Ceyhan, 2013: 532). İktisadî jargonla ifade etmek gerekirse, zâhidin doğru optimizasyon yaptığının ölçüsü, rağbet ettiği şeyin mânevî olarak fırsat maliyetinin terk edileninkinden daha düşük olması icap eder.

Daha yaygın ve yalın haliyle zühd, sâlikin dünya odaklı bir hayat yerine âhîret odaklı bir hayat tasavvuru ve onun inşası ile ilgili bir meseledir. Dünyayı yok saymak, onu görmemek değil, onda var olan tüm imkanları âhîret odaklı bir medeniyet tasavvuru uğruna sevk ve idare etmeyi bilmektir. Aksi bir düşünce, işin kolayına kaçmak ve mü'minin en gerekli

varlığı olan izzet ve şerefini ayaklar altına almak demek olur. Zira bu hususta Kur'an'ın pek çok suresinde dünya hayatının fâniliğine ve âhîret hayatının daha hayırlı ve kalıcı olduğuna işaret edildiği doğrudur (Örneğin, Ali İmran Suresi: 14, Yunus Suresi: 24, Kehf Suresi: 46, Taha Suresi: 131, Kasas Suresi: 60, Ankebut Suresi: 64, Şuara Suresi: 88-89, Mü'min Suresi: 39, Hadid Suresi: 20, Münafikun Suresi: 9, Mülk Suresi: 2, Müzzemmil Suresi: 18, Ala Suresi: 16-17). Bu konu hadislerde farklı başlıklar altında pek çok yerde bulunmakla birlikte, sadece zühd ve rekâik bölümleri (kitapları bâbları) bile epeyce bir yekûn tutar . Hatta zühd konusundaki hadisleri toplayan 'kitâbü'z-zühd' isimli geniş bir hadis literatürü ortaya çıkmıştır . Bu kitaplarda Hz. Peygamberin, önde gelen ashabının ve önceki peygamberlerin hayatlarından örneklerle hadislere yer verilmiştir.

Mevlâna'nın da içinde yer aldığı sûfîler, umumiyetle zühd ve rızka iman arasında sıkı bir bağ olduğuna inanırlar. Buradan hareketle de rızkın insanların imanlarının derecesini belirlemede son derece önemli olduğu düşünülür. Bilindiği üzere, ekonomik konjonktürün genişleme evresinde insanların geliri artar, toplumun refah seviyesi yükselir; daralma evresinde ise tersi olur. Kur'an'ın ifadesiyle, "Allah dilediğine rızkı genişletir, dilediğine daraltır..." (Ra'd Suresi: 26). Âyetin devamında belirtildiği gibi, genişleme evresinde insanlar şımarır; genişleme doğrusal olarak devam etseydi, "... hiç şüphesiz, yeryüzünde taşkınlık yapıp haddi aşarlardı". Allah "... kullarının durumundan haberdar ve onları gören" olduğu için, "... O dilediği ölçüde (rızkı) indirir..." (Şûrâ Suresi: 27). O bakımdan, bazı tasavvuf büyüklerine göre, ekonomik daralma sürecinde rızık kaygısı taşınmaması zühdün temel kriteridir. Nitekim, Yahyâ b. Muaz'a tevekkül dükkanına ne zaman girilebileceği ve zühd elbisesinin ne zaman giyilebileceği sorulunca; "Allah üç gün rızkını kesse kendinde bir zaaf hissetmeyeceğin bir dereceye ulaştığın zaman" (Kuşeyri, 2017: 211) cevabını vermiştir.

Tasavvuf ehli, zühd konusunu anlatırken Hz. Peygamber'in bir melek ile arasında geçen bir konuşmayı eşi Hz. Aîşe'ye anlattığı meşhur bir hadis rivayetine yer verir. Buna göre, melek Hz. Peygamber'e 'kral (melik) peygamber' mi yoksa 'kul peygamber' mi olmak istediği hususunda Cenabı Hakk'ın mesajını getirir. O esnada yanında bulunan Cebrail de kendisine 'mütevazı olmayı tercih etmesini işaret eder'. Hadisin devamında Hz. Peygamber: "Ben de kul bir peygamber olarak yaşamayı tercih ettiğimi söyledim" der. Sonunda da Hz. Âişe'den rivayetle

Peygamber Efendimizin "Kulun yediği gibi yer, kulun oturduğu gibi otururum" (Beyhaki, II: 166; Heysemi, IX: 192; akt. Dölek, 2004: 185; Ceyhan, 2013: 530) buyurduğu aktarılır.

MEVLÂNA'YA GÖRE İKTİSADÎ HAYAT ve ZÜHD TELAKKİSİ

Bir önceki başlıkta ana hatlarıyla tasavvuf âlimlerinin dünya ve zühd üzerine görüşleri özetle sunulmuştur. Burada, bu hususta Mevlâna'nın ne düşündüğünü sadece Mesnevî isimli başyapıtında ortaya koyduğu ilgili görüşler dikkate alınarak bir tahlil yapılacaktır. Büyük mutasavvıfın konuyla ilgili düşüncelerini sekiz alt başlık halinde sunmaya gayret göstereceğiz. Bilindiği gibi Mesnevî, hikâyelerin vezin şeklinde aktarımı tarzında olduğu için, onu bozmadan yer yer aynen aktarmayı yer yer de kendi ifademizle dolaylı bir anlatımla özetleyerek sunacağız. Üstadın görüşleri, ilgili âyet ve hadisler de dikkate alınarak tarafımızca yorumlanmaktadır. Konu esas itibariyle, iktisadî hayata, özellikle de Müslümanların iktisat zihniyetine taalluk ettiği için, mümkün olduğunca iktisadî bir dil üzerinden analiz etmeye çalışacağız.

Dünya Anlayışı ve İnsanın Dünyaya Meyli

Mevlâna, dünya ve zühd hayatına dair görüşlerini eserlerinde fırsat buldukça anlatır. Eserleri içerisinde çok önemli bir yer tutan Mesnevî'de dünya tasavvurunu anlatırken 'dünyayı isteyen olmayacak kötü bir şey istemiş olur, öteki dünyayı isteyen ise iyi bir durumu istemiş olur' tespitinde bulunur. Zira Mevlâna "bu dünya zindandır ve bizse zindandakiler. Zindanda çukur kaz ve kendini kurtar" der. O halde "dünya nedir? Allah'tan gafil olmaktır; kumaş, para, tartı ve kadın değil" (Rumi, 2004: I/67). Ona göre önemli olan, insanın gönlünü maddî varlıklarla doldurup doldurmamasıdır. Mevlâna'nın dünya telakkisi aslında "dünya mü'minin zindanı, kâfirin Cennetidir" (Müslim, Zühd: 1; Tirmizî, Zühd: 16; İbni Mâce, Zühd: 3; Müsned, 2: 197, 323, 389, 485) hadisinin yansımasıdır.

Bir başka yerde ise, dünya külhana, takvâ ise hamama benzetilir. Buna göre, "dünya şehveti/arzusu külhan gibidir... Zenginler, hamamcının ateş yakması için tezek taşıyanlar gibidir. Allah ... onlara hırs yerleştirmiştir. Bu külhanı terk et ve hamama koştur" der. Ardından da dünyada mal toplamayı süprüntü toplamaya benzetir ve külhanda doğanın temizliği göremeyeceğini ve misk kokusunun ona eziyet vereceğini söyler. Bunu malum bir temsille şöyle açıklar: Bir derici koku satanlar çarşısında ıtır ve misk kokusundan dolayı kendinden geçer ve bayılır. Etraftakiler adamın

ayılması için kimi kalbine masaj yapar, kimi yüzüne gül suyu döker, ama adam bir türlü kendine gelemmez. Nihayet onu iyi tanıyan kardeşi; “beyninde ve damarında kat kat o köpek pisliğinin kokusu var. O geceye kadar pisliğin ortasında rızkını elde etmek için deri dabaklamaya gömülüdür” der ve elbisesinin koluna bulaşmış köpek pisliğini burnuna tutunca hemen ayılır. Sonra da “hastaya alışık olduğu şeyi ver” der (Rumi, 2004: II/25-27).

Mevlâna'nın işaret ettiği nokta, ‘uyumuş köpek gibi’ dediği insanoğlunun dünya metâna ve arzularına olan meyli, yani düşkünlüğüdür. Aslında hayvanî varlıkların özelliği olan mala meyil konusunu veciz bir benzetmeyle; bir mahallede bir eşek öldüğünde uyuyan yüzlerce köpeğin ölü eşek eti için uyanması (Esen, 2007: 69) ve leşin üzerine üşüşmeleri; bencilliklerinden de birbiriyle boğuşmaları ile anlatır. Bu da yine, “Kadınlara, oğullara, yüklerle altın ve gümüş yığınlarına, iyi cins salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere olan düşkünlük isteği insanlara cazip gösterildi. Bunlar, dünya hayatının geçici birer metaından ibarettir. Asıl varılacak güzel yer, Allah yanındadır” (Ali İmran Suresi: 14) ve “Malı mülkü de sınırsız bir sevgiyle seviyorsunuz” (Fecr Suresi: 20) âyetlerinin tefsiri mahiyetindedir.

Ayrıca, Allah'ın Rasûlü de insanın tabiatında hiç bitmeyen iki duygudan bahseder: “İnsan ihtiyarlasa bile onun iki duygusu hep genç kalır: Biri çok kazanma hırsı, öteki çok yaşama arzusu” (Buhari, Rikak: 5; Müslim, Zekât: 115). İbni Abbas ve Enes İbni Malik'ten rivayet edilen meşhur bir hadis-i şerifte ise, insanın dünyaya ve mala düşkünlüğü oldukça çarpıcı bir örnekle anlatılır: “İnsanoğlunun bir vadi (dere) dolusu altını olsa, bir dere daha ister. Onun ağzını topraktan başka bir şey doldurmaz...” (Buhari, Rikak: 10; Müslim, Zekât: 116-119; Tirmizi, Zühd: 27; İbni Mace, Zühd: 27). Mesnevî'de yukarıdaki hadisin manasına uygun olarak mal hırsı ve tamahkârlık konusunda ilginç bir tespit yer alır: “Zengin oldum, mal mülk topladım’ diyen kişinin sözü de aslında ‘bu kadar pislik topladım, taşıdım’ demektir” (Rumi, 1996: 595) denir.

Çalışma Azmi, El Emeği, Helâl Rızık ve Tevekkül Anlayışı

Mesnevî'de sıklıkla bahsi geçen ve hikâyeleştirilen konular arasında çalışma azmi, el emeği, helâl rızık temini ve tevekkül önemli bir yer tutar. Bir önceki başlığın son paragrafında yer alan tespitteki ifadeyi çalışma azmi konusunda düşünmemek gerekir. Zira ne din buna müsaittir ne de

Mevlâna'nın düşüncesinin genel çerçevesi buna izin verir. Bunun yerine, daha fazla kazanmak uğruna başkasına haksızlık eden (iktisat diliyle tüketici fazlasını gasp eden) ya da gayrimeşru veya kısa yoldan spekülâtif para kazanmaya odaklı şımarık spekülâtlere uyarlamak daha doğru olabilir. Nitekim aslanla diğer av hayvanları arasında geçen tartışma esnasında aslan şöyle der: "Çalışıp kazanan Allah'ın sevgilisidir' hadisini dinle, tevekkül edeceğim diye sebeplere sarılmakta tembellik etme" ya da "Eğer tevekkül edecek isen, çalışarak, uğraşarak tevekkül et. Ekini ek, ondan sonra Allah'a tevekkül et" (Rumi, 1996: 39, 48).

Halk arasında 'eşegini sağlam kazığa bağla, başkasına bahane bulma' veciz sözüyle anlatılan kader anlayışının tecellisinden başka bir şey değildir. Yani, inanan kişiye düşen elinden geleni yapmak, bu manada tüm vesileye sarılmak ve gerisini Allah'a havale etmektir. Zira mü'mine düşen elinden geleni yapmaktır; sonuç 'kısmet' denilen ilâhi takdire bırakılır. Nitekim aynı şartlarda çalışan herkesin aynı kazancı elde etmesi hiçbir zaman beklenmez. İslam iktisat düşüncesinde 'kısmet' ve 'berekat' kavramları bu bağlamda anlam kazanır.

El emeği ve çalışma konusunda Mesnevî'de Hz. Dâvûd zamanında "Yâ Rabbi! Bana zahmetsiz, eziyetsiz bir zenginlik ver!" diye dua eden tembellik timsali bir adamdan bahseder. Adam duasında Allah'a: "Mademki sen beni tembel, çalışmaz, gevşek bir hâlde yarattın, ... rızkıma da tembellik yolundan, yani çalışmadan, didinmeden ihsan et!" der. Cenab-ı Hakk'ın ihsanından, cömertliğinden ve rahmetinden dem vurarak; zahmetsizce, yorulmadan bir rızık talep eder. Oysa o zaman pek çok imkana sahip bir hükümdar olan Dâvûd Peygamber bile rızkını çalışmaya bağlamıştı. "Zırh örmedikçe, zahmet çekmedikçe rızık gelmiyordu". Bu gücüne rağmen kıyafet değiştirerek halkın kendisi hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istediğinde, insan kıyafetinde bir meleğin; "Dâvud çok iyi adamdır; fakat, devletin hazinesinden ailesine ve yakınlarına yedirmese daha iyi olacak" demesi üzerine, Allah'tan el emeğiyle geçimini temin edeceği bir meslek öğretmesini ister ve aşağıdaki âyette bahsi geçtiği üzere, demir zırh imal etmesi öğretilir (Rumi, 1996: 414-415): "Andolsun biz Dâvûd'a tarafımızdan müstesna bir lütufta bulduk. Ey dağlar! Onunla birlikte tesbih edin. Ey kuşlar! Siz de, dedik ve onun için demiri yumuşattık. (Ona şöyle buyurduk:) Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap. Siz de (ey mü'minler) dünya ve âhirete faydalı işler yapın; şüphesiz ben yaptıklarınızı görmekteyim" (Sebe Suresi: 10-11).

Uzun hikâyenin devamında adam çalışmadan sürekli dua ederek Allah'tan rızık talep etmeye devam eder. Bir gün kapısına gelen öküzü duasının karşılığı olduğunu düşünerek kesip yer. Halk onun bu hâlini yadırgayarak: "Bu dua, nasıl mal ve mülk sebebi olabilir? Bu şeriatla görülmüş müdür?" der. Öküzün sahibi ondan davacı olur ve Hz. Dâvûd'a getirirler ve adam Allah'ın duasını kabul ettiğini düşünerek öküzü kestiğini söyleyince, Allah'ın Peygamberi şöyle der: "Öküzü sana birisi mi bağışladı, satın mı aldın, yoksa mirasa mı kondun? Ekine nasıl sahip çıkıyorsun; yoksa onu sen mi ektin? Amca, kazanmak da ekin ekmeğe benzer. Ekmeyince mahsul senin olmaz. Her ne ekersen onu biçersin. Ekip biçtiğin senin olur. Yoksa ettiğin bu haksızlık, bu zulüm senin aleyhine çıkar" (Rumi, 1996: 416-421.)

Mesnevî'de bu konuda bir zâhidin tevekkül ve rızık konusundaki hikâyesine yer verilir. Buna göre, bir zahit "Hak'tan rızık kesin olarak istek ile gelir. İstesen de istemesen de rızıkın senin aşkınla koşarak sana gelir" hadisini duyunca, çölde bir dağa çekilir ve rızıkının kendisini bulup bulmayacağını test etmek ister. Bir müddet sonra bulunduğu yere yolunu kaybeden bir kervan uğrar. Zahit onlara çıplak ve ölü vaziyette rol yapar. Onlar da bu haldeki kişinin açlık ve susuzluktan bitap düştüğünü düşünerek ona su ve yiyecek yedirmek isterler ama o bilerek ağzını açmaz; ama adamlar bıçakla kilitli dişlerini açarak zorla çorba ve ekmeğe yedirmeye çalışırlar. Kendisi de bu durumu "rızık sabırlılara hoşça gelir" diye sonuçlandırır (Rumi, 2004: II/229).

Bunun için de Mesnevî'de su ve gemi analogisi kullanılır. Buna göre, geminin hareket edebilmesi için su (deniz) gereklidir; dolayısıyla, gemi suyun üzerinde olduğu müddetçe sorun yoktur. Ama su geminin içini doldurursa, işte o zaman gemi batır. Benzer bir analogi su testisi için de verilir; testi suyun üzerinde olduğu müddetçe suyun üzerinde yüzer ve batma riski olmaz. Buna göre, "dervişlik havası içte olunca, (insan) dünya suyu üzerinde kalır". Böyle olunca "bu dünyanın bütün mülkü onun olsa da onun gönül gözünde mülk bir şey değildir. Öyle gönül ağzını bağla ve mühürle. Onu hak katından ululuk havasıyla doldur" der (Rumi, 2004: I/67; Esen, 2007: 105). Çünkü, "mal ve altın, baş için şapka gibidir. Şapkaya sığınan kişi keldir". Bunun için de tasavvuftaki 'fakr' ve 'kanaat' düşüncesinin özümsemesini tavsiye eder. Tavsiyesini de gayet veciz bir şekilde; "kıvırcık ve güzel saç bulunan, şapkası olmayınca daha hoşuna gider" ifadesi ile anlatır (Rumi, 2004: I/112-113).

Yalnız, bu ifadelerden Mevlâna'nın çalışmamayı, miskinliği tavsiye ettiği anlamı çıkarılmamalıdır. Onun zühd ve dünya telakkisi asla miskinlik üzerine bina edilmez. Zira ona göre “çalışmak haktır, deva haktır, dert de haktır. İnkârcı, çalışmayı inkâra çalışır” (Rumi, 2004: I/67-68). Dolayısıyla, mü'min tembel olamaz, ama gönlünü dünya muhabbetine değil, Hakkın muhabbetine bağlamalıdır. Tasavvuf erbabının ‘elin kârda, gönlün Yâr'da (Hak'da) olması’ tavsiyesi tam da budur.

Mevlâna, kulun rızkını temin konusunda çalışma arzusu ve gayreti ile kanaat arasında nerede durması gerektiği konusunda Kur'an'ın ve sünnetin ışığında bir yol çizer. Bu manada kullandığı ilginç örneklerden biri rızık peşinde koşmayı savunan gayretli tilki ile tamahkârlığa karşı olan ve tevekkülü esas alarak rızkın nasıl olsa kişiyi nasibi nispetinde bulacağını savunan eşek arasında geçen konuşmadır. Hikâyeye göre, “ben kısmetime razıyım” diyen eşeğe tilkinin cevabı; “helâl rızık aramak buyruğa uymak için farzdır. Bu sebepler alemidir ve sebepsiz bir şey ele gelmez; öyleyse istemek önemlidir. Emir ‘... Allah'ın lütfundan arayın...’ (Cuma Suresi: 10) dır... Peygamber dedi: ‘Ey yiğit (feta)! Kapı kapalıdır ve kapı üzerinde kilitler vardır. Bizim hareketimiz, gidip gelişimiz ve kazanmamız, o kilidin ve engelin anahtarıdır... Talep olmadan ekmek vermek Allah'ın adeti değildir” der (Rumi, 2004: II/228).

Bunun üzerine, eşek bunun tevekkül zayıflığından olduğunu; padişahlık ve zafer arayana bir lokmanın bile kâfi olduğunu söyler. Zira ehil ve vahşi hayvanların hepsinin herhangi bir kazanç peşinde rızık hamallığı yapmadan daima rızıklandırıldıklarını, tamahkârlığın ve bu uğurdaki çabaların eziyetine gerek olmadığını, sabredildiğinde herkesin rızkının kendisini bulacağını; sen rızka düşkün bir âşıkısın ama, unutma ki, “rızık da rızık yiyene âşıktır” der (Rumi, 2004: II/228-229).

Tilki ise, “bu hikâyeyi bırak; az çaban da olsa ellerini kazanca dokundur. Allah sana el verdi, bir iş yap; kazanç elde et, dostluğa dostluk yap. Kim bir kazanca adım atarsa, diğer dostlara yardım eder” (Rumi, 2004: II/229). Burada Mevlâna, gayet açık bir şekilde Kur'an'ın ve hadislerin doğrudan tavsiyesi doğrultusunda mü'minin el emeği ve alın teri ile kazanç elde etmesi gerektiğini söylüyor. Bu kazancın sadece kendi geçimi için değil, aynı zamanda üretim ve ticaret yoluyla başkalarına da faydalı olacağını anlatıyor. Başka bir deyişle, kişinin çalışmakla ekonomiye sağlayacağı katkı sonucunda ortaya çıkacak gelir ve istihdam artışının yol açacağı

toplumsal faydaya işaret ediyor. Doğrusu Kur'an'da sık sık zikredilen 'kişinin kendine ve başkalarına dönük yaptığı iyi, güzel ve faydalı işleri' anlamına gelen amel-i sâlih kavramını da bu manada anlamak doğru olacaktır.

Helâlinden kazanç temini konusunda tasavvuf yolunun büyüklerinden İbrahim Ethem'e atfen çarpıcı bir ifade vardır: "Yiyeceğin helal ve temiz olsun da zararı yok gece namazı kılma, gündüz nafile oruç tutma" (Kuşeyri, 2017: 96). Nitekim âyette şöyle buyrulur: "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder. Ve çabasının karşılığı ileride mutlaka görülecektir. Sonra kendisine karşılığı tastamam verilecektir" (Necm Suresi: 39-41). Hadisi şeriflerde de aynı doğrultuda şöyle denir: "İnsanın yediği en güzel şey, kendi kazancından olandır" (Ebu Dâvûd, Büyû, İcâre: 77); "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek asla yememiştir..." (Buhari, Büyû: 15).

Mevlâna'nın biraz önce eşeğin dilinden aktardığı görüş, esasında şu âyetin bir yansıması olarak düşünülebilir: "Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar (yiyecek biriktirmezler). Onları da sizi de Allah rızıklandırır..." (Ankebut Suresi: 60). Bu çerçevede Hz. Ömer'den rivayet edilen şu hadise de bakılabilir: "Siz Allah'a hakkıyla tevekkül edebilseniz, sizleri de kuşları rızıklandığı gibi rızıklandırır; sabahleyin aç çıkar, akşama tok dönerdiniz" (Tirmizi, Zühd: 33; İbn Mace, Zühd: 14). Ancak, bu âyet ve hadisten hareketle rızık temini için çalışmak gerekmediği, anlaşılmalıdır. Zira herhangi bir konuda sağlıklı kanaat edinebilmek için Kur'an'ın ve hadislerin ruhuna bütünsel bir yaklaşımla bakmak gerekir. Nitekim âyetin sebep-i nüzûlü olarak hicret öncesinde Hz. Peygamber'in ashabına Medine'ye göç etmelerini söylediğinde bazılarının orada ne yiyip-içeceklerine, nerede barınaklarına, geçimlerini nasıl temin edeceklerine dair kaygıları üzerine, rızık esas itibarıyla Allah'a ait olduğunu, bir yolunun bulunacağını telkin için olduğu rivayet edilmiştir (Özek, vd., 1992: 402).

Yoksa rızık peşinde koşmayı ve bu uğurda tüm sebeplere sarılmayı engelleyici yönde anlamamak gerekir. Ama bunun yanında kulun rızık konusunda kanaatsiz, tamahkâr ve ümitsiz olmamasını telkin ettiğini anlamak daha isabetli olacaktır. İbni Kemal'in o güzel dörtlüğü bu manayı ne güzel ifade eder:

Kismetindir gezdiren yer yer seni,

Arşa çıksan, akıbet; yer yer seni.

Anın için anın adı yer oldu,

Önce besler, sonra kendi yer seni.

Konuyla ilgili bir başka hikâyede ise, sucunun minnetten çember gibi iki kat olmuş, sırtında ağır yükten ve demir çubuk darbelerinden yüz yara yeri olan eşeği, sultanın Arap atlarının bulunduğu ahıra (hâraya) götürüldüğünde onların ortamını görünce: “Ey Yüce Allahım! Ben senin mahlukun değil miyim? Kabul edeyim ki eşeğim. Neden güçsüz, sırtı yaralı ve zayıfım?” der. Ama hemen bir savaş çıkıp, atlar savaşa sevk edilip geri döndüklerinde her yanlarına temren girmiş ve hepsini sırt üstü yere serilmiş görünce, eski haline şükredip, o ortamdan uzaklaşmayı ister ve “dünyayı bıraktı”ğın söyler (Rumi, 2004: II/227-228).

Sucunun ya da oduncunun eşeğinin Arap atlarını bey ahırında nimet içinde görüp, onların durumuna imrenmesine dair bu hikâyede; dünya malına, onun zevkine gereksiz imrenmenin, tamahkârlığın ne kadar yanlış olduğu, buna karşın kişinin elinde olana şükretmesi gerektiği ve kanaat etmesi gerektiği anlatılır. Hikâyede ayrıca, zengin diye gördüklerimizin de hiç umulmadık dertlerinin olduğu (bir anlamda, ‘büyük dağın boranının da büyük olduğu’) anlatılmaktadır. Kaldı ki, tasavvuf geleneğinde, kul nimete sahip olmayınca şükreder, sahip olunca da infak eder. Yaygın olarak bilinen bir rivayete göre, rızık temini konusunda büyük mutasavvıflardan İbrahim Ethem’in ‘bulunca şükrederiz, bulamayınca sabrederiz’ sözüne karşı yine büyük mutasavvıf Şakîk-Belh’in ‘bunu Horasan’ın köpeklerinin de yaptığını; kendilerinin bulunca dağıttıklarını, bulamayınca şükrettiklerini’ söyler (Kısakürek, 2012: 47). Zira bilir ki, kul şükrettikçe nimet ziyadeleşir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de “... Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir” (İbrahim Suresi: 7) buyurulmuştur. Zaten insanlar arasında da iyiliğin devamı için kadrinin bilinmesi manasına gelen mârifetin (iyiliğin) iltifâta (takdire ve teşekkür) tabi olduğu söylenir.

İnsan Onuru ve Minnet Duygusu

Mevlâna, Mesnevî’de insanın helâl yoldan alın teriyle kazanıp kimseye minnet duymadan onuruyla maişetini temin etmesini tavsiye eder. Nitekim Mesnevî’de miskinliğin ve yoksulluğun sonuçlarını yoksul bir

bedevînin karısının iştîyakında görmek mümkündür. Buna göre, yoksulluk sadece yiyecek ekmeğın olmaması değil, aynı zamanda dert, cefa, göz yaşı ve haset demektir; sürekli bir utanç duygusuyla yaşamak ve bu düşüncenin esiri olmak, yakın ve uzak herkesin sizden kaçması demektir; adeta ‘havada sineğın kanına muhtaç’ halde dilenci gibi yaşamak ve eve misafir gelenin hırkasını çalacak kadar ahlâkî zafiyete duçar olmak demektir. Kısacası, yoksulluk yaşarken ölmek, başsız kalmak demektir (Rumi, 2004: I/109).

Kur’an ve sünnetin ana teması Müslümanın özgür irade sahibi ve onurlu bir hayat sahibi olmasını vazeder. Bunun vazgeçilmez şartı ise el emeğı ve alın terine dayalı bir kazanç elde etmekten geçer. Bu hususta ana temayı en net ortaya koyan ve en çarpıcı hadisi şeriflerden biri Zübeyr bin Avvam’dan gelen şu rivayettir: “Sizden birinizin organını alıp(dağa gitmesi), sırtında bir bağ odun getirip satması ve böylece Allah’ın onun itibarını koruması, bir şey verip vermeyecekleri belli olmayan kimselerden dilenmesinden daha hayırlıdır” (Buhari, Zekât: 50). Koca Ragıp Paşa Sevgili Peygamberimizin bu muhteşem hadisini kendi deyişıyla şöyle özetler (Sevgi, 2016: 175):

Çekerim kûh-ı girân-ı gamı Kâf olsa velî,

Tâk eder tâkatimi zerrece bâr-ı minnet .

Yine çok etkileyici bir rivayete göre, Peygamber Efendimiz bir gün Sa’d bin Muâz’ın elini sıkarken iki elinin nasırları dikkatini çeker ve sebebini sorar. Muâz: “Çoluk çocuğımın ihtiyacına harcamak, onların rızkını temin etmek için hurmalığımda kürekle çalışıyorum” deyince, Rasulullah onun elini öptüler ve buyurdular ki: “İşte Allah’ın sevdiği iki el” (İbn Hacer, el-İsabe: II/38; akt. Şeybani, 1993: 41; Erdem, 2022: 8). Onun içindir ki, Allah’ın sevdiği el, alın terine dayalı olarak meşru (ahlâkî) ölçülerde rızkını temin eden, başkasından bekleyen değil başkaları ile paylaşan eldir; yani “... veren el alan elden üstündür” (Buhari: 705; Müslim, Zekât: 94, 106; Ebu Dâvûd, Zekât: 28; Nesei, Zekât: 2521) ilkesini benimseyen eldir. Bu manada hattatların eserlerinde sık kullandıkları ve hadis olduğu söylenen meşhur bir güzel deyiş vardır: “El-Kâsibu Habibullah”; yani, “çalışan/kazanan Allah’ın dostudur”. Zira Kur’an’da belirtildiği üzere emrine karada, denizde, havada her türlü imkân verilen ve diğer yaratılanların çoğundan üstün kılınan insanın (İsra Suresi: 70) izzetini ve şerefini koruması tavsiye edilmiştir. Zaten Hz. Peygamber de bu kadar

nimet/imkân varken tembellik edip, ailesinin geçimini ihmal eden ve onları başkasına muhtaç hale getiren kişinin cehennemlikler arasında olduğu ifade edilmiştir (Müslim: 2865).

Bu konuda Anadolu insanının irfanını yansıtan aşağıdaki güzel türkünün yazarı Nurettin Dadaloğlu bu hissiyatı çok güzel ifade eder:

Kadir Mevlam senden bir dileğim var:

Beni muhannete muhtaç eyleme.

Eğer muhannete muhtaç eylersen,

Kara topraklara gark eyle beni.

Yine hattatlarımızın severek yazdıkları şu temenniler meseleyi çok güzel özetler:

Ya Rab! Beni bana muhtaç etme!

Muhtaç isem, ancak Sana muhtaç olayım.

Ne muhtacına muhtaç olayım,

Ne de muhtacının başına taç olayım.

Çalışma ve Toplumsal Refah

Mevlâna, sık sık çalışma konusunu Kur'an ve sünnete atıfta bulunarak ve temsil gücü yüksek hikâyelerle anlatırken, meseleyi toplumsal refah üzerinden de ele alır. Nitekim eşekle tilki arasındaki sohbet tekrar dönersek; sürekli olarak tevekkülü en iyi kazanç yolu olarak gören eşeğe karşı tilki Bakara Suresi'ndeki "... kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın..." (Bakara: 195) âyetini okur. Her ne kadar âyet, siyakı ve sibakı itibarıyla Allah yolunda harcama yapmayı, aksi durumda insanların milletlerin kendilerini kendi elleriyle tehlikeye atacakları, dolayısıyla iyilik yapmalarını tavsiye etse de Mevlâna burada insanların kendilerinin başkalarının (toplumun) iktisadî refahı için gayret göstermedikleri takdirde kendi kendilerini tehlikeye atacaklarını ima etmektedir. Bu ifade gerçekten de büyük mutasavvıfın iktisadî olaylar üzerine gayet yerinde tahliller yaptığını gösteriyor. Bu ifadeyi bugünkü iktisat diline tahvil etmek gerekirse; 'insanlar bireysel olarak kendilerinin ve içinde buldukları toplumun geleceği için çalışmazlarsa hem kendilerinin hem de toplumlarının geleceğini tehlikeye atmış olurlar'. Çünkü, tabiatın döngüsü daha fazla gayret ve çalışmak ve daha fazla refah ve mutluluk üzerine bina

edilmiştir. Sürdürülebilir bir büyüme performansı yakalayamayan hanehalklarının ve ülkelerin müreffeh, huzurlu, adil ve güvenli bir hayat sürdürebilmesi mümkün değildir.

Bu ifadenin devamında ise, tevekkül, sabır, çalışma, kazanç, zühd ve iktisadî refah ve büyüme konularına dair müthiş tespitlerde bulunur: “Kuru ve taşlık çölde sabretmek ahmaklıktır; Hakkın dünyası geniştir. Buradan çayırılığa doğru geç; orada ırmağın çevresinde yeşillikte otla. Cennetler gibi yeşil çayırılık var; orada bele kadar yeşillik büyümüş. Orada bulunan hayvan mutludur; yeşillik içinde deve kaybolur. İçinde her tarafta akar bir pınar var; orada hayvan huzur ve güven içindedir” (Rumi, 2004: II/230). Zira meşhur atasözünde dendiği gibi; ‘kader gayrete âşiktir’. Çalışmadan rızık beklemek tevekkül değil, miskinlik olur.

Esasında Mevlâna bu ifadelerle İslam’ın iktisadî hayata dair temel ilkesini açıklamaktadır. Zira İslam, hayatın her alanında ifrattan ve tefritten kaçınmayı; bunun yerine orta yolu tavsiye eder. İslam düşüncesinde orta yol, dünyadan tamamen el etek çekerek inzivaya çekilmeyi; yani, uç bir zühd hayatını değil, adeta yeryüzünde âhireti yaşamayı ifade eder. Bu ifade, kadim İslam kültüründe ‘dünyanın peşinde değil, için-de olmak’ olarak belirtilmiştir (Erdem, 2017: 10-13). Zühd, bu dünyadan tamamen sarfı nazar edip, üretimden, tüketimden ve istihdamdan köşe bucak kaçmak olarak telakki edilecek ise, Yüce Yaradan bu dünyayı neden halk etmiştir? Neden sürekli topluma faydalı işlerden, insanlara faydalı olmaktan, hayırhahlıktan, infaktan ve sâlih amelden bahsetsin?

Ayrıca, neden “İnsan için sadece çalıştığıнын karşılığı vardır” (Necm Suresi: 39) buyurulmuş ve Hz. Peygamber bu doğrultuda pek çok hadisi şerif îrâd etmiştir? İnsanın amacı, metafizikî bir varlığa öykünerek kendisine melek vasfı kazandırmak değil, yeryüzünde kötülüğün ortadan kalkması ve iyiliğin hâkim olması yönünde insanlığın daha müreffeh ve huzurlu hâle gelmesi için çaba sarf etmektir. Dünyanın gerçekleri de bize gösteriyor ki, Müslümanlar söz konusu iktisadî refahı ve sosyal huzuru sağlamadan ve Bakara Suresinin 195. âyetinde ifade edildiği üzere; canlarını, mallarını, namuslarını, dinlerini ve akıllarını muhafaza etmek için gerekli tedbirleri almadan, Hakkı hâkim kılıp batılı ortadan kaldırma (İsra Suresi: 81); yani, iyiliği egemen kılıp kötülüğü bertaraf etme görevlerini yerine getirmeleri mümkün olamamaktadır. Nitekim, günümüzde Müslümanların yaşadığı çoğu coğrafyada kendi topraklarında en temel haklarına tecavüz

edildiğinde, en acımasız saldırıya uğradıklarında, sonuç alıcı hiçbir tepki verilememektedir.

Bir Meslek Sahibi Olmak

Kişinin çalışmak suretiyle milli ekonomiye katkı sunması gerekir ama, herkes her şeyi yapamaz; herkesin belli bir mesleği olması gerekir ve o alanda uzmanlaşması gerekir. Belli bir meslekte uzmanlaşmış vasıflı bir emeğin üretime daha verimli katkı sunması söz konusu olacaktır. Kısacası, bu durumda aynı emekle daha fazla hasıla elde edilmiş (emek verimliliğinin artması) olacağından toplumsal refah artacak ve Peygamber'in diliyle, kişi topluma daha fazla hizmet ettiği için daha hayırlı bir duruma ulaşmış olacaktır. Çünkü, "insanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır" (Buhari, Mağâzî: 35; el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, 1: 393).

Nitekim klasik İslami eserlerde her Peygamberin belli bir mesleğinin olduğu söylenir. Mesela, Hz. Âdem (çiftçi), Hz. Şit (hallaç, yorgancı), Hz. İdris (terzi ve yazıcı), Hz. İsmail (avcı), Hz. İshak (çoban), Hz. Yusuf (saatçi, iktisatçı-maliyeci), Hz. Musa (çoban), Hz. Zülkifl (ekmekçi), Hz. Lût (tarihçi), Hz. Üzeyir (bağcı), Hz. İlyas (çulha, dokumacı), Hz. Dâvûd (zırhçı, demirci), Hz. Lokman (hekim), Hz. Yunus (balıkçı), Hz. İsa (seyyah) ve Hz. Muhammed (tüccar) olarak bilinir (Çağatay, 1997: 161). Hz. Dâvûd'un mesleği ve el emeği konusunda Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "Andolsun biz Dâvûd'a tarafımızdan müstesna bir lütufta bulduk ... onun için demiri yumuşattık. (Ona şöyle buyurduk:) Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap. Siz de (ey mü'minler) dünya ve âhirete faydalı işler yapın; şüphesiz ben yaptıklarınızı görmekteyim" (Sebe Suresi: 10-11). Âyette geçen "geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap" ifadesinin işin nitelikli ve belli bir standartta yapılması bunun için de o alanda bir mesleki uzmanlık sahibi olmayı gerektirdiği vurgusuna dikkat etmek lazım. Ayrıca, Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste de 'Zekeriya Peygamber'in marangoz olduğu' (İbn-i Mace, Ticaret, Sanatlar: 5) bildirilmiştir.

Bunun dışında, İslam'ın ilk devirlerinden itibaren var olan ve Anadolu Selçukluları ile Osmanlı dönemlerinde de ahîlik olarak bilinen fütüvvet geleneğinde her fetânın (genç fütüvvet ehlinin) ya da ahînin bir mesleğinin olması, gayret göstererek onunla helâl yoldan kazancını temin etmesi; bunun bir kısmını kendisinin ve ailesinin geçimi için, kalanı ise ihtiyaç sahiplerine cömertçe infakta bulunması istenmiştir (Erdem, 2021: 45-51). Bilindiği gibi, üretimi gerçekleştiren iki temel faktörden birincisi

emektir ve sermayenin (ve teknolojinin) etkin kullanımı için de emeğin verimliliği çok önemlidir. Emeğin verimliliğini tayin eden ise, belli bir meslek üzerinden sahip olduğu uzmanlık ve vasıf birikimidir. Kaldı ki, günümüzde yeni teknolojilerin çok hızlı gelişmesi ile vasıflı işgücüne olan talep de hızla değişmekte, buna bağlı olarak da işsizlik oranları değişmektedir (Erdem ve Savaş, 2023: 330-333).

Mevlâna bunu şöyle ifade eder: “Çünkü bütün işler bir kişiden gelmez; hem marangoz hem sucu, hem de dokumacı olunmaz.” Ayrıca, ekonomik faaliyetler ve milli hasıla herkesin kendi potansiyeli nispetinde katkısı ile ortaya çıkar. Dolayısıyla, bu faaliyetlerden kaçınmak yakışmaz. Herkesin başkasının emeğini tüketmesi yerine, birbirinin yeteneğini tamamlayarak daha yüksek bir ekonomik büyüme performansı ile toplumsal refahı yükseltmesi sünnettir. Büyük âlimin kendisi bunu şöyle ifade eder: “Alem bu ortaklıkla düzen içindedir; herkes ihtiyacından bir iş seçer. Orada beleşçe yemek gerekmez; sünnet yolu çalışmak ve kazanmaktır” (Rumi, 2004: II/230) der. Dikkat edilecek olursa, Adam Smith gibi Batılı iktisatçıların ekonomik büyümenin ve milletlerin zenginliğinin temel unsuru olarak gördükleri meslek sahibi vasıflı insan gücü tezi, çok daha öncesinde Anadolu topraklarında Fütüvvet erbabı Ahîler ve Mevlâna gibi İslam düşünürleri ve teşekkülleri tarafından açıkça dile getirilmiş ve hayata geçirilmiştir.

Dünyevî Arzular Karşısında Yusuf Duruşu ve Kuyu Metaforu

Mevlâna, bir yandan çalışmanın ve helâl yoldan rızık temininin önemini anlatırken, diğer yandan dünyevî arzular karşısında maddî unsurlara teslim olmamayı, Hz. Yusuf misali manevî amacından uzaklaşmaması gerektiğini kuyu metaforu üzerinden anlatır. Nitekim, “Ey insan! Sen güzellik Yusufusun. Dünya kuyusuna atılmışsın. Seni bu müzlim (karanlık) kuyudan kurtaracak tek çare, hablullah olan Kur’an’a sıkı sarılmandır” (Büyükkörükçü, 1983: 12) diyerek, dünyayı Hz. Yusuf’un atıldığı kuyuya benzetir ve ondan kurtulunması gerektiğini söyler. Dünya ve kuyu metaforunu bir başka yerde yine kullanarak; “Ey yolcu! Kendine gel kendine! Vakit geçti. Ömür güneşi ölüm kuyusuna doğruldu” der (Büyükkörükçü, 1983: 14).

Hz. Yusuf’un kuyuya atılmasına atıfta bulunulması önemli; çünkü, orada Yusuf’u kuyuya atanlar dünyevî hırstan ve çekememezlikten ötürü attılar (Yusuf Suresi: 8-12), çıkarılanlar oldukça düşük bir dünyevî değer biçtiler

(“Ve sonunda önemsiz bir paha -sadece birkaç gümüş dirhem- karşılığında o’nu sattılar; o kadar az değer biçmişlerdi o’na” (Yusuf Suresi: 21); “ve onu satın alan Mısırlı adam karısına ‘Ona iyi bak’ dedi, ‘belki bize yararı olur; kaldı ki evlatlık da edinebiliriz onu...” (Yusuf Suresi: 21) derken yine bir takım maddî sâiklerle hareket ettiler. Ancak bunların hiçbirinin hesabı tutmuyor, hiçbiri kazançlı çıkmıyor, aksine kaybediyorlar. Diğer taraftan, Yusuf bunların değer ölçüleri ile hiçbir şekilde ilgilenmiyor; tamamen Allah’ın koyduğu değer ölçüsüne göre hareket ediyor. Nitekim ‘hapse atılma ve aşağılanmış insanlarla birlikte olma’ (Yusuf Suresi: 32) tehdidi karşısında bile kararlı duruşundan taviz vermeden; “benim için hapis, bu kadınların isteklerine boyun eğmekten daha iyidir...” (Yusuf Suresi: 33) diyerek dünyalık cezalara karşı rest çekmiştir. Hikâyenin sonunda kazanan gerçekten de o oluyor. Hatta bu kazanç sadece öbür dünyaya dönük bir kazançla kalmıyor, bu dünyada da şerefli, itibarlı ve pozisyon sahibi bir hayat olarak tezahür ediyor; şairin deyişiyle “Keremkârı kıldı Mısır’a sultan” (<https://www.jiosaavn.com/lyrics/ben-bir-yakup-%C4%B0dim-lyrics/JgMCeA5kYHo>). Nitekim âyette şöyle denir: “... Böylece, Yusuf’a o ülkede iyi bir yer sağladık; (bunu yaptık)ki, o’na olayların iç yüzüne, gerçek anlamına dair bir kavrayış öğretelim. İşte, Allah edip eylediği işlerde böyle galiptir; ne var ki, insanların çoğu bunu bilmez” (Yusuf Suresi: 21). Mevlâna’nın bahsettiği kuyu dünyaya dair mükâfatlar ve cezalardır; bunlara takılmadan Yusuf’un yaptığı gibi ilâhi mükâfatın ve cezaların esas alınmasını tavsiye etmektedir.

Dünyanın Puthâne Olarak Telakki Edilmesi ve Tevhid Vurgusu

Mevlâna, Yusuf metaforuna uygun bir şekilde dünya, terk ve rağbet meselesini “Bizim Mesnevîmiz vahdet dükkanıdır. Onda Allah’tan gayrı ne görürsen, o puttur” (Büyükkörükçü, 1983: 10) diyecek kadar radikal bir üslûpla tevhid konusuna vurguyu öne çıkarır. Bu ifadeyi yorumlayan bir tasavvuf âlimi ise, “dünyaya ve nefsanî arzulara düşkünlüğü hiçlik ve alçalış sonunda ölmek, unutulmak” olarak yorumlar (Büyükkörükçü, 1983: 11).

Mevlâna, Mesnevî’nin başka bir yerinde ise, terk ve rağbet meselesini İbrahim Ethem’in tacını ve tahtını bırakmasına vesile olarak anlatılan o meşhur hikâye üzerinden açıklar. Bilindiği üzere, Ethem’in gece yarısı tahtının üzerinde takır tukur ses çıkaranlara ne aradıklarını sorduğunda develerini aradıklarını söylemeleri üzerine; “deve dama nasıl sıçrar, hadi

(ordan)!” dediğinde; “sen taht üzerinde Hak’la görüşmeyi nasıl arıyorsun?” derler (Rumi, 2004: II/45). Bu çarpıcı cevap üzerine dünyalık her şeyi terk eder ve zühd hayatını seçer.

Dünya ile insanın ilişkisi, inananlar (ya da daha özel olarak enbiyâ ve evliyâ) ile inanmayanların dünya ile ilişkisinin gerçek (saf) altın ile sahte (kalp) altının potaya konduğunda vereceği tepki ve görünüm bakımından göstereceği farklılık üzerinden anlatılır. Buna göre, gerçek altın kendini potada en saf haliyle gösterirken, kalp altın simsiyah olur. Metin şu şekildedir: “Bu şehvetler dünyası bir puthânedir. Peygamberler de kâfirler de bu puthânedir bulunurlar. Fakat şehvet, pak ve temiz kişilerin, yâni peygamberlerin ve velilerin kuludur. Şehvetin ateşi altın gibi saf ve temiz olan varlıkları yakamaz. Kâfirler kalp akçe gibidirler. Temiz ve pak olan erler ise altın gibi olmuşlardır... Kalp potaya girince hemen kararır, simsiyah olur. Fakat altın potaya girince onun altınlığı meydana çıkar” (Rumi, 1996: 624). Gerçek mü’min de bu dünyada iktisadî faaliyette bulunurken su üstünde yüzen gemi ya da potaya konan gerçek altın gibidir; herhangi bir değişime, bozulmaya uğramaz. İnanmayanlar ya da gafil insanlar dünyaya dalarak, yaradılış gayesini unutanların kalpleri ise, kalp altın gibi kaskatı olur.

Tıpkı, Kur’an’da İsrailoğullarının kendilerine verilen bütün nimetlere karşın ilâhi mesajın gereğini yapmak yerine, hala kendi dünyalık hevâ ve heveslerine göre yaşamaya devam etmelerini izah eden şu âyette olduğu gibi: “Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi vardır ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de vardır ki, çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da vardır ki, Allah korkusuyla yerinden düşer. Allah, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir” (Bakara Suresi: 74). Nitekim halk arasında kalbi İslam’ın nuru ile aydınlanmamış, küfür ya da gaflet içerisinde olanlar için hala ‘yüzünün nursuz’, ‘kalbinin kararmış’ olduğu ifadeleri kullanılır.

Onun için de gerçek mü’minin Allah’ın Tuvâ Vadisi’nde Hz. Musa’ya “...ayakkabılarını çıkar...” (Taha Suresi: 12) dediği gibi dünyayı gönlünden çıkarması istenir . Hatta Mevlâna “iki dünyayı da bırak” der. Yine dünya malını insanın boğazına saplanan kılçığa benzetir (Esen, 2007: 107): Nasıl ki, örneğin boğaza takılan balık kılçığı insanın yemek borusunun işlevini sağlıklı bir şekilde icra etmesini engeller ve yeme-içme eylemi için onun oradan alınması gerekir, hatta ölüme kadar götürürse, sahip olunan mal

ve mülkün insanın gönlüne saplanması (orayı işgal etmesi) de onun hakikat ve mârifet yolculuğunu engeller. Bu itibarla, Mevlâna'ya göre, takva nefsin hazzettiği şeyleri terk etmek ve kemâlin husulüne mâni olan şeyleri engellemektir. Kısacası, takva mü'mini Haktan uzaklaştıran her şeyden sakınmak olarak görülür (Büyükkörükçü, 1983: 327).

Gaflet Yerine Dünya Meşakkatine Karşı Sabır, Rıza, Şükür ve Takva Anlayışı

Mevlâna'ya göre, bu dünyanın direği gaflettir. Agâhlığı (farkındalık, uyanıklık, haberdarlığından haberdarlık) mana aleminde görür ve bu durum bir insana hâkim olunca, bu dünya o kişinin gözünde değersizleşir. Malına ve mülküne, soyuna ve sopuna mağrur olan gafil kişiyi ise, oluk üstündeki deveye benzetir (Esen, 2007: 107; Rumi, 1996: 571). Mevlâna, bu tavrın tam aksini tercih ederek, Cenab-ı Hakka şöyle niyazda bulunur: "Ya Rab! Bazen ağlar, inler, rızan için göz yaşı dökerim. Sakın benim bu gözyaşlarıma merhamet edip de bela ve cefalarını benden kesme. Çünkü onlar benim, kalbimin hayatı, imanımın gıdasıdır". Nitekim, bu çerçevede çok riyâzât yaptığı, bazen günlerce yemediği ve çok az uyuduğu rivayet edilir. Etrafında toplanan ihvan ve müridânını da zühd ve takvaya yönlendirdiği söylenir. Bu itibarla, evladına ve yakın dostlarına vasiyetinde de takvayı, az yemeyi, az uyumayı, mâsiyet ve günahlardan uzak kalmayı tavsiye etmiştir (Büyükkörükçü, 1983: 120, 52, 328).

Şeyh Rukneddin'in aktardığına göre, Mevlâna hizmetçisine evde yiyecek ne olduğunu sorduğunda 'bugün hiçbir şey yok' derse, "Allah'a hamdolsun, bugün evimiz Peygamberimizin hane-i saadetlerine benzedi" derdi; 'mutfağımızda ihtiyaç duyduğumuz her şey var' dediğinde ise müteessir olur ve "bu evden Firavun kokusu geliyor" derdi (Büyükkörükçü, 1983: 322). Zira ona göre "bu dünya tuzaktır ki, onun av vasıtası (insanları Haktan ayıran) heva ve hevestir. O tuzaktan kaç ve onlardan yüz çevir". Ama "tuzaktan kaçmak vacip iken, senin tuzağın kanadına yapışmıştır" (Büyükkörükçü, 1983: 327) der. Bilindiği üzere, meşhur bir hadis-i şerifte de şöyle denir: "Dünya muhabbeti bütün hataların başıdır" (Beyhakî, Şuabu'l-İman: 7/338).

Mesnevî'de bu husus anlatılırken, kulun dünyada başına gelen belalardan, musibetlerden şikâyet etmek yerine, bunları Yüceler Yücesi'nin rızasına muvafık olmak için sabır ve şükür araçlarıyla fırsata dönüştürmesi tavsiye edilir. Bu hususta İslam geleneğinde Hz. Yakup ve Hz. Yusuf ile Hz.

Eyyub'un maruz kaldıkları çileler karşısında gösterdikleri sabır ve şükür vasıtasıyla büyük bir manevî başarıya dönüştürmelerinden bahsedilir. Dikkat edilecek olursa, Hz. Yakup'un sabr-ı cemîlinde başına gelen bir sıkıntıya karşı Allah'ın Peygamberi onu yapanları cezalandırma yoluna gitmiyor, Allah'a isyan etmiyor, olgunlukla, güzel bir sabırla (sabr-ı cemîl) karşılıyor, o hadisede ilâhi bir muradın olduğuna, dolayısıyla bir gün gelip hayra tebdil olabileceğine inanıyor, Allah'tan asla ümit kesmiyor; çünkü, hüküm ve hikmet sahibinin ancak O olduğunu biliyor ve acısını sadece Allah'la paylaşıyor (Yusuf Suresi: 86) ve bunda kendi yaptıklarının da bir payının olabileceğini düşünüyor.

Nitekim, Mevlâna'ya göre, dünyanın zevklerine ve kendi ihtiraslarına mağlûp olmayanlar "horluk, hakirlik zehrini şükür gibi biliyorlar, gam dikenlerini de deve gibi otuyorlar. Hem de bunu gamdan, kederden kurtulmak için yapmıyorlar, gama uğradıklarından yapıyorlar. Bu horluk, bu aşağılanış, onlarca yücelere erişmek, rütbeler, mevkiler elde etmek oluyor. Bunlar kuyu dibinde oturmaktan şad olurlar da saltanat tacı ile tahta nail olmaktan korkarlar". Dikkat edilecek olursa, kuyu metaforu tekrar karşımıza çıktı. Hakiki sevgilinin rızasına muhalif bir eylemde bulunup dünyada itibar görmek ve buradan statü elde etmek yerine, kuyu dibinde kalmayı, hapse atılmayı ve aşağılanmış insanlarla birlikte olmayı (Yusuf Suresi: 32) adeta esaret ve tâvizkârlık olarak görüp, asıl özgürlüğü bunların isteklerine boyun eğmemekte (Yusuf Suresi: 33) gören bir Yusuf duruşundan bahsedilmektedir. Zira gerçek manada Allah'ı sevenler "... mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar... ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur" (Maide Suresi: 54). Âyetin sonundaki ifade gerçekten dikkat çekici: Tüm peygamberlerde görülen bu nebevî tavır ya da Yusuf duruşu Allah'ın bir lütfudur. Bu sayede insan, ilâhi buyruğa ve kendi doğasına uygun yüce bir duruşu basit çıkar ve arzu uğruna ayaklar altına almamaktadır. Sadece bunun için bile insan ne kadar hamdetse azdır. Büyük bir nasip olarak görmek gerekir. Zaten İbrâhim Tennûrî de bunu demiyor mu? (İz, t.y.: 24):

Gelse celâlden cefa

Yahut cemâlinden vefa,

İkisi de cana safa:

Kahrın da hoş, lütfun da hoş.

Ger bağ-u ger bostan ola,
Ger bendü ger zindan ola,
Ger vasl-ü ger hicran ola ,
Kahrın da hoş, lutfun da hoş.

Mevlâna'nın raġbeti ifade ediŖi ise, daha güzeldir: "Sevgili nerede âŖıkın yanında bulunursa, orası yer altı bile olsa, gökyüzünün en üstüdür" (Rumi, 1996: 570). Öyle ya, aŖaġıdaki hicaz Ŗarkının sözlerinde de fani sevgilisine meyli ve raġbeti de aynı deġil midir?

Neyleyim köŖkü, neyleyim sarayı,
İçinde salınan yar olmayınca.

Mevlâna bu duyguyu çok güzel bir retorikle Ŗöyle genelleŖtirir: "... mü'minlerin alt oluŖlarında bile bir güzellik vardır. Sen miski ve anberi kıracak olursan, dünyayı onların güzel kokuları ile doldurmuŖ olursun. Fakat, eŖek gübresini kırarsan, evleri baŖtan baŖa pis koku ile doldurursun. Hz. Peygamber, yenilmiŖ bir halde Hudeybiye'den dönerken; 'inna fetehnâ' devletinin davulu çalındı". İŖte tam bu noktada Hz. Peygamber'in dilinden Ŗu sarsıcı ifadelere yer verir: "Ey mal ve mülküne, soy ve sopuna maġrur olup, böbürlenen gâfil! Sen akıllı bir kiŖiye göre oluk üstendeki deve gibisin" (Rumi, 1996: 569-571). Ekonomik gücünden ve soyundan dolayı böbürlenen kiŖiyi gafil olarak tanımlar; çünkü, başkalarının yararlanmasını engelleyerek bencilce ve görgüsüzce tüm imkanları kendisi kullanmak ister. Ama bilmez ki, orada sürekli kalamayacaktır. Hayatın doġası gereġi, oradan ayrılacak ve bir gün o imkanlar başkalarının eline geçecektir.

Esasında bize göre, Mevlâna'nın bu sözlerini aŖaġıda verilen iki âyetin açıklaması olarak görmek mümkündür. Bunlardan ilki, ağır bir maġlubiyetle sonuçlanan Uhud SavaŖı üzerine Müslümanların üzüntülerini dindirici mahiyette inen âyetlerden biridir: "... İŖte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden Ŗahitler edinmek için böyle yapar..." (Ali İmran Suresi: 140). Aslında bir önceki âyet ile mü'minlere güçlü bir ikazla birlikte güçlü bir moral ve motivasyon verilir: "GevŖemeyin, hüzünlenmeyin. Eġer (gerçekten) iman etmiŖ kimseler iseniz üstün olan

sizlersiniz” (Ali İmran Suresi: 139). Bu âyetin devamı olan ve biraz önce verdiğimiz âyetin başında ise yine teselli edici ama ilâhi ve tabii gerçeği, dengeyi ve döngüyü vurgulayıcı bir ifade yer alır: “Eğer siz (Uhud’da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir’de) benzeri bir yara almıştı...” (Ali İmran Suresi: 140). Yine Nadiroğulları Yahudilerinin Medine’den sürülmesi üzerine onların geride kalan malların paylaşımına dair Haşr Suresi’nin başında yer alan âyetlerden birinde ise şöyle denir: “... O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir) ...” (Haşr Suresi: 7) .

Mevlâna, Hz. Peygamber’in dilinden konuşmaya devam ederken, ‘gafiller’ dediği kişilere bu defa “Ey esirler” diye hitap eder ve “Sizi, şimdi bağlı esirler halinde görmedim ki hâlinize sevineyim. Ben sizi, devlet sâhibi olduğunuz zamanlarda da böyle bağlı esirler olarak görüyordum” der. Hatta onları elest âleminde ve daha sudan, topraktan yaratılmadan önce de benzer vaziyette gördüğünü söyler. Ama aslında insanın zehir karıştırılmış şekeri neşe ile içtiğini ve ölümün gizlice geldiği halde gafletin ve şeytanın yanıltmasının iki kulağını da tıkadığını söyler (Rumi, 1996: 571) . Başka bir yerde de dünya malı yılanı benzetilir: “Yılanların zehri, yılanlara hayattır. Fakat insana nisbetle ölüm” (Rumi, 1996: 587).

Ayrıca, burada insanın mala düşkünlüğüne de işaret vardır. Onun içindir ki, bunun ardından yine Peygamber Efendimizin dilinden oldukça sert ifadelerle bir dünya tanımlamasını ve uyarıyı ekler: “Dünya leştir, pistir, kokmuştur, değersizdir. Böyle bir şeye ben nasıl olur da harîs (düşkün) olurum. Ben köpek değilim ki, leşin perçemini dişleyip koparayım” (Rumi, 1996: 571.) . Fakat, büyük mutasavvıf mektuplarında böyle olsa da; maişet temini, ekmek kaygısı nedeniyle dünyadan büsbütün el etek çekmenin doğu olmadığını ifade etmiştir (Esen, 2007: 111). Mehmed E. Yurdakul bu manayı şöyle dillendirir (Rumi, 1996: 595):

Altın sarı bir yilandır, vicdanları ısırır,

Lakin hayat kavgası için bu silaha muhtacız.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmada önce özetle Mevlâna’nın hayatı ve eserleri, ardından genel olarak mutasavvıfların zühd ve dünya telakkisi, sonra da müşârün ileyhın konuyla ilgili görüşleri sekiz alt başlık altında incelenmiştir. Ulaştığımız sonuçları şöyle özetlemek mümkün olabilir:

Yaşadığımız dünyaya karşı tamahkâr olunmaması, mâsivâ olarak addedilen Allah'tan gayri sûfîyi seyri sülûkten alıkoyan her şeyin kalpten çıkarılması (terk) ve onun yerine hiçbir karşılık beklemezsin Cenab-ı Hakk'a râğbet edilmesi gerektiği tasavvufun esasları olarak görülmektedir. Bu anlamda zühd, dünya ve ona ait olanlara karşı tam bir kayıtsızlık ve yansızlık olarak ifade edilmiştir. İki dünyayı birlikte düşünen makul bir sâlik için bunun fırsat maliyeti en düşük doğru bir optimizasyon kararı olduğu söylenebilir. Önemli bir nokta da zühdün rızka imanın tam olmasıyla kemâle ereceği görüşüdür. Bu sayede ekonomik konjonktürün daralma evrelerinde kul gelirdeki düşüş karşısında şükür, sabır ve kanaatle hareket eder. Bu yolla 'kul peygamberliği seçmiş olan Hz. Peygamber'in sünneti üzere zühd hayatı benimsenmiş olur. Nitekim Mevlâna'nın dünyaya bakışı esasında Peygamber'in baktığı yerdir; buna göre 'dünya mü'minin zindanıdır', gaflete yer yoktur, o zindandan bir an önce kurtulmak gerekir.

Ancak, buradan hiçbir zaman çalışmamak, tembellik etmek anlaşılmamalıdır. Mevlâna'nın zaman zaman işaret ettiği şey dünyevî arzular karşısında Yusuf duruşu sergilemek, gerektiğinde zindanı (onurlu duruşu) ikbal kaygılarına tercih etmektir. Zira dünyevî şehvetler, arzular puthâneye benzetilerek, içindeki putlara boyun eğilmemesi gerektiği vurgulanır. Bu putlara râğbet edenleri ise gafiller olarak nitelendirip Hz. Peygamber'in dilinden şöyle seslenir: "Ey mal ve mülküne, soy ve sopuna mağrur olup, böbürlenmiş gâfil! Sen akıllı bir kişiye göre oluk üstündeki deve gibisin". Yoksa, o 'çalışıp kazanan Allah'ın sevgilisidir' düsturuna inanır; çalışıp gayret gösterdikten (sebebe sarıldıktan) sonra tevekkül etmek gerektiğini tavsiye eder. Çünkü, çalışmak ve kazanmak sünnet yoludur; bu yolda herkesin bir meslek sahibi olması ve insanlara yararlı olmak için çalışması (amel-i sâlih) gerekir. Zaten insanın onuru da ancak çalışıp helâl kazanç elde etmekle teminat altına alınır.

Mevlâna, gerçek zâhidin rızkını helâl yoldan el emeği ve alın teri ile elde eden kişi olduğunu söyler. Onun söylediği, esasında tasavvuf ehlinin 'elin kârda, gönlün Yâr'da olması' tavsiyesinden başka bir şey değildir. Bu manada kısmetine razı olmak isteyen eşeğe karşı tilkinin Allah'ın buyruğuna uymak için helâl rızık aramanın farz olduğunu, bu sebepler aleminde sebepsiz bir şeyin ele gelmeyeceğini, öyleyse istemenin önemli olduğunu, talep olmadan ekmek vermenin Allah'ın adeti olmadığını söylemesi, esasında her şeyi özetler niteliktedir. Ancak, eşek ile bey

ahırındaki atlar arasında geçen hikâye ile de insanın elinde olana kanaat etmesi, aç gözlülük yapmaması tavsiyesinde bulunur.

Mesnevî'den anladıklarımızı İslam iktisat düşüncesinin özü ile birleştirdiğimizde, zühdün hiçbir zaman hayattan kopuk, toplumsal hadiselerle ilgilenmeyen, üretmeyen, tüketmeyen, kimseyi umursamayan, sorumluluk almayan, nemelazımcı, münzevi ve miskin insanların hâlini anlatan bir kavram olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü böyle bir hayat tasavvuru, Hz. Adem'den beri var olmuş vahiy sürecine, Kur'an'ın ve hadislerin bize vazettiği yaşam biçimine açık bir tezatlık teşkil eder. Aslolan, eli işte gönlü Hak'ta olmaktır. Ya da tasavvuf erbabının yerinde bir deyişi ile zühd, halk içinde Hak ile birlikte olma gayretidir. Mevlâna bunu gemi (insan) ve su (dünya) metaforu ile açıklar. Materyalizmin ve kapitalizmin sınırsız büyüme tutkusunun ve hırsının esiri olmamaktır, zühd. Yoksa, iktisadî büyümeye ve gelişmeye karşı olmak değildir!

Bu itibarla, amaç dünyadan ve dünyevî manada üretmekten, ticari işlemlerden, tüketmekten kaçınmak yerine, fiziki olarak bu faaliyetleri olabildiğince etkin bir şekilde yapmak, ama bunların kalbi esir almasına mâni olmak, yani kalpten çıkarmak (kalben terk etmek) ve her şeyi tamamen Allah'ın rızasına matuf hale getirmektir. Tasavvufun tezkiyeden kastı da işte bu şekilde kulun Hak ile arasına perde olan dünyevî iştigalin kalpten çıkarılması (terki) ile mümkün olacaktır. Yani, terk olmadan tezkiye de olamayacaktır. İşte o zaman "Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı..." (Enfal: 17) âyetinin mü'minler için neden bir 'lütuf' olduğunun sırrına vakıf ve mazhar olacaktır.

O zaman bu mana vukûfiyeti bize âhiret odaklı bir ekonomik anlayışın idrakini sunacaktır. Tasavvuf ehlinin fenâ-fillah ve bekâ-billah dediği bu ekonomik zihniyetin, iktisadî faaliyeti sadece yaşanan bu dünya menfaati için değil, aynı zamanda ve esas itibarıyla de âhirette elde edilecek getiriler (sevaplar, lütuflar; Cennet ve en önemlisi Hakk'ın rızası) için olduğu o zaman anlaşılacaktır. Çünkü, sâlik bu düzeyde artık 'Hakk'ı hakiki manada bilecek', 'O'nu bulacak ve O'nunla olacak', "... İşte o zaman (Cenab-ı Hakk da) onun işiten kulağı, gören gözü, sımsıkı tutan eli, yürüyen ayağı mesabesinde ..." (Buhari, Rikak: 38) olacaktır.

KAYNAKÇA

- Büyükkörükçü, T. (1983). *Mevlâna ve Mesnevî*. İstanbul: Bedir.
- Ceyhan, S. (2013). Zühd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 44, ss. 533-535). Ankara: TDV Yayınları.
- Ceyhan, S. (2004). Mesnevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 29, ss. 325-334). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağatay, N. (1997). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dölek, A. (2004). Hz. Peygamber'den Kul Diye Bahsedilmesinin Anlamı: Hadisler Işığında Bir Değerlendirme. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17(3), 184-191.
- El-Hüseyini, M.A. (2016). *Tac Tercemesi ve Şerhi* (Cilt 5, A. Öztürk, Çev.). İstanbul: Kahraman.
- Erdem, E. & Savaş, S. (2023). Ahilik Kurumsal Olarak Modern Ekonomik Hayata Ne Ölçüde Uyarlanabilir? Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Bazı Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme. M. E. Kala (Ed.), *Ahiliği Yeniden Düşünmek: 21. Yüzyılda Yiğitlik, Ahilik ve Dirlik* içinde (ss. 329-348). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği.
- Erdem, E. (2022). Helâl Kazanç, İnsan Onuru ve Erdemli Toplum İnşası: İlgili Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme. *Helâl ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 1-17.
- Erdem, E. (2021). Fütüvvetnamelerin İslam İktisat Düşüncesi İçindeki Yeri. *İş Ahlakı Dergisi*, 14(1), 27-62.
- Erdem, E. (2017). Müslüman Bireyin İktisadi Davranış Hususiyetleri ve İslam Piyasa Geleneği. Y. E. Sezgin & F. Bulut (Yay. Haz.), *İslam İktisadi ve Piyasa* içinde (ss. 1-29). İstanbul: İktisat.
- Esen, A. (2007). *Mevlâna Celaleddin Rumi'nin İktisat Anlayışı*. Konya: Rumi.
- Hamidullah, M. (2001). *Hz. Peygamber'in Savaşları* (N. E. Yurter, Çev.). İstanbul: Yeni Şafak.
- İz, M. (t.y.). *Tasavvuf: Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatler* (3. Baskı). İstanbul: Türdav.

- Karaman, H., Çağrıçı, M., Dönmez, İ.K. & Gümüş, S. (2008). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Cilt 5). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kısakürek, N.F. (2012). *İbrahim Ethem*. İstanbul: Büyük Doğu.
- Kuşeyri, A. (2017). *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risalesi* (S. Uludağ, Haz.). İstanbul: Dergâh.
- Öngören, R. (2004). Mevlâna Celeleddin Rumî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 29, ss. 441-448). Ankara: TDV Yayınları.
- Özek, A., Karaman, H., Turgut, A., Çağrıçı, M., Dönmez, İ.K., & Gümüş, S. (1992). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*. Medine- S. Arabistan: Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu.
- Rumi, M.C. (1996). *Mesnevî Şerhi* (Ş. Can, Çev.). Retrieved from https://archive.org/stream/SefikCanMesneviSerhi/Sefik_Can-Mesnevi_Serhi_djvu.txt
- Rumi, M.C. (2004). *Mesnevî* (2 Cilt, A. Karaismailoğlu, Çev.). İstanbul: Yeni Şafak.
- Sevgi, A. (2016). Râgıp Paşa'nın Bir Muhammesinin Tahlîli. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4), 173-176.
- Şeybani, İ.M. (1993). *Kitabü'l-Kesb: İslam İktisadında Helâl Kazanç* (Ş. es-Serahsî, Şerh; M. Baktır, Çev.). İstanbul: Seha.
- Tatlı, B. (2009). Hz. Peygamber'in Dinî Mimariye Nakşedilen Sözlerinin Bölge Halkına Verdiği Mesajlar -Edirne-Balkanlar (Genel) Mukayesesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 179-216.
- Uludağ, S. (2003). Masiva. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 28, S. 76). Ankara: TDV Yayınları. <https://www.jiosaavn.com/lyrics/ben-bir-yakup-%C4%B0dim-lyrics/JgMCeA5kYHo>
- Yazır, E.H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili* (Cilt 7). İstanbul: Eser.
- Yıldırım, A. (2008). Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivayetlerin İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 119-138.

Yildirimer, Ş. (2021). *İslam Hukukunun Aksiyolojik Boyutu*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Yudanov, A., Pyrkina, O., & Bekker, E. (2016). On the Limits of Unsolvability of the “Free Rider Problem”. *Voprosy Ekonomiki*, (11), 57-75.

EXTENDED ABSTRACT

Mawlana Jalal al-Din Rumi is a great sufi who lived in Konya in the 13th century, learned and taught both sharia sciences and the depths of sufism, and blazed an original trail. His breakthrough has been a guide not only to the Anatolian people, but also to all Muslims and even to all humanity since the time he lived. When considered to this extent and in this context, Mawlana is a rare sufi scholar with a high influence on a universal scale spanning centuries.

What makes him unique is not that he learned the basic Islamic sciences, as well as the depths of sufism, both from his father and from the sharia scholars and sheikhs in different centers, but that he taught them, and in this context, he mutually shared the knowledge he obtained from the Quran and hadiths on all areas of life, especially divine love. Having huge works in the form of comparative stories, using a magnificent literary language in his works, being able to make the spiritual enthusiasm of divine love visible through an original ritual such as sama ceremony, having a large student and darwish followers, and beyond that, he has attracted the attention of people from every geography and every belief since then. attracting and influencing their thoughts and lives.

It is important to understand the view of economic life of a sufi who had such high qualifications and had a high power of influence, and who considered even the day of death as a wedding night, and his thoughts on asceticism as the main way of life. While his thoughts on asceticism (zuhd) were discussed, issues such as his view of the world, what he understood from sustenance, patience and contentment were examined based on the narrative stories in Masnavi. For this purpose, in the study, Mawlana's short life story and works are first introduced, then the view of the world and the issue of asceticism in the sufi tradition is discussed in general terms, and then, as our main subject, Mawlana's thoughts on the following subjects of greed; determination to work, halal earning (rizq), trust, being useful to people, having a professional, being honorable rather than sluggish, managing to survive against the hardships of the world like the Prophet Joseph with patience, consent, gratitude and piety are analyzed under eight subheadings. While the subjects are being analyzed, the verses and hadiths in the background will be included from

time to time, and the subjects are discussed as much as possible in terms of economic life and the economic mentality that directs it.

It is possible to summarize our results as follows: It is seen as the basis of sufism that one should not be greedy towards the world we live in, that everything that prevents a sufi from contemplating other than Allah, which is considered as the masiva, should be removed from the heart (abandonment), and instead, one should seek Allah Almighty without expecting anything in return. In this sense, zuhd is expressed as complete indifference and impartiality towards the world and those who belong to it. For a reasonable person who considers both worlds together, it can be said that this is a correct optimization decision with the lowest opportunity cost. Another important point is the view that zuhd will be perfected by having complete faith in rızq. In this way, especially in the contraction phases of business-cycles, people act with gratitude, patience and contentment in the face of the decrease in income. We should remember that the Prophet Muhammad chose 'servant prophecy' rather than 'king prophecy'. Therefore, ascetic life is adopted in the tradition of Mawlavi style sufism following the sunnah of the Prophet. As a matter of fact, for Mawlana, 'the world is a believer's prison', there is no room for heedlessness, it is necessary to escape from that prison as soon as possible.

However, this should never be understood as not working or being lazy. What Mawlana points out from time to time is to display the Prophet Yusuf's stance in the face of worldly desires and, in accordance, when necessary, to prefer the dungeon (honorable stance) to concerns about success. He believes in the principle that 'those who work and earn are the beloved of Allah'. He advises us to put our trust in ourselves after working hard and making an effort (holding on to the cause) because working and earning is the way of sunnah. On this path, everyone must have a profession and work to be useful to people. In fact, human dignity can only be guaranteed by working and earning halal income.

When we combine what we understand from Masnavi with the essence of Islamic economic thought, we can easily say that zuhd has never been a concept that describes the state of people who are detached from life, who are not interested in social events, who do not produce and consume, who do not care about anyone, who do not take responsibility,

who are negligent, solitary and lazy. Obviously, such a vision of life constitutes a clear contradiction to the process of revelation that has existed since Adam and to the way of life that the Quran and hadiths recommend to humanity. Zuhd means not being a slave to the unlimited growth passion and ambition of materialism and capitalism; thus, it is not being against economic growth and development!

In this respect, instead of avoiding the world and worldly production, commercial transactions and consuming, the aim is to do these activities physically as effectively as possible, but to prevent them from taking the heart captive, that is, to remove them from the heart and leave everything completely to Allah to make it subject to one's consent. What sufism means by purification is that it will be possible to remove from the heart the worldly involvement that acts as a barrier between the servant and Allah.

Then, having a good grasp of this meaning will offer us the understanding of an afterlife-oriented economic mentality. At that time, this economic mentality, which sufis call 'fana-fillah' and 'baka-billah', was based on economic activity not only for the benefit of this world, but also for the returns to be obtained in the afterlife (blessings, Heaven and most importantly, the consent of Allah) will be understood. At this level, the devotee will now 'know the Truth (Allah) in its true sense', and 'find Him and be with Him'.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Yazar'ın araştırmaya katkı oranı %100'dür.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

HAKEM DEĞERLENDİRMESİ

Dış Bağımsız.